

2/8.
8861
М. ЯВОРСЬКИЙ

УКРАЇНА В ЕПОХУ КАПІТАЛІЗМУ

ВИПУСК ДРУГИЙ
НА ШЛЯХУ
КАПІТАЛІСТИЧНОЇ АКУМУЛЯЦІЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1982

202

0/6
10
М. ЯВОРСЬКИЙ

УКРАЇНА В ЕПОХУ КАПІТАЛІЗМУ

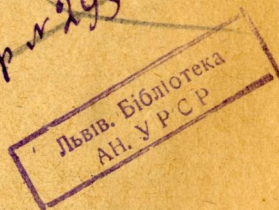
ВИПУСК ДРУГИЙ

НА ШЛЯХУ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ АКУМУЛЯЦІЇ

~~68322~~ / II

пр. н. 293

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1925

T3(24k)5

Друкарня «Гюлос Труда»
ім. Г. І. Петровського
Полтава

~~2895~~

ЗАМІСЦЬ ВСТУПУ

«До чого ж веде початкова акумуляція капіталу? Поскільки вона не уявляє собою переміни рабів і кріпаків в наємних робітників, поскільки вона не обмежується простою зміною форми, вона зводиться до експропріації безпосередніх виробників, т. є. до розложення приватної власности, опертої на власній праці.

Приватна власність, як протилежність громадянської, колективної власности, існує тільки там, де засоби праці і зовнішні умови праці належать до приватних осіб. І в залежності від цього, чи являються ті приватні особи робітниками або неробітниками, змінюється й характер самої приватної власности. Безконечні відмінки, що їх зустрічаємо в обсягу існування останньої, виражають тільки переходові становища, що лежать між обидвома цими протилежностями.

Приватна власність робітника на засоби виробництва є основа дрібного виробництва, а дрібне виробництво творе необхідну вимогу для розвитку громадянського виробництва і вільної індивідуальности самого робітника. Правда, цей спосіб виробництва зустрічаємо і при рабським і при кріпацьким устрійом і при інших формах особистого підчинення. Однак він досягає свій повний розвиток, проявляє всю свою енергію, набуває класичну відповідну йому форму тільки там, де робітник являється вільним приватним власником своїх, ним самим пристосованих, умов праці, де селянин володіє полем, що його він обробляє, ремісник — інструментами, що ними він грає, як віртуоз.

Цей спосіб виробництва вимагає існування розділення землі й інших засобів виробництва. Він виключає так концентрацію цих останніх, як і кооперацію, розділення праці унутрі одного й того самого виробничого процесу, суспільне панування над природою й суспільне регулювання її, вільне розвиття

суспільних витворчих сил. Він погоджується тільки з вузькими традиційними межами виробництва й суспільства. Але на певному ступені свого розвитку він сам творе матеріальні засоби для свого знищення. З того моменту внутрі суспільства починають ворухитися сили й пристрасти, що чують себе скованими цим способом продукції. Останній мусить загинути й загине. Загибель його, переміна індивідуальних і роздіблених засобів виробництва в суспільно-концентровані, ц. т. переміна карликоваті власности багатьох в гігантську власність де-яких, експропріяція у широких народніх мас землі, засобів існування, знаряддів праці, — ця жажлива й важка експропріяція народньої маси закінчує пролог історії капіталу. Приватна власність добута особистою працею, що спирається, так сказати, на природньому об'єднанні незалежного робітника з умовами його праці, замінюється капіталістичною приватною власністю, що почиває на експлоатації чужої, хоч формально й вільної, праці.

Коли цей процес перемини достаточо розложив старе громадянство в глибину й ширину, коли робітники вже переминилися в пролетаріїв, а умови їх праці — в капітал, коли капіталістичний спосіб виробництва стає на власні ноги, тоді дальше усупільнення праці, дальше перемина землі й інших засобів виробництва в суспільно експлоатовані і зати суспільні засоби виробництва та звязана з цим дальше експропріяція приватних власників набуває нову форму. Експропріяція торкається тепер не самостійно хазяїнуючих робітників, а експлоатуючого багатьох робітників капіталіста.

Ця експропріяція здійснюється діяльністю імманентних законів самого капіталістичного виробництва, централізацією капіталів. Один капіталіст вбиває багатьох. Рука в руку з цією централізацією, або експропріяцією багатьох капіталістів де-якими розвивається все в ширшому масштабі кооперативна форма процесу праці, свідоме технічне пристосовання науки, планомірна експлоатація землі, витворювання таких засобів праці, що допускають тільки спільне пристосовання, економізація всіх засобів виробництва шляхом пристосовання їх як засобів комбінованого виробництва громадянської праці, втягнення всіх народів в мережу світового ринку і зати, інтернаціональний характер капіталістичного режиму. Рядом з постійним зменшуванням числа магнатів капіталу, що узурпують і монополізують всі вигоди цього процесу перевороту, росте маса нужди, гніту, поневолення, виродження й експлоатації, але заразом з цим росте й неза-

доволення робітничої класи, що безперерви збільшується, вишколюється, об'єднується та організовується самим механізмом капіталістичного процесу виробництва. Монополія капіталу стає кайданами для того способу виробництва, що разом з нею і дякуючи її дійшов до свого розквіту. Централізація засобів виробництва і усупільнення праці доходять до такого ступеня, що при йому вони не в змозі вміститися під капіталістичною оболочкою. Остання розривається. Настає кінець капіталістичній приватній власности. Експропріаторів експропріюється».

К. Маркс, Капітал I. ст. 780.

ЧЕТВЕРТА ТЕМА

НА ШЛЯХУ
КАПІТАЛІСТИЧНОЇ АКУМУЛЯЦІЇ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
CHICAGO, ILL.

UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

Основна теза

Період реформ 1860-их років вкупі з третьою четвертиною XIX сторіччя на Україні — це період переходового характеру від початкової акумуляції до капіталістичного нагромадження. Елементи останнього бачимо ми вже в дореформній добі, тепер ці елементи поширюються, розвиваються поступово, вступаючи що раз більш трівко в приготоване їм початковою акумуляцією місце і остання продовжує таким чином далше довершувати свою історичну місію підготовлювання капіталістичного способу продукції, втягуючи в його мережу навіть найбільш забиті од впливів капіталізму райони.

Реформа 1861 року була останнім ударом по феодальних умовах виробництва, порушених на Україні далеко ще на передодні скасування кріпацтва, а тим самим була рішачим моментом в процесі розвитку капіталістичного способу продукції. Але звільнений з феодальних кайдан промисловий капітал на Україні, через своє недорозвиття, через одсутність тісного активного звязку з світовим ринком не пішов однак таким швидким темпом, як можна б було сподіватися, а залишився все ще додатком до хліборобського господарства, що його вигодувало; захищаючися протекціонізмом останнього перед західною конкуренцією, він ще не пробував навіть стати на власні ноги. В порівнянні з дореформною добою він ще й тепер не виріс настільки, щоб важитися на такий ризискований крок.

Але процес емансипації його назрівав швидче, аніж можна було сподіватися. Хліборобське господарство на Україні через міжнародню кон'юнктуру почало знова нидіти; скинувши із себе феодальні кайдани, що зрештою й так не дуже - то його в'язали, хліборобське господарство в умовах міжнародньої кон'юнктури, опинилося знова в кризі, що від неї не в силах була вирятувати його ніяка поміщицька влада. Викупні суми минулися легко, як легко й прийшли, основний капітал почав вкорочуватися, перемінного капіталу не вистачало на ведення господарства, а тут капіталістичний

спосіб продукції ставив що раз остріш нові свої вимоги. Це й приспичило емансипацію промислового капіталізму на Україні, що для його між тим готувалася величезна армія працюючої сили шляхом розвалу дрібних господарств, пролетаризації їх дотеперішніх власників, що для його в межичасі продовжували нагромаджуватися засоби виробництва в руках індивідуальних підприємців.

Дякуючи все ще кволому становищу промислового капіталу на Україні ба ще й в Росії, дякуючи заразом кризі поміщицького господарства, на Україні, як і в Росії й продовжувала існувати давня самодержавна, поліцейсько-бюрократична влада, не зважаючи на де-які спроби реформ конституційного характеру, як пр. земська реформа, продовжала свою виключну диктатуру земельна аристократія, підтримувана ще й молодю буржуазією, що виховувалася під її протекціонізмом. Буржуазії тим більш було вигідним тримати зі самодержав'ям, бо як раз воно тепер ще більш взяло в лабети український сепаратизм, що знов та ще й більш рішуче підніс голову з нагоди польського повстання, бо як раз воно — самодержав'я, положило свою важку руку на революційні течії, що погрожували замкнути шлях для майбутнього розвитку буржуазії своєю народницькою революцією, хоч по суті своїй остання як раз своїми політичними лозунгами й промочувала широкий шлях для буржуазії, для капіталізму.

А народницька революція все таки була настільки можливою в очах дворянства й буржуазії, що не можна було її ігнорувати. Селянство бунтувалося в тисках малоземелля, державних податків, інтелігенція виривалася з під наложеного їй намордника, йшла в народ з пропагандою своєрідного соціалізму, революції, незадоволення своє проявляти стало й дрібне дворянство, вимагаючи для себе поширення місцевого самоврядування, із заходу напливали революційні кличі — все це наказувало вельми матися обидвам класам експлоататорів наосторожі. В додаток й робітництво стало виступати організовано на арену політичної боротьби, цікавитися пропагандою соціалізму, спершу народницького, потім драгоманівського та марксівського.

Таке становище на Україні в пореформну добу, цеб-то її економічно-промислова одсталість, її все ще виключно хліборобський характер в системі загально-європейського хазяйства, до того ще й з кволюю активністю, класова кволість буржуазії й пролетаріату — все те вкупі в умовах ще й історичної традиції та російської дійсности й було причиною складання на Україні специфічних для того часу класових відносин, специфічних для

Вкраїни ба й для всеї Росії громадянських течій. Одною із специфічних течій того часу й було народництво. Україна вступила в цю добу вже із готовими елементами народницького бунтарства, що викохалося на українофільстві й козакофільстві, вона принесла ще й зі старої доби готову власну практику для російської теорії народницької революції, що вхопившися за общину, розливала свою пропаганду широкою хвилею по всій Росії. З другого боку однак Україна все ще продовжувала жити своїм громадянським культурництвом, що було спробою мирного самовизначення українського недорозвиненого націоналізму поруч активного, бунтарського українофільства. Одна й друга течія з їх усякими варіаціями, що в першому випадкові остаточно вилилися в ярко централізоване загально-російське заговорництво, в тероризм, а в другому дійшли до абсурдного партикуляризму й крайнього аполітизму, наперед були засуджені на коротко триваюче існування. Будучи останнім акордом революційної ідеології феодальних класових суперек, вони уступили небаром місце новій течії — марксизмові, для якого на разі вперто підготовляла ґрунт починаючи з кінця 1870-их років драгоманівщина з своїм анархо-федералістичним громадянством, зі своєю безпощадною критикою одного й другого напрямку, зі своєю орієнтацією на пролетаріят, як на нову революційну силу, зі своїм врешті конституційним-демократичним програмом. Народництво з його українофільством з одного, драгоманівщина з другого боку — оце й основні течії, протилежні собі, течії цієї переходнової доби, перша, як резюме суперек ліквідованого феодалізму, друга, як пролог класової боротьби капіталізму.

ПЛАН

1. Земельна реформа 1861 р.
2. Процес капіталізації в сільському господарстві.
3. Становище пореформної фабрики.
4. Організація ринку збуту.
5. Організація дворянсько-буржуазної влади.
6. Процес формування робітничої класи.
7. Народницька революція.
8. Від народництва до марксизму.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

П. И. Лященко — Очерки аграрной эволюции. Ленинград, 1923.

П. Фолин — Горно - заводская промышленность юга России. І. Харьков, 1915.

- П. Струве* — Крепостное хозяйство. Москва, 1913.
- М. Туян - Барановский* — Русская фабрика. Москва, 1923.
- М. Покровский* — Русская история т. IV. Москва, 1920.
- А. Корнилов* — Курс русской истории XIX в. т. III — IV. Москва, 1918.
- С. Остапенко* — Економічна географія України. Київ, 1920.
- Д. Багалій* — Стаття з історії українського народу О. Єфименко, ч. II. Харків, 1923.
- Г. О. Плеханов* — Наши разногласия, соч. том I. Петроград, 1920.
- В. Ильин* — Развитие капитализма в России. СПб, 1908.
- Г. фон-Шульце-Геверниц* — Очерки общественного хозяйства и экономической политики России. СПб, 1901.
- ✓ *В. Посников* — Южно-русское крестьянское хозяйство. Москва, 1891.
- ✓ *В. Волохов* — Сахарная промышленность России в цифрах. Киев, 1909.
- ✓ *Е. Раюзин* — Железо и уголь на юге России. СПб, 1895.
- С. О. Гулишамбаров* — Всемирная торговля в XIX в. СПб, 1898.
- А. Л. Головачев* — История железнодорожного дела в России. СПб, 1881.
- *В. Л. Модзалевский* — Материалы по истории освобождения крестьян. Чернигов, 1912.
- ✓ *А. А. Корнилов* — Крестьянская реформа. СПб, 1905.
- ✓ *Э. Ю. Янсон* — Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. СПб, 1881.
- Н. П. Огановский* — Закономерность аграрной эволюции т. III. Москва, 1913.
- *И. И. Игнатович* — Волнения помещичьих крестьян. Мин. годы. 1908, № 7 — 11.
- *В. Флоровський* — Воля панська й воля мужицька. Одеса. 1923.
- ✓ *К. А. Пажитков* — Положение рабочего класса в России. СПб, 1906.
- П. Маслов* — Крестьянское движение в России. М., 1923.
- Л. Мартов* — Развитие крупной промышленности и рабочее движение в России. 1923.
- В. Литвинов - Фалинский* — Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России. СПб, 1900.
- С. Лисенко*. Очерки домашних промыслов Полт. губ. Киев, 1912.
- П. Берлин* — Русская буржуазия в прошлом и настоящем. Москва, 1922.

- *М. П. Драгоманов* — Политические сочинения. I. Центр и окраины. Москва, 1908.
- » *Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос.* Казань, 1907.
- » *Историческая Польша и великорусская демократия.* Киев, 1917.
- » *Листи на Наддніпрянську Україну.* Київ, 1915.
- М. Балабанов* — Очерк истории рабочего движения в России т. II. М., 1923.
- ✓ *К. Пажитков* — Развитие социалистических идей в России т. I. Харьков, 1913.
- А. Корнилов* — Общественное движение при Александре II. Москва, 1909.
- С. Ефремов* — Из общественной жизни на Украине. Русское Богатство. 1908, № 7.
- *О. Дорошкевич* — Українська література. Київ, 1922.
- А. Тун* — История революционного движения в России. Петроград, 1918.
- Ю. М. Стеклов* — Борцы за социализм. Москва, 1918.
- ✓ *М. Грушевський* — З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Відень, 1922.
- ✓ *М. Драгоманов* — Шевченко, українофіли й соціалізм. Київ, 1914.
- *С. Н. Щейолев* — Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. Киев, 1912.
- Б. Глинский* — Революционный период русской истории. Ч. I—II. СПб, 1913.
- *Украинский вопрос, издание Украинская жизнь.* Москва, 1917.
- В. Міяковський* — Революційні відозви. Київ, 1922.
- ✓ *М. Лозинський* — Польський і руський революційний рух і Україна. Київ, 1907.
- В. И. Невский* — История РКП, ч. I. Ленинград, 1924.
- М. П. Скверн* — Первая рабочая социалистическая организация в Одессе. Одесса, 1921.
- ✓ *М. Равіч-Черкаський* — Робітничі організації на Вкраїні. Червоний Шлях, 1923, № 8.
- Свод указаний об арестованных по делам о государственных преступлениях.* Былое, 1907, № 6/18.
- Д. Рязанов* — Г. В. Плеханов и группа «Освобождение Труда». Москва, 1919.

Земельна реформа 1861 р.

ТЕЗА

Хліборобська Україна наприкінці 1840-их років нарешті вийшла із довгої кризи, що руйнувала її поміщицькі господарства. Можливість широкого експорту збіжжя за кордон знов оживила поміщицьку підприємливість сільсько-господарську, підняла ініціативу, а тим самим відкрила широко двері для елементів капіталістичного хазяйнування. Останні, вливаючися ще до того часу широкою хвилею в феодальне господарство українського хлібороба, тепер ще більш заливали його, до решти розвалювали феодальні відносини в українському сільському хазяйстві, а тим самим що раз більш гостро ставили давнє питання неминучості зміни дотеперішнього становища, в першу чергу налагодження капіталістичного бюджету в хліборобському підприємстві. Капіталістичний бюджет, про якого писав вже на початку XIX ст. харківський професор Якуб, про якого ведено широку дискусію в 1840-их роках, не міг однак вміститися в дотеперішні феодальні відносини, вимагав нової структури в системі виробництва, нового для себе розрахунку, а в першу чергу — нових грошових вкладів в зруйноване кризою господарство; останніх однак під рукою не було. З другого боку в повітрі знова запахло взривом селянської стихії, що організовано виступила 1855 р. з протестом проти феодальних відносин. Це все й було передумовою реформи 1861 р., як неминучого й негайного розв'язання суперек феодального господарства. На денному порядку чергових завдань стояло тільки питання, як провести цю реформу, про неї саму вже ніхто не міг сумніватися, тим більш, що її так вперто почали добиватися навіть найбільш консервативні поміщицькі елементи.

Губернські комітети й мали найти реальний шлях для її проведення. Але тут зразу трапилися труднощі, що впливали

не тільки з неординарного зацікавлення в реформі з боку українських й російських поміщиків, а ще й з неоднакового зацікавлення самого українського дворянства. Бо коли одна його частина з чорноземних губерній настоювала на безземельнім звільненні селян від кріпацтва, то друга частина, з нечорноземних губерній, індустріялізованих в частині губерній, що для його викупна сума більш реальна й необхідна була, аніж сам основний фонд — земля, погоджувалася на залишення певної частини земельних наділів за кріпаками. Феодальний і буржуазний спосіб звільнення селян остаточно об'єдналися в редакційних комісіях, погоджуючися на принципі зменшення наділів і викупу цих наділів системою градацій. В результаті цього погодження й явився закон з 19 лютого 1861 р. в загальних положеннях і в спеціальних українських, одно для лівобічних, друге для правобічних губерній, що їх основною різницею від загального, цеб-то російського, був принцип індивідуальної відповідальності селянина за викупні зобов'язання, тоді як в російським положенні крім різниці в наділах і викупних цін було покладено в основу принцип мирської відповідальності.

Реформа 1861 р. не здійснила однак надій селянства. По-перше, вона залишала за ними тільки частину дотеперішніх їх наділів, по-друге вона впроваджувала тимчасові обов'язкові відношення селян до поміщиків, що фактично були продовженням кріпацьких відносин, по-третє вона обтяжувала нові умовно власницькі господарства викупними сумами, непосильними для дрібних хліборобів. Тож не дивно, що селянство, яке такої волі й не ожидало, рішуче стало протестувати проти неї. Заколоти селян, військові експедиції, примусове зневолювання селянства підписуватися на волю — оце й безпосередні явища, зв'язані на Україні з реформою 1861 р.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІЯЛИ

1. Підсумки кріпацького господарства на Україні

а) «Ринок є категорія крамового господарства, яке в свою чергу в процесі розвитку перетворюється на капіталістичне господарство. Основою крамового господарства являється суспільний розділ праці. Промисловість обробляюча відділяється від добуваючої і кожна із них поділяється на менші ділянки, що продукують у формі товару окремі продукти та обмінюються ними з іншими виробництвами. Розвиток крамового господарства веде

таким чином до росту кількості окремих і самостійних ділянок промисловості: тенденція цього розвитку полягає в тому, щоби перемінити в окрему ділянку промисловості виробництво не тільки кожного окремого продукту, але також кожної окремої частини продукту,—і не тільки виробництво продукту, але й навіть окремі операції для заготовлення продукту до споживання... За крамового господарства утворюються різні господарські одиниці, збільшується число окремих ділянок господарства, зменшується число господарств, що виконують одну й ту саму господарську функцію. Цей прогресивний ріст громадянського поділу праці і являється основним моментом в процесі утворювання внутрішнього ринку для капіталізму... Само собою розуміється, що назване oddілювання обробчої промисловості від добуваючої, мануфактури від хліборобства, перетворює й саме хліборобство на промисловість, щоб-то на таку ділянку господарства, що продукує товари. Цей процес спеціалізації, що oddіляє один від одного різні види оброблювання продуктів, втворюючи що раз нові й нові ділянки промисловості,—проявляється і в хліборобстві, утворюючи спеціалізуючі себе райони хліборобства і системи хліборобського господарства, спричиняючи обмін не тільки між продуктами хліборобства й промисловості, але й між різними продуктами сільського господарства».

Н. Ленин. «Развитие капитализма в России».
Собрание сочинений т. III, ст. 13 — 14.

б) Цей процес з його особливостями сільсько-господарчими ми наочно бачили на розвитку української економіки в половині XIX ст. Він розвивався від кінця 1840-х років, однак, як сказано, не на користь дальшого росту перемінного капіталу в промисловості, який припинювався у своєму розвитку, даючи зате повний хід тільки хліборобському господарству, що працювало на ринок і то в першу чергу на зовнішній, він розвивався в напрямку поширювання що раз нових підприємств хліборобських, коштом промислових, маючи можливість колонізації чорноморського узбережжя, а не в напрямку росту індустріального підприємства коштом хліборобського; він розвивався, концентруючи головним чином перемінний капітал на хліборобському підприємстві з одного боку, а з другого виснажуючи примусову та наємну працю, що була в розпорядженні підприємця, до крайности. Ця особливість зачатків капіталістичного господарства на Україні все таки не менш гостро, чим в промислових країнах, ставила

питання про необхідність утворення нових умов для росту перемінного капіталу, хоч би й на хліборобському підприємстві, бо без цих умов економічний процес мусив би замерти, а тим часом на Україні цей процес безвпину йшов наперед, вимагаючи навіть для збіжової фабрики що раз нової робочої сили, і то вільно-наємної, неприкріпленої до свого підприємця юридичними нормами, домагався що раз нових грошових вкладів в свої основні підприємства, які було вже вичерпалися і яких не було відкіля взяти. «На чорноземі кредит був майже зовсім вже вичерпався, а потреба в капіталах не тільки не зменшалася, а з кожним роком ставала що раз більш пекучою. Питання — відкіля дістати гроші на дальше ведення господарства — стало питанням класової самооборони дворянства. На цім-то ґрунті і виникнув перший практичний план селянської реформи, що виходив не із юридичних або моральних міркувань, а від чисто економічного рахунку... Продати селянам їх свободу, а заразом ті наділи, що вони ними користувалися за кріпацького права — і таким шляхом вирівняти старі борги, одержати новий капітал та вже не в позику, а без звороту: така була основна ідея одного геніяльного плану, що набув під пером дворянських і буржуазних публіцистів гарненьку назву «освобождения селян».

Пор. М. Покровский. «Русская история», т. IV, ст. 53 — 54.

в) З другого боку дотеперішній кріпацький капіталізм не мав змоги продовжувати своє існування. «Зміст тодішньої господарської системи полягав в тому, що вся земля даної одиниці земельного господарства розділялася на панську і селянську, остання оддавалася в наділ селянам, що своєю працею та своїм реманентом оброблювали її, одержуючи з неї свій прожиток. Продукт цієї праці селян являв собою продукт, необхідний для селян, бо давав їм засоби до життя, необхідний для поміщика, бо давав йому робочі руки; зовсім так як продукт, що відновляє перемінну частину вартости капіталу, являється необхідним продуктом в капіталістичному суспільстві. Додаткова праця селян полягала в оброблюванні ними тим же реманентом поміщицької землі; продукт цієї праці йшов на користь поміщику. Додаткова праця відділялася тут таким чином від необхідної, наділ селянина служив через те в цьому господарстві як би натуральною платою або засобом забезпечення поміщика робочими руками. «Власне» господарство селян на своєму наділі було умовою поміщицького

господарства, мало завдання «забезпечити» не селянина засобами до життя, а поміщика — робочими руками».

Ленин. «Развитие капитализма», ст. 142 — 143.

г) «Тимчасом поміщикам давно стало ясно, що хоч би який жорстокий режим, то примусова праця ніколи не може рівнятися з вільнонаємною. За господарства, що існувало того часу, не було куди дівати невикористаної кріпацької праці, через що кріпаки перестали оплачувати вартість навіть власного прожитку. Сільські господарі приходили що раз то більше і більше до переконання дорожнечи і малої витворчости кріпацької праці. Особливо різко відчували поміщики в хліборобських районах всю невигоду кріпацького укладу під час неврожаїв, коли обов'язок годувати кріпаків звалювався на їх розвалені господарства надто важким тягарем... По друге володіти кріпаками ставало небезпечно... Взаємовідносини загострювалися. Вбивства поміщиків та їх управляючих, підпали і заколоти селян повторялися що раз то частіше і сильніше, не зважаючи на жорстокі втихомирювання. Сильна державна рука ще тримала яко такий зовнішній порядок, але людям, що даліше думали, не важко було відчувати, що цей уклад хитається в основі і грозить покінчити заверуюю. Крівава різня поміщиків 1846 р. в Галичині для багатьох була грізною пересторогою».

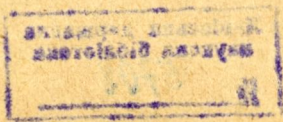
А. Корнилов. Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858 — 1859 г.г., Русское Богатство 1904, № 1, ст. 119 — 120.

д) Особливо «під час Кримської кампанії селянське питання набрало небезпечного характеру під впливом сильних селянських заколотів. На поміщиків ці заколоти нагнали багацько страху і зневолили їх знову серйозно замислитися над селянським питанням».

А. Корнилов. Губернск. Комит. Рус. Бог. 1904, 1 ст. 132

е) Питання це подійсно заворушило всіх. «Нельзя и узнать более, — писав Кавелін Погодін у вже 1856 р. — этого караван - сарая салдатизма, палок и невежества. Все говорят, все толкуют вкось и вправь, иногда и глупо, а все таки толкуют. Помещики самые дикие осуждены на молчание; масса даже степных бар, приезжающих сюда, согласна, что положение невыносимо».

И. Барсуков. Жизнь и труды М. П. Погодина, т. XV ст. 462.

ж) Навіть такий консерватист, як полтавський землевласник М. Позен, склав 1859 р. окрему записку для царя, в якій радив «усунути від цього питання всяку таємність і одверто сказати, що уряд замислює скасувати кріпацьке право. При цьому він зауважив, що як селяни - кріпаки творять законну власність поміщиків, то волю для них можна дати не инакше, як за добровільною згодою на винагороду... далше він радив постановити, що звільнення селян цілими селами можна вчинити тільки на основі законів, що існували дотепер і про вільних хліборобів і про «обов'язкових» селян... 1857 р. Позен подав нову записку, підписану ним і Кочубеєм. В ній, критикуючи інші проекти, що поступати стали до секретного комітету, він радив зі свого боку ось такі способи: оголосити, що особисте кріпацтво всюди касується, а селяни прикріплюються до землі, при чому ті із них, що сидять на поміщицьких землях, зобов'язуються платити за них оброк та відбувати панщину, при чому платню за землю нормується через кожних 20 літ, землю віддається селянам в такій кількості, яку вважає можливою землевласник, при чому губернські комітети означають в кожній місцевості мінімум, обов'язковий для поміщиків і селян».

Корнилов, Губ. ком. Р. Бог. 1904, ст. 142 — 143.

з) Особливо зацікавлені були скасуванням кріпацтва дворяни причорноморської степової полоси. Згідно з матеріалами редакційних комісій щорічний приплив населення з України в степову полосу доходив до 300.000 робочих рук, але й тої кількості недосить було для задоволення пекучої потреби в робочих руках з причини швидкого економічного розвитку півдня. Правда, поміщики півдня старалися всілякими, законними й незаконними, заходами збільшити їх контингент.... однак це не досягло своєї мети. Поміщику - підприємцю все таки не вдавалося використати багатого чорнозему до такої межі, в якій би цього бажалося і в яким ступені вона відповідала би потребам збіжжового експорту. Для поміщиків Новоросії більш чим для кого иншого ясною була необхідність скасувати кріпацьке право, бо як довго воно існувало, не можна було нормально переселювати населення на південь для задоволення його потреб в робочих руках, без яких неможливий був економічний розвиток півдня. Ось що заявляють з приводу цього степові поміщики в редакційних комісіях: «Коли селяни всієї імперії отримають право переходити з барщини на оброк і навіть зовсім виходити з громади, то ціла

маса робітників буде вільно переходити на південь, задовольняти ці степи вільною працею, підносити цінність землі, збагачувати їх землевласників.

В. Пичета. Помещичье хозяйство накануне реформы, Великая реформа т. III ст. 122.

і) Дуже оригінальний проект селянської реформи робив 1850-ми роками поміщик - лікар Е. С. Гордієнко з Харківщини. Він пропонував між иншим організувати сільські «общини», залишаючи за поміщиком право наділяти і перемінювати наділи селянські згідно з своїми господарськими інтересами, виключаючи від наділу «людей неморальних, недбайливих» — такі мусять стати батраками. Повинності мають залишитися і селяни мусять їх відбувати: а) за рілля і сінокосні луги, б) за огороди, в) за право користування вигоном, г) за всякі инші вигоди для селян, як, пр., користування лісом, риболовлею і т. д. Повинності треба відбувати троякими засобами: а) платнею, б) панщиною, в) сільськими продуктами, при чому панщина являється обов'язковою. Яку ж ціну викупу покласти в основу? «Через те, що ціна землі в Харк. губ. низька, біля 30 карб. за десятину, та ще нижча ціна оренди, бо від 1 — 3 карб. з десятини дякуючи сильному розвиткові промислових занять серед селянства та дорожнечі робочих рук, в основу викупу треба покласти дохід з землі при оброблюванні її наймом, значить з десятини 7 карб. Взявши цю ціну як одиницю за основу, можна тепер означити, скільки мусить заплатити селянська сім'я поміщикові за наділ землі. На сім'ю, пр., з трьох душ, в тім з одного робітника, повинно припасти $4\frac{1}{2}$ дес. ріллі, $\frac{1}{2}$ дес. огороду, $\frac{1}{2}$ сінокосу, всього $5\frac{1}{2}$ дес. Одділяючи $1\frac{1}{2}$ десятини під толоку, залишалось би 4 дес. до оплати, ц. т. 28 карб. разом. Ці 28 карб., це 8% від поміщицького капіталу, який виносить, таким чином, 345 карб. викупу, що дає право поміщикові вкупі з додатковими повинностями вимагати від селянина викупу і то не грішми, а панщиною по два дні на тиждень, при чому за відробіток відповідає вся «община» спільно. Там, однак, де при своїй малоземельности поміщик повинен роздати всю свою землю, там замість панщини викуп мусить виконуватися obroком».

«В урядованій державі, заявляє дальше Гордієнко, всі стани й їх заняття тісно звязані між собою взаємним інтересом. У купця мусить бути аршин, у селянина соха, у поміщика маєток і т. и.»

«Біда, коли пироги почне пекти сапожник. Коли дати селянину забагацько землі, він сам стане поміщиком, а поміщик без

робочих рук сам тоді муситиме працювати. І так всякий буде сидіти не на своїй місці. Сільський робітник мусить залишатися робітником — так воно всюди: робочі руки творять його маєток і для його необхідно, щоб він даремно не гуляв і щоби йому достатньо платили. Поміщик і платить за його працю або грошми, або продуктами, або дає частину землі. Виходить, що обидва стани тісно зв'язані будуть взаємним інтересом, один для одного стануть необхідні. По моему поділ землі, чи краще сказати те, що ми уступимо селянам, ще не творить головної умови для майбутнього укладу нашого господарства. Він не такий важливий ані для поміщика, ані для селянина: для селянина важливо, щоб його чесна праця була вільна, забезпечена, щоб його не нищили, не відбирали в його дорогого часу».

Е. С. Гордиенко. Мнение о способах
улучшения быта крестьян, ст. 12.

2. Питання реформи в губернських комітетах і редакційних комісіях.

а) В результаті цих настроїв з'явився спершу 20 листопада 1857 р. царський рескрипт на ім'я литовського ген. губ. Назимова, що ним організовано в Ковенській, Виленській та Гродненській губерніях дворянські губернські комітети для розглянення питання визволення селян, згодом, протягом грудня 1857 р. і січня 1858 такі ж рескрипти було вислано для губерній російських і українських. Для Правобічної України, ц. т. для Київської, Подільської й Волинської губ., було доручено організувати один тільки комітет на взірець Литовського. В рескрипті, як і в програмі занять губернських комітетів, доручував уряд розглянути «изыскание способов к улучшению быта помещичьих крестьян» і «начертание общего об этом положения». Як основу для праць губернських комітетів положено урядове «положение», в якому намічалися такі питання: перехід селян з кріпацького стану в тимчасово обов'язаних, зміст і речинець тимчасово обов'язаного положення, поземельні права поміщиків, вирішення питання про селянські загороди і приналежні до них огороди, наділи селян ріллею, пасовиськами, лісами, урегулювання селянських повинностей поміщицьких і казньонних, урегулювання становища дворових людей, організація сільських громад, як форми самоуправління, відносини поміщиків до сільських громад.

Пор. И. Иванюков. Падение крепостного
права в России ст. 40 — 47.

б) «Підготування акту 19 лютого 1861 р. йшло майже паралельно в губернських комітетах і редакційних комісіях протягом 1858 — 1860 років“.... В комітетах і комісіях в політичному напрямку на економічній основі боролися з собою дві групи дворянства, що їх інтереси оформилися ще в період діяльності секретного комітету 1855 — 1857 роками. В той період обидва напрямки, що виринули між землевласницьким класом, найшли вже свій вираз в записках приватного характеру, які й були матеріалом для міркувань державного комітету. Один з цих напрямків змагав головним чином зберігти за поміщиками землю — в максимальній кількості і за всяку ціну, другий ставив на перше місце забезпечення поміщиків капіталом і робочими руками — хоч би й ціною де-яких уступок на користь селянства в земельному питанні. Була ще й третя точка погляду, компромісна, що сподівалася забезпечити поміщиків потрібними капіталами, не уступаючи землі селянам або уступаючи тільки фіктивно».

М. Покровский. Русская История, т. IV ст. 67—68.

в) «Найбільше гостро розвивалася боротьба в губернських комітетах біля оцих найбільш важливих питань: про викуп й оцінку селянських загород, про наділення селян землею та про заховання для поміщиків вотчинної їх влади».

Корнилов. Губернские комитеты, Рус. Бог. 1904. № 3, ст. 122.

г) «Дуже рішуче обстоювали безземельне визволення селян комітети лівобічних та новоросійських губерній: Полтавської, Катеринославської та Херсонської, при чому Катеринославський та Херсонський комітети вирішили, що селянські наділи по упливі речинця тимчасово обов'язкового періоду неминуче мається повернути назад в повне розпорядження поміщиків, при чому zarazом виразно постановили, що наділи ті ні в якому випадкові не можуть бути викуплені селянами на власність без згоди на це кожного поміщика зокрема. Так само вирішував цю справу викупу наділів і Полтавський комітет під керуванням Позена. Таврійський комітет винісши постанову про повернення наділів поміщиків по упливі тимчасово обов'язкового періоду та лякаючися zarazом, щоби поміщицькі землі з причини малого заселення того краю не залишилися без робітника, проектував обов'язковий для селян викуп загород по дуже високій ціні, сподіваючись тим фактично прикріпити знову селян до свого місця прожитку».

А. Корнилов. Губернские комитет, Р. Бог. 1904, № 4, ст. 58.

д) Пролетаризації селянства поміщики названих губерній не лякалися, вона й так вже була майже переведена. «Для багатьох поміщиків було більш вигідним не наділяти цілком землею більшу частину селян, і, побільшаючи власну землю, пасовиська і сінокоси коштом селянських наділів, зневолювати їх згідно з місцевими звичаями жати за сніп панське збіжжя. Через те й число безземельних селян постійно збільшувалося і досягало цифр, нечуваних по всій Росії. Згідно з відомостями місцевих установ в Полтавській губ. було 83.193 господарів, наділених землею польовою і городом, 47.674 таких що мають тільки загороди і 24.940 таких, що не мають навіть городів; в Чернігівській губ. наділених польовою землею було 100.059 господарів, тільки городами 5.456 і таких, що не мають навіть городів 33.447. Зріст ненаділених цілком не залежав від малоземельности маєтків, навпаки, в багатих на землю повітах далеко більше ненаділених, пр. в Прилуцькому повіті в дворянських маєтках тільки 4,6 десятини землі припадає на душу, а число наділених селян відноситься до числа ненаділених як 1:2:3, в Костянтиноградському повіті при 10 десятинах як 1:2, в Кобеляцькому при 8 десятинах, як 1:1,3. В Чернігівській губернії в Остерському повіті, де в поміщицьких маєтках землі по 10,3 десятин на душу, пропорція наділених до ненаділених 1,2:1, а в Козелецькому, де тільки 7,2 десятин на душу — 1,3:1. Майже немає ніде ні одного маєтку на Україні, в якому б усі селяни були наділені землею».

А. Скребицкий. Губернские комитеты
т. II, ч. 2.

е) Не зважаючи на те, що постанови Катеринославського, Полтавського та Херсонського комітетів обстоювали безземельне визволення селян, більшість поміщиків навіть цих губерній, як і поміщики інших губерній, були за звільнення селян з землею. «Київська спільна комісія та її делегати вважали, що задержання дотеперішніх наділів є не вигідне для економічної майбутности краю взагалі, для селян і поміщиків зокрема. Торговельне становище краю, говорили вони, не відповідає організації дрібних господарств, хліборобство може приносити вигоди і видержувати суперництво з іншими країнами тільки тоді, коли його проводиться в більших розмірах. Для поміщиків дуже небезпечно віддавати селянам таку кількість землі, яка цілком забезпечувала б останніх і забирала б усю їх працю, а навпаки, далеко вигідніше залишити селян при дрібному наділі і легкій повинності,

скерувати їх до вільно - наємної праці, необхідної для піддержання поміщицьких господарств. Відсіль випливає необхідність означити такий наділ, який вистачав би для забезпечення селян в їх необхідних і загальних потребах і ставив би їх в становище «довольно независимое» для вільних заробітків».

И. Иванюков. Падение крепостного права в России, ст. 272 — 273.

ж) Особливо завзята боротьба що до цієї справа йшла в редакційних комісіях, де більшість з таким видним економістом - українцем на чолі, як Заблоцький - Десятовський з участю Самарина, Тарновського, Шретера, Хрущова, Галагана, Бунге та інших діячів з України обстоювала проти меншости з Позеном на чолі буржуазний спосіб визволення селян. — «Позен був без сумніву прихильником тільки особового звільнення селян, але побоюючись, що негайне і безумовне звільнення їх може привести селян до заколотів і переселювання на шкоду тих, до кого вони дотепер належали, він придумав спосіб затримати їх, як необхідних для поміщика робітників в межах їх осілости на довший період, а по скінченні цього періоду остаточно їх обезземелити, повертаючи їх надільні землі на повну власність поміщика, зробити з них батраків, що жили б справді у своїх власних загородах, але сильно задовжені. Увесь цей план вдалося йому провести в замаскованому вигляді в інструкції губернським комітетам і одкрито в законопроекті, зладженім більшістю Полтавського комітету».

Мемуары И. Семенова - Тянь-Шанского,
т. III ст. 300.

з) Друга позиція, що до неї належав Заблоцький - Десятовський, Домонтович та інші, виразилася найкраще в домаганнях харківських делегатів Хрущова і Шретера. «Землі 1400 дворянських маєтків Харківської губ. мається на їх думку, розділити між селян і поміщиків так, щоби із тодішнього селянського наділу 500.000 десятин 40% було відібрано на користь поміщиків, а інших 300.000 залишено за селянами, які й мають стати власністю селян шляхом обов'язкового їх викупу урядом по високій ціні, а саме харківські поміщики — дворяни продали б урядові із своїх маєтків на користь звільнених селян 300.000 дес. за ціну тодішньої повної вартости своїх маєтків, залишаючи одночасно з їх складу для себе на повну власність 1.500.000 десятин».

Мемуары И. Семенова, т. III ст. 355.

і) Зокрема гостро стояло питання, чи наділяти землю безземельних. Тіж самі харківські депутати обстоювали принцип наділювання землею тільки багатших селян. «В Харківській губ., заявляли вони, поміщицьких селян 189.495, із цього числа тяглих, що мають воли або коні, тільки 49.909. Можна поставити тепер питання: чим будуть звільнені селяни, що не мають худоби, оброблювати свою землю? Багацько з них віддасть землю в оренду, а що вони муситимуть платити поміщикам оброк або викупні суми, то що ж залишиться селянинові, що віддав свій наділ в оренду? Земля принесе прибуток тільки заможному селянинові, що має робочу худобу, приналежні знаряддя і засоби вичікувати відповідних цін на збіжжя, для вбогого земля буде тільки тягарем, бо йому треба раніш, доки стане господарем, набути перше засоби шляхом заробітків і промислів».

А. Скребицкий. Губернские Комитеты, т. II ч. 1, ст. 95.

к) На ту точку погляду й стала редакційна комісія, ухвалюючи, що «безземельні можуть легко прожити без нужди, коли у інших співселян буде гарне господарство. Було б несправедливим вимагати, щоб поміщик наділяв землею ще тих селян, коли він досить багацько землі дає на всю масу селян. З другого боку було б шкідливим для селянського господарства відділяти частину землі від нинішніх господарів для безземельних. Останні незабаром передали б свої наділи заможним селянам і знову відновилось би неминуче давнє природнє явище, а між тим загальне ламання родинних наділів на селах захитало б господарство найкращих і найпрацьовитіших селян».

А. Скребицкий. Губернские комитеты, т. II, ч. 1 ст. 56.

л) Що до величини наділів, то різні комітети різні подавали їх розміри. Катеринославський комітет погоджувався на 2—3 десятини на душу, Таврійський на 5 десятин, хоча в Катеринославщині припадало по 18,9 дес., а в степовій Таврії по 56 дес. Комітети Київський, Подільський та Волинський проектували по 4 — 8¹/₂ десятин на все тягло, залежно від якості ґрунту, Полтавський комітет погоджувався кінець — кінцем на 1¹/₂ дес. на душу, Чернігівський комітет від 1,3 до 2 дес., Харківський від 1,5 до 1,8 дес., Херсонський від 1,3 до 3 дес.

А. Корнилов. Губ. Комитеты, Рус. Бог. 1904, № 4.
ст. 73 — 74.

м) Причини проектів такого низького наділу ясні. «Проти постанови редакційних комісій про низькі розміри селянського наділу і права поміщика на всякий випадок залишити за собою не менше одної третини загальної кількості землі (ст. 5 і 6) виступили деякі члени з протестом. Так, пр., Шретер і Хрущов міркували, що вельми несправедливо вимагати від поміщиків уступлення селянам більш, як одної третини їх землеволодіння.

«Не кількість землі робить селянина багатим, а умови, серед яких її йому віддається, та вільна праця. Давши селянинові до схочу землі, він все таки не буде почувати себе задоволеним, бо в його бажання мати свою власність не заспокоїться... Харківському селянинові вигідніш вживати свою працю на заробітки аніж хліборобити... Коли ж дати селянам великі наділи, то це залишить поміщиків без засобів для оброблювання їх нив. Чи буде це корисно для державної економії? Коли ниви поміщиків залишаться без робітника, то Росія залишиться без найважливішої своєї статті, ціна заграничних продуктів піде вдесятеро вгору і нам доведеться замість обмінюватися продуктом за продукт, платити за все золотою монетою. На це не стане не тільки наших, але й навіть каліфорнійських копалень».

Скребицкий. Губ. комит. т. II, ч. 1 ст. 147, 95 — 96.

3. Положення 19 лютого 1861 р.

а) На підставі праць губернських комітетів, редакційних комісій та головного комітету й з'явилося знамените «Положение» про скасування кріпацтва, що, вносячи де-які незначні поправки до проекту редакційних комісій, провело з одного боку обезземелення селянства, з другого поневолило хлібороба своїм тимчасовим зобов'язанням та своєю викупною операцією. Селянин, виходячи на «вовчу волю», платив за землю дорожче, аніж вона була варта, щоб тим заплатити за викуп своєї особи, та все-таки він навіть не зовсім звільнявся від судово-поліцейської влади свого поміщика.

б) Загальні постанови Положення:

ст. 1. «Кріпацьке право на селян касується назавжди».

ст. 3. «Поміщики, задержуючи право власності на всі приналежні їм землі, віддають селянам за означені повинності на постійне користування їх загороди та крім цього для забезпечення їх життя і для виконання їх обов'язків перед урядом і перед поміщиком, ту кількість землі та інших вжитків, яку визначають місцеві положення».

ст. 4. «Селяни за віддані їм наділи зобов'язані відбувати на користь поміщиків означені в місцевих положеннях повинності роботою або грішми».

ст. 6. «Наділення селян землею та іншими вжитками як також повинності на користь поміщика, означаються добровільною згодою поміщиків з селянами з тим, щоби а) наділ, відданий селянам на постійне користування, не був менший від розміру означеного місцевими положеннями, б) щоби ті повинності на користь поміщика довершувано добровільними умовами не довше як на три роки».

ст. 9. «Після введення в силу цього Положення звільняються поміщики а) від обов'язків харчування і забезпечування селян, б) від відповідальности за платню селянами державних податків і виконування повинностей».

ст. 11. «Селянам дозволяється право викупу на власність свої загороди, вносячи вказану місцевими положеннями викупну суму».

ст. 12. «За згодою поміщика можуть селяни, крім своїх загород, набувати на власність ниви і інші вжитки, що їх віддано їм в постійне користування. З того часу, коли селяни набувають на власність свої наділи, касуються всі обов'язкові поземельні відносини між поміщиками і даними селянами».

ст. 14. «Щоби допомогти селянам набувати на власність наділені їм в постійне користування землі на випадок добровільної на це згоди поміщика з селянами, або на випадок домагання самого поміщика — уряд подає їм коштами поміч».

Положение 19 февраля, вид. 1916 р., ст. 13 — 15.

в) Положення про викупи :

ст. 8. «Так сільські громади в цілості, як і кожен селянин - хлібороб зокрема, мають право викупити віддану їм в постійне користування посілість».

ст. 65. «В основу означення розмірів викупної суми приймається грошовий оброк, назначений з селян на користь поміщика за переданий їм в користування наділ».

ст. 66. «Вказаний в попередній статті річний оброк з набутої землі капіталізується із шости відсотків, цеб - то множитья на шістнадцять і дві третини. З вичисленої на тій основі капітальної суми призначається в позику селянам для заплати поміщикові означену частину, а саме : 1) при набуванні на власність селянами повного по уставній грамоті наділу — чотири п'ятих, 2) при набуванні наділу меншого — три четверти».

ст. 114. «Викупна позика виплачується вносом викупних заплат протягом 49 років від дня видачі позики».

ст. 133. «Коли селянин не внесе в означений строк, начальство на пропозицію сільського начальника обов'язково мусить вчинити такі заходи: 1) покрити заплату прибутком з приналежного довжникові нерухомого маєтку; 2) віддати самого довжника, або кого-небудь із його сім'ї на заробітки примусові до иншого селянина; 3) віддати довжника або кого-небудь з його членів на заробітки по-за-межі села й повіту, наколи тільки його сім'я не залишиться без робітника взагалі; 4) призначити довжникові опікуна, без згоди якого не сміє він продати що-небудь зі свого маєтку або зі своїх прибутків, або навіть на місце задовженого господарства посадити иншого, не усуваючи, однак, його сім'ї з його хати; 5) призначити описання і продаж приналежного довжнику нерухомого маєтку».

Положение 19 февраля, ст. 62 і слід.

г) Місцеве положення для лівобічних губерній: частини Харківської, для Чернігівської і Полтавської:

ст. 170. «За загороди, що знаходяться в подвірнім користуванні хліборобів, кожен із них платить в таких розмірах:

ст. 171. З десятини городу означається щорічна плата 5 карб. 10 коп.

ст. 175. Заміна грошової плати відробітками dokonується добровільною згодою поміщика з селянами. Такі згоди довершуються на три роки з тим, що після того строку можна їх відновити».

ст. 177. «За десятину польової землі означається оброк в таких розмірах:

в Чернігівській губернії	в 1 полосі	.....	2 карб. 50 коп.
	» 2 »	.....	1 » 60 »
	» 3 »	.....	1 » 40 »
в Полтавській губернії	» 1 »	.....	2 » 50 »
	» 2 »	.....	2 » — »
в Харківській губернії	» 1 »	.....	2 » 80 »
	» 2 »	.....	2 » 40 »
	» 3 »	.....	2 » 10 »
	» 4 »	.....	1 » 80 »

ст. 193. «Панщина з пішого господарства означається робочими днями».

ст. 195. «За десятину пішого наділу означається повинність тільки чоловічими пішими днями в таких розмірах:

в Чернігівській губернії	в 1 полосі	21 день
	» 2 »	14 »
	» 3 »	12 »
в Полтавській губернії	» 1 »	21 »
	» 2 »	16 »
в Харківській губернії	» 1 »	19 »
	» 2 »	16 »
	» 3 »	14 »
	» 4 »	12 »

Положение 19 февраля 1861 г., ст. 253 і слід.

д) Положення для Правобічної України:

ст. 146. «З десятини загородів однаково в селах як і в містечках означається щорічна плата 5 карб. 10 коп.»

ст. 151. «За десятину польової землі так основного, як і додаткового наділу назначається повинність:

в 1 полосі	20 день або 3 карб. 30 к.
» 2 »	20 » » 3 » 10 »
» 3 »	16 » » 2 » 70 »
» 4 »	15 » » 2 » 50 »
» 5 »	13 » » 2 » — »
» 6 »	12 » » 2 » — »
» 7 »	9 ¹ / ₂ » » 1 » 60 »
» 8 »	9 ¹ / ₂ » » 1 » 50 »
» 9 »	8 ¹ / ₂ » » 1 » 35 »

Положение 19 февраля 1861 г., ст. 299.

е) Що до забезпечення відбування повинностей селянами, ми подибуємо основну різницю між російськими і українськими положеннями і це здається поруч різниць в оброці і панщині зневолювало часто українських поміщиків змагати до заведення в себе російського намість українського положення. Різниця та обумовлювалася формами землеволодіння, «общинною» в Росії, подвірною — на Україні. За «общинного» землеволодіння, де земля вважалася власністю не окремих осіб, а всієї громади і де відповідальність за внесення плати і виконання повинностей на користь поміщика падали на всю громаду, що зобов'язувалася до цього круговою порукою. На Україні за панування подвірного землеволодіння кожен господар відповідав сам виключно за власне відбування повинностей для поміщика. Відповідальність всієї громади, зобов'язаної круговою порукою, торкалася тільки так званих вільних учасків, що від них одмовлялися селяни і які ставали власністю всієї громади... Та ще й навіть «меры обеспечения

исправного отбывания» платні і повинностей в Росії були суворіші, аніж на Україні, — що також не могло не притягати до себе українських поміщиків.

Н. Василенко. Первые шаги по введению положения 19 февраля 1861 г. в Черниговской губернии. Киев. Ст. 1901, кн. 125, ст. 309.

ж) «Що торкається третього елементу кріпацького права — судово - поліцейської влади поміщика над кріпаком, то «Положення» тільки внесло ту зміну, що цю владу одбирало кожному поміщикові зокрема і то не зразу, а переносило її на рахунок всієї поміщицької класи і її виконавчі органи, адміністрацію губернську. До моменту встановлення волосних установ поміщик задержував всю цю судово - поліцейську владу, що належала йому дотепер і надаліше. З моменту їх встановлення ця влада фактично переходила до іншого поміщика, що в початковому проєкті носив назву мирового судді, а остаточно став називатися мировим посередником, — і якому волосний старшина, виборний селянський начальник волости, був цілковито і безпосередньо підлеглим».

М. Покровский. Крестьянская реформа. История России XIX в. вид. Гранат № 3 ст. 174.

4. Перші кроки селянської реформи.

а) «Селянська маса кріпацтва, найбільш зацікавлена сторона в реформі 1861 р., була, як відомо, усунена від всякої участі у виробленні Положення 19 лютого. Її інтереси не було заступлено. Самі тільки вістки про майбутні реформи долітали до селян, і ті в уривках і випадково... Селяни пильно ловили кожен слух про майбутні зміни своєї долі. Одні з них оптимістично відносилися до очікуваної реформи і сподівалися, що вона їм принесе дійсно волю. Скасування усіх кріпацьких відносин, в тім числі оброку і панщини, в яких би то не було формах, розумілося само собою. Наділення землею вважалося також за неминучу вимогу реформи, але що до міркування про кількість її, можна було помічати різнорідність. Сильно поширена була думка, що в руки селян мусить перейти вся поміщицька земля. Бували й такі селяни, що погоджувалися навіть з залишенням за ними всіх польових вжитків в маєтках або навіть тих земель, що ними селяни користувалися за кріпацького права; можливості відрізків від кріпацьких наділів, здається, селяни не споді-

валися. Право вільного переселювання розумілося само собою, як право «вільної» людини. Бували між селянами й песимісти, що в їх серце ще до оголошення Положення 19 лютого вкрадався сумнів, чи може реформа, що її виробляють противники селян — поміщики, внести в селянське життя хоч би й незначні полегші.... Дійсність не обманяла песимістів і принесла страшенне розчарування селянам, що сподівалися отримати від царя справжню повну «волю». Але замість повного скасування всіх кріпацьких відносин з моменту оголошення волі, селяни мусили залишатися майже на давньому становищі. Тож не дивно, що майже у кожного селянина, що зрозумів зміст «Положення», насувалася думка: «Що це за воля? Це не воля, це ж одна брехня».

И. Игнатович. Встреча на местах. Вел. Реф. V, ст. 172 — 174.

б) А «воля» була дійсно «вовча воля». Передусім сильно обрізувано дотеперішні наділи землі. «Найвищий наділ був всілякий, ріжний для окремих губерній: в Полтавській губ. у двох полосах від $2\frac{3}{4}$ до $3\frac{1}{2}$ дес.; в Чернігівській губ. в трьох полосах по $2\frac{3}{4}$, по 4 і по $4\frac{1}{2}$ дес.; в Харківській губернії в чотирьох полосах по 3, $3\frac{1}{4}$, 4 і $4\frac{1}{2}$ дес. Менший наділ рівнявся половині вищого наділу. В правобічних губерніях — Подільській, Волинській і Київській — наділи розділялися на основні і додаткові. Основний наділ відповідав наділові пішого двора, тяглим давали ще один піший наділ. Менший наділ взагалі не був означений. В поміщика мусила залишатися одна третина землі.... Плата за десятини понижалася відворотно пропорціонально до зміни величини наділу. Що менший був наділ, то вища була платня за кожну окрему десятину. Через те за першу десятину брали половину вищого оброку, за другу чверть, за інші рівномірну частину решти вищого оброку. Таким чином, селянин, що одержував вищий наділ, платив по одному карб. $12\frac{1}{2}$ коп. за десятину, за нижчий наділ в $2\frac{2}{3}$ дес. доводилося платити 5 карб. 79 коп., ц. т. по 2 карб. 47 коп. за десятину, або у двоє більше, аніж за одну десятину вищого наділу».

И. Игнатович. Волнения помещичьих крестьян. Минувшие годы. 1908, № 7, ст. 47 — 48.

в) «Таку волю» селяни вважали за «не настоящу» — і ждали слушного часу, — коли буде об'явлено настоящу волю. Цю ж

волю, що їм оголосили, селяни вважали за видумку панську і через те справжньої волі ждали од царя, од котрого виходять всі закони, од котрого і їм обіцяно було волю. Справжня воля,— думали селяни,— або вже об'явлена та схована панами, або буде об'явлена через два роки,— для тих, хто не пристане на панську волю, не прийме панських уставних грамот.... Нікому з письменних людей — звичайно, панів, селяни не хотіли вірити; коли вони їм показували на «Положення» і коли навіть приїжджало царське начальство і військо — то селяни казали: ми у ваших руках: ріжте нам горла, закопайте живих у землю, а ми приступимо до роботи або жити на установній грамоті і мусимо ждати того, що нам дасть бог і цар.... В цій надії на царя найбільш усього було ненависти й невіри до панів і начальства, та бажання, щоб справу розібрав хто небудь інший, ніж пани й звичайне начальство, хто небудь далекий від них. Що це так, то видно між іншим з того, що тоді, як галицькі селяни звертали надії на московського царя, піддані цього царя, селяни в Олексинцях Волинської губ. подавали на свого пана скаргу австрійському цісареві. Поряд з такою надією на далекого царя, поміж селян кружляла думка, щоб самим — силою добиватися свого; навіть в де-яких місцях кілька сел згожувалися на тому, щоб вкупі бунтуватися — та коли приходило до діла, то думка про те, що цар і сам через 2 роки дасть справжню волю, спляла селян од повстання».

А. Драгоманов. Нові укр. пісні про громадські справи ст. 78 — 79.

г) Про заколоти селян з приводу положення «волі» чимало находимо вісток в «Основі». Так, пр. на Кремінчукщині в селі Пустовійтовому селяни справді прийняли уставну грамоту та зараз же й заявили, що «вони й земля їх вільні» і через те вони «ні (панщини) робити, ні (оброків) платити не будуть, що коли цар дав їм волю — дав їм і казенне положення,» ц. т. платити податки тільки до державного скарбу. Коли ж їм сказали, що їм вже об'явлено царську волю — то селяни відповіли — «будемо ждати, що буде. Бог нас любить, царь милує, а з панами нам не жити».

Пор. «Основа» 1862 липень, Вісти.

д) «В Харківській губ. заворушення селян почалися в селі Знаменськім, Валківського повіту. Сюди на ярмарок, як доносив

флигель - адъютант гр. Шувалов, з'їхалися селяни та прийняли декілька загальних постанов, які дали причину до поширення заколотів по багатьох селах. Всюди вони однаково заявляли, що постановили працювати не більш одного дня на тиждень та перестали зовсім виходити на панщину; всюди вони не хотіли більш слухати «Положення», в де - яких місцевостях одмовлялися навіть переховувати його в себе. Всі намови селян з боку справника та губернатора були даремні. Тільки при допомозі викликаного дивізіону уланів, коли селян покарано ще й різками, селяни прийшли до послуху та прийняли «Положення», що від його вони до тепер одмовлялися».

А. *Погельницький*. Первые шаги крестьянской реформы Вел. Реф., 5 ст. 193 пор. статтю його в «Современный мир» за 1911, лютий — березень.

е) «В Чернігівській губ. центром заколотів було село Безуглівка Ніжинського повіту, селяни рішили там ніяк не відбувати повинностей поміщикам та ще й розсилали своїх агентів до сусідніх сел, щоб поширити непокірливість в можливо більших розмірах, в чому й дійшли деяких успіхів, бо до їхньої постанови швидко приєдналося 2.000 селян. В Безуглівці контр-адмірал Унковський «переконався в причинах незадоволення селян»; «землю, що находилася в їх користуванні, вони рахували за свою власність, і ця думка була настільки сильна, що вони готові були її одстоювати, хоч би довелося їм заплатити за це життям». Намови не впливали на селян, і Унковський, боячись, щоб дух непокірливості не поширювався по всьому Ніжинському повіті, та щоб не заразив ще й сусідніх повітів, «вжив рішучих заходів, щоб силою приміру припинити дальший хід непослуху» і тому зібрав три роти салдатів і почав арештовувати проповідників: вся громада виявила, однак, опір і з криком «вперед громадо» кинулася на салдатів. Але пущені в рух різки мали рішучий успіх. Селяни послушали та видали своїх змовців, що їх зараз же заковано в кайдани. З половини квітня 1861 р. почали швидко поширюватися безпорядки і між селянами Новгород-Сіверського повіту. Біля 9.000 селян в багатьох місцевостях не приступали до праці не тільки на поміщицьких маєтках, але й на землях, що находилися в користуванні самих селян. Щоб зневолити збунтованих селян до послуху, Унковський, переконавшись, що «намови не піддержані військовою силою є даремні», притягнув до помочі крім земської поліції полк салдатів і, користуючись

з своєї сили, зломив опір селян Каменської слобідки, числом до 500, що їх він вважав за головних винуватців заколотів Стародубського повіту. Це мало вплив і на інші маєтки, де збунтовані селяни виявили тепер «полное раскаяние и на коленях со слезами испрашивали у Унковского прощения».

А. Попельницкий. Первые шаги, ст. 191 — 192.

ж) Особливо грізними були селянські заколоти на Волині, зокрема в Луцькому повіті, що почалися 1862 р. і тяглися з перервами до кінця 1866 р., не зважаючи на те, що уряд, наляканий розмірами правобічних заколотів та ще й у зв'язку з польським повстанням 1863 р., яке обхопило й Правоберіжжя, ще 1863 р. запровадив обов'язковий викуп, зменшивши викупної суми на 20% та ще й з можливістю пониження оброку на 15%.

И. Игнатович. Минувшие годы № 7 ст. 47 і № 8 ст. 183.

з) Заколоти на Волині виявилися спочатку в тому, що селяни відмовилися прийняти уставну грамоту, згодом вони відмовилися не тільки від усякого послуху поміщикам, від плати оброку і відбудовання панщини, щоб-то від усяких обов'язкових повинностей для поміщика, але ще й від користування своїми наділами та від плати державних податків. Особливо бурхливі й організовані заколоти вибухнули в селі Карасині біля Луцька. Селяни відмовилися там від усяких переговорів не то що з поміщиком, але й з представниками влади. Коли ватажків цих заколотів Карнюка, Рудника і Кас'яна арештувати хотіла викликана рота салдат, чоловіки й жінки кинулися хто з кіллям, хто з косою на салдатів, навіть діти засипали їм піском очі. Тільки жорстокі розправи салдат, що не щадили навіть жінок, придушили Карасинські заколоти.

Пор. И. Игнатович. Минувшие годы.
№ 8, ст. 185 — 186.

і) «В Подільській губернії, як доносив барон Корф, заколоти на ґрунті одмови селян од панщини обхопили населення в 159 селах 12 повітів з 80.000 люду. При втихомирюванні селян барон Корф вживав кари на тіло в 21 селах. В селі Тиманівці, Ямпільського повіту при сутичці селян з салдатами, яким дано наказа прикладами рушниць спинювати громаду, що не дозволяла арештувати одного із селян, на землі було найдено одного селянина з раною від штика під серце, від якої він вмер, 8 селян за опір віддано під суд, і по покаранні різками заслано в арештанські роти,

позбавляючи їх горожанських прав. Більшість поміщиків було, як пояснював бар. Корф, до краю невдоволене з того, що при зневолюванні селян до послууху вживано все таки надто лагідних заходів, хоча кожен хотів, щоб ці суворі заходи вживано не в його маєтку, а в сусідів».

А. Попельницький. Первые шаги, ст. 190.

к) «Цікавий характер мав заколот 1861 р. в Одеському повіті в маєтках Ташино, Новокир'яківці, Малашівці, Тузлах, Сахарові. Коли до Ташино прибуло військо, воно оточило селян і їм прочитано маніфеста. Селяни, вислухав маніфеста, рішучо однак відмовилися працювати на поміщика і бути йому слух'яними. Тоді предводитель дворянства наказав салдатам взяти тих селян, що були причиною заколоту, щоб їх покарати різками; та коли взяли одного з них, то всі селяни без виїмку кинулися на землю і почали кричати «січи нас усіх». Визволивши цього селянина, кинулися усі втікати через каре салдат, ударяючи їх руками. Таке повторилося й по інших селах з деякими варіаціями. Предводитель дворянства запевняв, що не давав більш 30 розок, але як розказували салдати, сильно били тоді, даючи 300 — 400 розок. В одному Ташині висікли біля 80 чоловіка».

И. Игнатович. Крестьянские волнения. Минув. годы, 1908 № 8, ст. 187.

л) В селі Мальованівці селяни не прийняли наділу; очікуючи «нової волі», кинули орати землю, так що під весну 1863 року не проведено ані однієї борозни, не зорано ані однієї десятини. Очікування «слухного часу» та нової волі стало релігійним навчанням, пророком якого був граматій Луговий, одкрита проповідь цього навчання провадилася на просторі великого району. З вересня 1862 р. вже всюди виявляється вплив Лугового: в селах Комісарівці, Весеній, Ломоватці, Раївці, Адріюнополі, де не визнавали маніфесту. Число учасників збільшувалося з кожним днем, утворилося потайне товариство, яке розпочало свою чинність правильним робом: по лісах та ярках відбувалися таємні збори, збиралися цілі натовпи селян, присягали на вірність Луговому, складали присуди з прикладанням печатки сільського начальства, яке само пристало до товариства, і закінчили тим, що вибрали Лугового від усієї Оленівської волости ходатарем перед царем про «справжню волю», яку сховали від народу пани; на поїздку було дано 300 карб. громадських грошей, зібраних на оплату податків.

А. Флоровський, ст. 41.

Процес капіталізації в сільському господарстві.

ТЕЗА

Реформа 1861 р. хоч і не ліквідувала зовсім феодальних відносин в сільському господарстві, але остаточно усунула зі шляху всі перегороди для виникнення капіталістичного способу виробництва в сільське господарство, яке ще раніш по Україні й кинулося в його обняття. Це в першу чергу виявилось на поміщицькому господарстві. Ліквідувавши кріпацькі відносини, воно зразу й перейшло в капіталістичну систему господарювання; тоді як в Росії воно переживало ще на протязі довгих десятиліттів переходовий стан від феодальних до капіталістичних відносин й довго ще працювало на відробітній системі, на Україні тільки сама Чернігівська губернія залишалася на якийсь час при цій системі, інші губернії або перейшли цілком на капіталістичну, або тимчасово заховали ще мішану систему.

Другою ознакою капіталізації поміщицького господарства було поширення індустріялізації сільського господарства в погодженні з новими умовами ринку. Нова криза українських поміщицьких маєтків на міжнародньому збіжовому ринкові ще більш зневолила поміщицьких підприємців шукати ще іншого джерела доходу зі своїх підприємств хліборобських, а саме в заснуванні сільсько-господарчих технічних підприємств для перероблювання сирих продуктів власного господарства. Такими сільсько-господарчими технічними підприємствами було в першу чергу широке заснування цукроварень, що їх ріст показує в цю добу великий крок вперед. Правда, горілчаний промисел, споконвічне сільсько-господарче технічне підприємство українського поміщика, тепер ще більш втратив свою масову життєздатність, але за те виріс у своїй якості; поширюються також інші промисли, як

картофельно - крохмальний, текстільний, олійний, тютюнницький то що; в додаток що раз частіше находять своє пристосовання в хліборобстві машини.

Капіталістичний спосіб продукції, втягаючи остаточно в сферу своєї діяльності сільське господарство поміщика на Україні, не залишив на боці без своєї уваги й дрібного селянського хліборобства. Процес обезземелювання селянина, що вкупі з диференціацією сільського виробника являється типичним для складання капіталістичних відносин в хліборобстві, мав своє місце в українському селі й раніш, та тоді цей процес або втягав у свою сферу діяльності тільки непокріпачену частину населення, або проявлявся як результат втягування самого поміщицького господарства в систему капіталістичного підприємства. Тепер однак він втягати почав всі хліборобські господарства однаково в сферу своїх впливів, звичайно для маси селянства негативних, руїницьких, бо придушував кволі селянські підприємства, розвалював їх, пролетаризував їх власників в масі, довершуючи одночасно їх диференціації остільки, що вибирав сильніші з них для процесу накопичування в їх руках шляхом оренди чи купна земельних наділів, для процесу організації глитайських підприємств. Умови тієї диференціації заіснували вже в часі проведення реформи 1861 р., коли то втворено різні категорії дрібних хліборобських підприємств вже хоч би впровадженням категорії даремних наділів, впровадженням врешті модуса вищих і низчих наділів. Тепер ці умови з недородами, з практикованою широко орендою, з важкими податками ширшали, поглиблялися, допроваджуючи до того, що почали творитися цілі маси обезземелених, яких капіталізм взявся виганяти на заробітки, скуповуючи їх землю руками глитая. Оце то обезземелювання селян, масове заробітчанство, масове переселювання сільського виробника й були причиною, чому на Україні як раз так широко зразу взялася капіталістична система в поміщицьких господарствах.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІАЛИ

1. Вплив реформи на диференціацію селянською землеволодіння

а) Земельна реформа 1861 р. зразу поклала міцний ґрунт для розпаду й диференціації сільського дрібного господарства; віднімаючи йому не тільки часть дотеперішних наділів, а ще й втворюючи різні умови наділів і викупу для різних категорій селянства, реформа призвела до того, що в умовах капіталістичного

виробництва процес диференціації селянства, що почався на Україні ще до реформи, міг тепер повною ходою йти до своєї мети — до втворення сільського підприємця і сільського батрака. Досить порівняти тільки наділи державних і поміщицьких селян, щоби зразу в цьому перекоонатися:

Губернії	Середній наділ на душу	
	Державних селян	Поміщицьких селян
Полтавська	3,9 дес.	1,9 дес.
Харківська	4,6 »	2,6 »
Херсонська	6,7 »	3,4 »
Катеринославська	6,7 »	3,4 »
Київська	4,1 »	2,5 »
Подільська	4,2 »	2,3 »
Волинська	3,6 »	3,9 »

Ю. Янсон. Опыт статист. исследования о крестьянск. наделах и платежах, ст. 49 і 113.

б) Порівняймо тепер викупні повинності, що лежали на одних і на других селянах. «В Полтавській губернії колишні, державні селяни платять з десятини загальних повинностей 72,5 коп., оброчних податків 79,6 коп., всього 1 карб. 52,1 коп., мирських — 11 коп., разом 1 карб. 63,1 коп., колишні поміщицькі селяни платять загальних повинностей 1 карб. 60 коп., викупних з десятини 2 карб. 10,4 коп., всього 3 карб. 70 коп., цеб-то більше на 127⁰/_о при вдвічі меншому наділі, а викупні оплати перевищують оброчних на 163⁰/_о».

Ю. Янсон, ст. 52.

в) Таким чином «становище колишніх поміщицьких селян стало далеко гіршим, аніж було воно за кріпацького права, коли вони були бодай і в крайньому випадкові ситі і коли поміщик платив за них податки. Коли стати на точку погляду матеріяльного забезпечення, то у всякому випадкові поміщицьким селянам було легше за кріпацького права. Не тільки збільшилися дані, а зменшилися наділи, до цього ще й ані вигону, ані поліна дров, нікому нагодувати в голодний рік, нікому внести податки, постійна журба втратити худобу за незаплату в час податків... Колишні казённі селяни ще проживають сяк-так, маючи бодай де-яку кількість землі, колишні поміщицькі незабезпечені нічим зі своєю навіть найдрібнішою сім'єю... В Куп'янському повіті селяни в $\frac{1}{3}$ часті дворів не в силах навіть тримати худоби. В Золотоношському повіті у колишніх поміщицьких селян влас-

ного хліба не вистачає навіть на прожиток; вони докуповують 79.544 четверток за 159.088 карб., цеб-то по 2 карб. 50 коп. на душу. В південній частині Чернігівщини селяни ледви отримують засоби прожитку. Борзенська управа рахує, що мінімум землі для забезпечення сім'ї є 8 дес. на душу, але із 16.542 родин 11.447, цеб-то 92⁰/₁₀₀ не має навіть 8 десятин на всю сім'ю».

Ю. Янсон, ст. 73, 79 — 80.

г) Та ще було одно явище, що вплинуло зразу на диференціацію селянства — це постанова реформи 1861 р. про державні наділи. «Реформа 1861 р., стоячи на ґрунті виключного визнання права власності на землю за поміщиками, тим менше могла визнати таке право власності на землю за селянами до часу її викупу по добровільній згоді з поміщиком. Тільки в одному випадкові закон 19 лютого допускав перехід поміщицької землі безпосередньо у власність селян без викупу. Це саме при одержанні даремного наділу одної четвертини по ст. 116 українського положення. Але цей спосіб був далекий від визнання за селянами якого-будь права власності на землю, бо він не тільки що був залишений на волю поміщика, а ще й носив виключно характер «дарунку», чи радше-вигідної для поміщика угоди з метою позбутися необхідности надання більш великого наділу. Тим не менше всі ці «даремники» явилися першими селянами-власниками, створеними реформою, не тільки формально, але й фактично, бо отримавши свої наділи в одній четвертій часті, вони не тільки звільнялися від усяких особистих зобов'язань до поміщика, але й від виплачення викупних сум за землю».

И. И. Лященко. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика, ч. I, ст. 135.

д) Таким чином реформа 1861 р. дуже допомогла в тому, що «серед селянського населення, наділеного землею, різко стає виділятися одна група більш заможних, забезпечених достатньою кількістю землі — і друга група майже цілком незабезпечених, що жили майже виключно одним заробітком і таких величезна більшість. Маса селян далеко не може не тільки заплатити зі своїх наділів податків і повинностей, але й дістати засобів існування для своєї сім'ї. В одному із найбагатших повітів правобічної України, в Старокостянтинівському повіті Волинської губернії сім'я із трьох ревільських душ при 6¹/₂ десятинах землі платить податків і викупних сум 25 карб., за гарного врожаю не

дораховує у своєму бюджеті 50 карб., а при середньому 120 карб.; инша сім'я при десятиох десятинах на три ревількі душі, при п'ятих дорослих і чотирьох малолітніх не дораховує 100 карб. В Кременецькому повіті, не зважаючи на гарні врожаї, селянське господарство не в силі із земельного наділу покривати своїх витрат і має постійний дефіцит, що його цифра хитається між 56 і 60 карб. В Дубенському повіті рахувалося викупних сум, податків і земських повинностей 1864 р. на селянах, наділених польовою землею, до 154.030 карб., а прибутку вони отримували із землі 167.390, залишилося таким чином 12.360 карб. на задоволення всіх потреб, крім харчів, на 6.015 дворів по 2 карб. на двір. Всю необхідну для задоволення цих потреб кількість грошей мусили заробляти селяни в поміщиків. Ще 1867 р. писано про Київську губ., що наділ в $4\frac{1}{2}$ десятини може прогодувати сім'ю тільки з двох дорослих і двох недорослих, на податки все-таки доводиться заробляти. Земля може тільки ледви прогодувати селянина, пише Чубинський, вона не дає навіть всієї суми на покриття витрат на податки безпосередні й посередні. Про Подільську губернію доклади комісії для розслідування становища сільського господарства говорять: за нинішнього наділу селянин може покрити прибутком із землі всі збори, але для прохарчування сім'ї мусить заробляти поза своїм наділом, або навпаки, наділ дасть можливість селянинові за середнього врожаю прогодувати та одягти свою сім'ю і прогодувати худобу, але для заплати повинностей, для ремонту худоби, для направи будинків він мусить шукати заробітку. В кращих повітах Київської губ. ще 1866 р. раховано прибуток на десятину наділу на 1 карб. 12 коп., а сума тягарів, що на ній лежали, на 2 карб. 60 коп.

В. Янсон, ст. 117 — 118. Пор. Чубинський. Записки Юго-западного отдела. II, ст. 185.

2: Нові умови диференціації селянства

а) За пореформної доби до розпаду селянства в напрямку опролетаризування одної групи сільського населення і капіталізації другої, протилежної, приєдналися ще нові умови. За основу того розпаду в капіталістичній продукції стала не так кількість селянських наділів, як кількість оброблюваної у власному господарстві землі та кількість інвентарю, необхідного для цього оброблювання. Не завжди бо величина наділу відповідала величині господарства, цеб-то величині засіваних десятин. Господарства

хоч і з меншим наділом, але такі, що були забезпечені робочою силою й робочою худобою, могли поширюватися незалежно від своїх наділів коштом продовольчої, подекуди й капіталістичної оренди земель в сусідів, ба й у поміщиків, тоді як господарства хоч би й з більшими наділами, не маючи під руками потрібної робочої сили і робочої худоби, підпадали і поступово звужувалися на користь сильніших. Погляньмо тільки для приміру на статистику Острогозького повіту, віддаленого від збіжжового ринку, щоб бачити це становище. В господарствах з наділом на двір пересічно від 2,2 дес. до 4,2 дес. засівано де-якими тільки не цілу половину й цього наділу (1,2 дес. до 1,6 дес.), за те де-які брали в оренду навіть по 24 десятини, маючи крім пари коней ще по 3—4 пари волів (село Маріївка). З другого боку ми бачимо, що інші господарства, які мали до 18 дес. землі, змогли засівати тільки малу з неї частину, маючи в себе всього на всього одну пару волів (село Гончарівка).

Пор. Ф. Щербина. Крестьянские бюджеты, ст. 320.

б) Що володіння землею не завжди йшло в парі з забезпеченням робочої худоби, видно із статистики Пирятинського повіту 1890 року: «Забезпечення землею: цілком безземельних — 1,5⁰/о, загородників — 10,6⁰/о, з 1 до 3 дес. — 26,5⁰/о, з 3 до 6 десятин — 37,3⁰/о, з 6—10 дес. — 14,2⁰/о, з 10—20 дес. — 8,1⁰/о, більше 20 дес. — 1,8⁰/о.

Забезпечення худобою: без худоби взагалі — 22,1⁰/о, з однією худобою — 17,8⁰/о, з 2—3 — 41,6⁰/о, з 4—6 головами — 15,9⁰/о, вище — 2,6⁰/о, значить незабезпечених робочою худобою було 40⁰/о селянства.

Забезпечення посівом: що нічого не сіяли — 17⁰/о, таких, що сіяли до одної десятини — 2,9⁰/о, від 1—3 дес. — 23,8⁰/о, від 3—6 дес. — 35,1⁰/о, від 6—10 дес. — 12,8⁰/о, від 10—20 дес. — 5,3⁰/о, більше 20 дес. — 1,3⁰/о».

Пор. Сборник хоз. стат. Полтавск. губ., вып. V, ст. 65.

в) Тому й не дивно, що в тому ж повіті із усіх селянських господарств було хліборобських, цеб-то таких, що орали й засівали свої наділи, тільки 84,2⁰/о, інших 15,8⁰/о здавали свою землю в оренду, за те безземельних хліборобів було аж 22,9⁰/о, що вели свої господарства виключно на орендованій землі.

Пор. Сборник хоз. стат. Полт. губ., вып. V, ст. 76.

г) Основною причиною поширювання оренди в умовах незабезпечення робочою худобою було в першу чергу питання продовольчої оренди. Селянин, не маючи змоги вижити з власного господарства, брався за оренду, коли сяк-так міг справитися з її оброблюванням. Про те, які сільсько-господарчі групи в першу чергу користувалися орендою, може нам дати картину статистика того ж Пирятинського повіту:

Група господарств	‰ відношення оренди до:			
	Числа всіх господарств	Числа всіх орендарів	Кількості всієї орендної землі	Кількості господарств тієї групи
Безземельн	12,1	9,1	10,6	32,1
1—3 дес.	26,5	30,4	30,1	49,9
3—6 »	37,3	41,5	39,5	47,3
6—10 »	14,2	13,6	13,2	40,5
10 і б. »	9,9	5,4	6,6	23,4
Всього	100	100	100	42,6

Сборник хоз. стат. Полт. губ., вып. V, ст. 80.

д) Ще одна характерна риса цих орендних явищ, — це оренда за готівку; на 100 десятин орендованої в Пирятинському повіті землі було: за гроші — 51,7⁰‰, за копи — 39⁰‰, а за відробітки всього 9,3⁰‰, при чому треба зазначити, що оброблювання найманої землі як і власної йшло, що характерно, виключно майже шляхом супряги і найму. На 100 селянських господарств взагалі оброблювали землю власними виключно засобами 12,1⁰‰, супрягою — 65,5⁰‰, а наймом — 22,4⁰‰.

Пор. Сборник хоз. стат. Полт. г. Пирятин. уезд. вып. V, ст. 84.

е) Подібну картину маємо й в промислових районах, пр. в Катеринославщині. І там оренда землі в першу чергу грає роль продовольчої оренди, в меншій мірі капіталістичної оренди. Про це нас переконує знову процентове відношення категорії селян, що беруть участь в оренді. В Славяносербському повіті брали в оренду з бувших державних селян при пересічному їх розділі на двір в 14,2 дес. — 23,8⁰‰, з колишніх поміщицьких при їх наділі в 7,3 дес. на двір — 71,2⁰‰, з числа тих, що отримали даремні наділи, пересічно по 1,8 дес. на двір — 82,1⁰‰ і загородників-безземельників — 86,4⁰‰. Загалом орендувало 51,9⁰‰ всіх селян.

Пор. Сборник стат. сведений Екатер. губ. III, ст. 259.

ж) Тому, що продовольча оренда поширювалась за пореформної доби, росла нечувано ціна землі:

Роками	Харківська губ.	Полтавська губ.	Катерин. губ.	Чернігівська губ.
1854/8	р. . . 14,80 карб.	20,12 карб.	13,64 карб.	18,47 карб.
1863/8	» . . 22,34 »	21,37 »	14,97 »	18,27 »
1868/72	» . . 30,71 »	28,39 »	21,97 »	21,97 »
1873/8	» . . 49,66 »	41,25 »	28,83 »	26,15 »
1878/82	» . . 43,34 »	45,00 »	31,60 »	30,49 »
1883/7	» . . 63,40 »	77,80 »	48,11 »	54,33 »
1888/92	» . . 78,30 »	87,81 »	62,05 »	52,38 »
1893/7	» . . 96,22 »	104,51 »	100,61 »	71,79 »
1898/902	» . . 125,47 »	139,40 »	146,10 »	88,59 »

И. Маслов. Аграрный вопрос в России т. II, ст 10.

3. Процес створення капіталістичних підприємств в селянському хліборобстві

а) В умовах поширювання земельного ринку, йшов заразом процес складання дрібних капіталістичних підприємств. Поруч з продовольчою орендою являється ще й капіталістична. Тому, що торговий елемент що раз більше входив в основи дотеперішнього натурального селянського господарювання, росла не тільки капіталістична оренда, а ще й купівля землі з боку заможного селянства, купівля на рахунок обезземелювання незаможницьких і середняцьких елементів, менше забезпечених і потрібним тепер для господарства капіталом і необхідним робочим скотом.

Цей процес витіснювання сильнішим менше заможного хлібороба, що пробував після реформи стати незалежно на ноги, хапаючися за оренду землі, можна наочно бачити на порівнянні хліборобських груп Дніпровського повіту в 1885 р.

Група селян	В и х:							
	Надільної землі		Купчої землі		Землі оренд.		Землі зда- ван. в оренду	
	десят.	‰	десят.	‰	десят.	‰	десят.	‰
Незаможних . .	56.445	25,5	2.003	6	7.839	6	21.551	65,5
Середняків . .	102.794	46,5	5.376	16	48.398	35	8.311	25,3
Заможних . . .	61.844	28	26.531	78	81.646	59	3.039	9,2

Н. Ленин. Собр. соч. III ст. 51.

б) Подібні цифри найдемо і по інших губерніях. Так пр., в Полтавській губ. із загального числа орендарів 86⁰/₁₀₀ припадало на дрібні оренди, виключно продовольчі, за те із загальної кількості орендованої землі тільки 35,5⁰/₁₀₀; на середняків - орендарів, що творили 8,3⁰/₁₀₀ всіх орендарів, припадало 16,6⁰/₁₀₀ всієї орендованої землі, за те на багатіїв, що творили всього 5,7⁰/₁₀₀ всієї маси орендарів, припадало орендованої землі 47,9⁰/₁₀₀, при чому середня величина орендованих десятин в першій групі була — 3,7 дес., в другій — 17,5 дес., в третій — 74,8 дес.

пор. Сборник Хозяйствен. статистики Полт. губ. Константиноград. уезда ст. 142.

в) Одною із причин витіснювання дрібних хліборобських підприємств сильнішими було те, як слушно зауважує В. Постников, що «при збільшуванні розмірів господарства і посівів в селян видатки на утримання робочих сил, людей і худоби, цей основний видаток в сільському господарстві прогресивно зменшувався, доходячи у тих, що багачко сіяли, до два рази меншої вартости на десятину засіву, аніж у груп з дрібним засівом».

Що воно так, погляньмо тільки на таблиці Мелітопольського, Бердянського і Дніпровського повіту:

I. Пересічно припадає на двір:

Група госп.	Десятин посіву	Робочих рук	Їдоків
1— 5 дес. . . .	3,5	1	4,8
5—10 »	8	1	5,2
10—25 »	16,4	1,6	6,8
25—50 »	34,5	2,4	8,9
50— і в. »	75	5	13,3

II.

Група госп.	Від засівом	В н и х: Коней	Волів	Припадає на пару худоби
— 5 дес. . . .	34.070 дес.	6.467 гол.	3.082 гол.	7,1 дес.
5—10 »	140.426 »	25.152 »	8.924 »	8,2 »
10—25 »	540.093 »	80.517 »	24.943 »	10,2 »
25—50 »	494.095 »	62.823 »	19.030 »	12,5 »
50— і в. »	230.583 »	21.003 »	11.648 »	14,5 »

В. Постников. Южно - русское крестьянское хозяйство, ст. 116 — 117.

г) Із двох цих таблиць «стає очевидним, що чим вищий розмір селянського господарства, тим менше на дану площу засівної землі припадало інвентаря, робочих людей і робочої худоби».

В. Постников. ст. 162.

д) Заможне селянство мало таким чином всі дані висовування наперед та переходити в капіталістичне підприємство з наємним батраком. Ось пересічні дані найму батраків таврійськими хліборобами 1885 р.

Група господарств	Процент господарств з наймитами
I. 1— 5 дес. . . .	2,5
II. 5—10 » . . .	2,6
III. 10—25 » . . .	8,7
IV. 25—50 » . . .	34,7
V. 50 і вище	64,1

Н. Ленин. Собр. соч. III, ст. 47.

е) Поростаючи пір'ям, глитай починав працювати не тільки наємним батраком, він брався і за купівлю машин для свого хліборобства, залізних удосконалених плугів, буккерів, то що. В Полтавській губ. головними покупцями сільсько-господарчих знаряддів з'являються заможні селяни, що на їх часть припадає 70% всіх проданих за 1885—1895 роки плугів і молотилок. В Катеринославській губ. росло вживання машин в заможного селянства дуже швидко:

	Було:	1894	1895
Плугів, буккерів . . .	{ у поміщиків	5.220	6.752
	{ у селян	27.271	30.112
Кінних молотилок . .	{ у поміщиків	131	290
	{ у селян	671	838

Н. Ленин. Собр. соч. III, ст. 174

4. Пролетаризація й переселювання незаможних шарів селянства

а) Тоді, як з рядів заможного селянства виростала сільська буржуазія, розвиваючи в себе селянське хліборобство капіталістичне, займаючися ще й лихв'ярськими операціями, на प्रति-лежному кінці без впину виростав знову сільський батрак - наймит. Надільна земля незаможника служила предметом широкої спекуляції сільського буржуа, а сам незаможник переходив від сільських промислів, що пробував ними рятуватися, в наймита то свого поміщика, чи свого сусіда, або шукав подальше важкого для себе заробітку.

В. Постников. ст. 135, 140.

б) «З упадком кріпацьких відносин поміщик звільнявся від обов'язку дбати про селянина, хоч би так, як дбає господар про свою робочу худобу. Селянин став «самостійним» і мусив сам орієнтуватися в нових для його умовах. Для заплати оброку, податків і повинностей, йому треба було грошей, тільки за гроші можна було набути все те, що потрібно для ведення сільськогосподарського хліборобства. Споживчі потреби селян були ще крайно не розвинені й обмежені, але й їх треба було задовольнити. Безземельне селянство зневолене було купувати хліб, а для цього треба було продавати свою робочу силу; малоземельні селяни, загрозою недоїсти мусили докуповувати хліб, а для того або йти в найми, або жити з «допомогою» промислу; все інше селянство мусило везти хліб на ринок, щоби замінити його в гроші, доконче потрібні для заплати податків і заспокоєння примітивних потреб селянського господарства. Основний продукт селянського виробництва — збіжжя — підпадав під панування ринку та ще й потягав за собою й його «вирібника».

М. Балабанов. Очерки по истории рабочего класса в России. II, ст. 36, 37.

в) Таким чином в характері самостійного хлібороба, мужик мусив що-річно замінювати частину продукту своєї праці в гроші, щоби оплатити своє «самостійне» існування, мусив продавати частину збіжжя, бо інакше змусять його силою заплатити та ще й продадуть нехитрий його добуток.

П. Скворцов. Распределение крестьянской поземельной собственности и падающие на землю платежи, Юрид. Вестник 1892 т. X, ст. 612.

г) «Влада ринку диктувала селянинові свої вимоги, зневолювала його пристосовуватися до себе, перебудовувати на ній своє господарство, шукати нових шляхів. Щоб вдержати рівновагу, селянин звертається до оренди землі, до допоміжних промислів, але не всякому вдається захвати свою самостійність і вдержатися на поверхні. Оренда землі для слабосильного господаря йде в парі з такими ж яремними умовами, як і оброблювання панської землі своїм реманентом. Допоміжні промисли, зі свого боку, несуть з собою загрозу попасти в ярмо до скупщика. Сильний «хазяйський» мужик, дякуючи оренді чужої землі, поширює своє господарство, в промислах експлуатує наємну працю. Селянська ж біднота в оренді як і в промислах знаходить

не свій порятунок, а джерело нового пригнічення. Діференція селянства, класове розділення села найбільш істотний і виразний показник перемін в структурі селянського пореформного господарства і селянського життя, що помічався ще за кріпацьких часів, одержав тепер новий простір для свого розвитку».

М. Балабанов. Очерки по истории рабочего класса. II, ст. 38.

д) «В якому будь козацькому селі,— писав Котелянський про полтавське і чернігівське козацьке село в кінці 70 - их років, можна зустріти просторі хати, до яких прилягають фруктові сади, просторі городи, покриті чепурно господарські будівлі. Але з другого боку контраст між достатком і бідністю далеко гостріший в козацьких селах, аніж в якому іншому селі, де нівелююча сила злиднів положила свій знак на всю обстанову. Поруч з просторими світлицями тут можна побачити нужденні хатки на курячих ніжках без усяких господарських забудовань, навіть без призьби, з обскубаними й прогнилими дахами. Та що найцікавіше, останнього типу будівлі перевищують в своєму числі: на тридцять дворів, ви не найдете і восьми господарських будинків. І в одязі і в харчі, словом у всій зовнішній обстановці козаків можна побачити той самий різкий контраст. Багацтво й злидні, горе й радощі поділено, здається, далеко не рівномірно в козацькому бутті».

И. Котелянский. Очерки подворной России, Отечествен. записки 1878, № 2 ст. 133.

е) Перше, що впадає в вічі при процесі пролетаризації селянства, це відсутність в його знаряддів праці та робочої худоби. Як росло число таких безпомічних господарств, і то в хліборобських районах, видно хоч би на рості кількості господарств, що не мали своєї робочої худоби:

Губернія	Рік	Кількість господарств	Процент їх до усіх господарств
Київська	1882	196.322	52,2
	1888	225.140	61,9
Подільська	1882	169.904	51,4
	1888	175.195	52,8
Волинська	1882	97.765	39,8
	1888	96.770	34,7

Губернія	Рік	Кількість господарств	Процент їх до усіх господарств
Харківська . . .	1882	115.036	47,7
	1888	196.593	41,9
Чернігівська . . .	1882	84.893	31,4
	1888	79.543	28,2
Полтавська . . .	1882	194.214	57,1
	1888	196.668	58,6

А. Короленко. Сельско-хоз. статистич. сведенія, вып. V, ст. 83.

ж) «Пролетаризація селянства доконувалася не тільки в основному селянському занятті — хліборобстві. Вона здоганяла його й тоді, коли воно поруч із сільським господарством, але незалежно від його займалося також іншим, нехліборобським, кустарним промислом. При тому такого кустаря бито з двох боків: прискорювався його відхід від землі, оскільки він ще займався хліборобством і сам він перемінювався з самостійного кустаря-вирібника, на наємного робітника. Як відомо, кустарні промисли виникали там, де з хліборобства селяни не одержували достатнього прибутку. Заняття кустарним промислом мало доповняти прибуток селян, а це доповнення могло йти так від поліпшування кустарних промислів, як і від поліпшування хліборобського господарства кустаря, само собою зрозуміле, що додатний вплив кустарного промислу на хліборобство міг бути тільки в тих випадках, коли він був прибутковий і коли із промислових прибутків своїх міг кустар дещо віддавати на поліпшення свого сільського господарства. Навпаки, коли кустарний промисел йшов погано, і не приносив прибутку, хліборобське господарство кустаря попадало в ще більше запустіння, бо кустарний промисел в даному випадкові тільки відтягав від хліборобства робочі сили й останні засоби. Таким чином заняття промислом могло йти на користь кустарів-глитаїв, дрібний кустар, кустар-бідняк мусив що раз то більш відриватися від землі, кінець-кінцем, ставати пролетарем».

М. Балабанов. Очерки по истории раб. класса, II, ст. 50 — 51.

з) Як швидко йшла пролетаризація селянства, видно із величезної на селі кількості вільних робочих рук на Україні, що не мала навіть можливості найти наємну працю у себе в губернії. Осв цифри з 1885 р.

Губернія	Лишки місцевої робочої сили
Волинська	111.312
Київська	281.065
Подільська	258.082
Харківська	122.715
Чернігівська	172.379
	1.061.493

В чорноморських губерніях, хоч число безземельних не на багато було менше, подекуди й більше, аніж в центральних і півночних губерніях України, то ці батрацькі робочі руки мали нагоду бодай дома найти сякий-такий заробіток, дякуючи малій густоті населення, що постійно чим далі зростало, та колонізації півдня, та розвитку промисловости, через що там навіть відчувався брак достатньої кількості робітника.

Ось цифри з того ж року.

Губернія	Невистачало робітників
Катеринославська . . .	167.695
Таврійська	268.445
Херсонська	514.843

А. Короленко. V, прил. № 6.

і) Перед диференціацією, що росла на очах, не заховала селян навіть сільська «община», що була не рідким явищем на Лівобережжі. З одного боку бажання хлібороба розпоряджатися вільно своїм господарством на всякий випадок, з другого боку таке ж бажання визволитись взагалі від мирського регулювання його підприємства, призводило до того, що селяни один за одним виходять зі складу «общини», а там вже або на глитая пнуться, як що кому щастить, або що звичайно, пролетаризуються в капіталістичному водовороті. 1870—80 роки являються як раз типичними для цього процесу виходів подвірних господарств з їх дотеперішньої «общинної» організації.

В. В. Крестьянская община. Итоги эконом. исследования России, т. I. ст. 159 — 160 і 593 — 594.

5. Процес заробітного переселювання

а) «Утворення безземельного селянства, що поривало свої звязки з землею, творить тільки один бік пролетаризації сільського населення. Ті, що покинули або понехтували землю,

мусили найти инше пристосування своїх робочих рук, щоб не стати пауперами, бродягами по всьому світу. Розподіл робочої сили, звільненої від землі, творить таким чином ще один бік пролетаризації селянства. Тільки деяка частина безземельного селянства могла найти працю на місці: піти в наймити до поміщика або до односельчанина - глитаю, залишитися при місцевих хліборобських, кустарних промислах, оскільки вони були поширені, найти працю на місці, і мусила шукати заробітків в далекій стороні. Хліборобський як і не хліборобський вихід на заробітки втягував сотні тисяч селянської робочої сили, відірваної від землі, що не мала притулку на нужденному наділі, зневолював шукати мізерного заробітку».

II. Балабанов. Очерки II, ст. 45.

б) А заробітку у себе вдома важко було найти. С. Короленко дає нам прегарну таблицю цього великого напливу посторонніх заробітчан, що робили велику конкуренцію місцевому населенню, що й так не мало куди дівати своєї робочої сили. Цукрові заводи, напр., воліли наймати захожих робітників, бо такі робітники всіма умовами найму прикріплялися до заводів й не могли кинути найму до його скінчення. Орендатор одного заводу в Харківській губернії, німець, так викладав точку свого погляду: «Ми стараємося наймати робітника з інших губерній, щоб він подальше був від своєї рідні і від своїх знайомих. На чужині він більш покірливий і кинути працю без розрахунку йому важко, проте, є ще інші причини, через що ми не наймаємо місцевих робітників — місцеві робітники нам необхідні для надвірної праці. Що більш наймати місцевих робітників для заводу, то більше вони стають вибагливі при наймі для надвірських праць».

В. Козлов. Сумской уезд ст. 125 пор. С. Короленко. Сел. хоз. стат. сведен. вип. V.

в) «Аналогічні умови і то ще в гострішій формі утворилися в гірничій промисловості Донбасу, яка весь час працювала головним чином захожою робочою силою. Так, пр., в Слов'яно-сербському повіті на початку 80-х років на шахтах було занятих 44% місцевих робітників, більшу половину, 56%, творили захожі робітники, головним чином із Тульської і Орловської губ. ... Підприємці не перестають, починаючи від 1870-х років, ганятися за захожими робітниками, домагаючись від уряду

допомоги. 1874 р. перший з'їзд промисловців півдня просив про полекшу для переселенців в Донецький басейн. 1880 року з'їзд значно поширив своє прохання, здіймаючи питання про дозвіл поселятися заможним робітникам на вільних казенних і військових землях, про віддання їм наділів в розмірі 450 кв. сажнів під садибу і по 320 кв. сажнів для вигону з правом викупу на 30 літ. 1881 р. VI з'їзд додав до цього прохання ще й заходи про полекші при паспортній системі»...

М. Балабамов. Очерки II ст. 48 — 49, пор. Краткий очерк истории с'ездов горнопромышленников юга России.

г) Тож і не диво, що ми на Україні подибуємо тепер таке масове мандрівне заробітчанство. Ось що каже про його С. Короленко: «Вигнані злиднями заробітчани поспішають зібрати останні копійки на дорогу (густо-часто заставляючи зимовий одяг) та вже з початком весни готуються кинути дім, щоб найти заробіток. Головний масовий рух заробітчан направляється в південні губернії, де як відомо, постійно відчувався недостаток в робочих руках. Прийшовши на місце, не всі, однак, находять зразу працю: звичайно, їм доводиться ще вишукувати або вичікувати наємців. Ще гаразд, коли гарна погода та урожайний рік: тоді всіх заробітчан беруть на розхват і то по високих цінах. Але дуже часто трапляється, що спека нищить всякі надії на врожай і тоді вся маса прихожих заробітчан рішуче не находить підприємців не тільки за низьку платню, а навіть за нужденні харчі. Поблукавши даремно по степу, обірвані і голодні робітники згромаджуються тоді в містах, при станціях, пристанях. Адміністрації доводиться волею-неволею відсилати етапним порядком цілі десятки потягів з заробітчанами до-дому. Більшість їх повертає до-дому, пішком. А в дома ждуть на них злидні: не маючи ніяких припасів і заощаджень, витративши останні гроші на дорогу, втративши більшу частину літа на блукання, такий заробітчанин і в дома не може тепер найти заробітку».

С. Короленко. Сельско-хозяйственные статистич. сведения вып. V, ст. 82 — 83.

6. *Ріст капіталістичної системи в поміщицькому господарстві*

а) «Панщизняна система господарства була остаточно підкопана скасуванням кріпацького права. Підкопано було всі головні основи тієї системи: натуральне господарство замкнене

в собі і самоцільний характер поміщицької вотчини, тісний зв'язок між окремими її елементами, владу поміщика над селянами. Тепер селянське господарство відокремлювалося від поміщицького, селянин викупував свою землю на цілковиту власність, поміщик переходив до капіталістичної системи господарювання, що брало тепер діаметрально-протилежний напрямок. Але такий перехід до цілком нової системи не міг статися зразу, не міг з двох причин: поперше не було ще готових всіх умов, що їх треба до капіталістичної продукції. Треба було, щоб був клас людей, що привикли до праці з найму, треба було замінити селянський реманент поміщицьким, треба було мати таку організацію хліборобства, яка є в кожному торгово-промисловому підприємстві, а не як панування поміщика. Всі ці умови могли довершитися тільки поступово.... Друга причина та, що й неможливий був зразу перехід до капіталістичної організації господарства, бо панщизняна система була тільки підірвана, але не ліквідована остаточно. Селянське господарство ще не було цілком відокремлене від поміщицького, бо в руках останнього залишалися ще великі частини селянських наділів: «відрізки, ліси, луги, водопої, вигони». Без цих земель-сервітутів селяни не могли вести самостійного господарства і поміщики мали можливість продовжувати стару систему господарства під виглядом відробітків. Можливість «позаекономічного силування» також ще залишалася: тимчасово — зобов'язане становище, тілесні кари селянина, віддавання його на громадську працю і т. д. Одиною можливою системою господарства була перехідна система, система, що об'єднувала в собі елементи і панщизняної і капіталістичної системи. За всієї безконечності різнородности форм, властивих цій перехідній епосі, економічна організація нового поміщицького господарства полягала на двох основних системах в найрізномродніших комбінаціях, а саме на системі відробітків і на капіталістичній системі. Першої зміст це: оброблювання землі реманентом дооколишніх селян, при чому форма платні не змінює суті цієї системи (чи це буде платня грішми, як за найму, чи платня продуктами, чи землею і вжитками, як за відробітків, у вузькому змістові слова). Капіталістична система полягає на наймі робітників, що оброблюють землю реманентом землевласника».

Н. Ленін. Собрание сочинений, т. III, ст. 144 — 145.

б) На Україні ця перехідна ступінь почалася далеко ще до реформи 1861 р. і тепер вона кінчала своє існування, усту-

паючи далеко швидче, аніж в Росії місце капіталістичній організації сільського господарства. Коли в Росії (без Польщі, Бесарабії, Криму й Прибалтійських земель німецьких) року 1887 на капіталістичній системі працювало поміщицьке господарство тільки в трьох нечорноземних і в двох чорноземних губерніях, то на Україні до цієї групи входили губернії: Катеринославська, Херсонська, Київська, Волинська і Подільська. Коли до другої групи зі змішаною системою в Росії входило п'ять губерній, то на Україні тільки дві — Полтавська і Харківська. Коли до третьої групи переважною системою відробітків входили всі інші Російські губернії, цеб-то більшість, то на Україні тільки сама Чернігівська губернія. Це значить не двозначно, що тоді, коли в Росії переважала відробітна система, то на Україні в сільському господарстві навпаки переважала у величезній більшості капіталістична система, пройшовши перехідний етап від феодального до капіталістичного способу виробництва ще в часи дореформні.

Пор. *Н. Ленин*. Собр. соч. т. III, ст. 146 — 147.

в) Процес швидкого занепаду, чи радше причина малого поширення на Україні відробітної системи пояснюється гострою диференціацією селянства на Україні, що йшло швидким темпом вже за дореформної доби: «що більш падає натуральне господарство, то більш відробітки ліквідуються капіталізмом. Заможне селянство не може бути основою для системи відробітків, бо тільки скрайні злидні зневолюють селянина братися за найгірш оплачувані і шкідливі для його господарства роботи. Але й сільський пролетаріят також не береться за відробітки, хоч і з іншої причини: не маючи ніякого господарства або маючи лишень дрібненький шматочок землі, сільський пролетар не так прив'язаний до його, як середняк-селянин і наслідком цього йому легше піти на сторону найматися на «вольних» умовах, цеб-то за більшу платню і без усякого підневолення. Розвиток чисто-капіталістичної наємної праці з корінням виринає систему відробітків».

Н. Ленин. Собр. соч., т. III, ст. 156 — 157.

г) Тому саме навіть там, де доводиться селянину зв'язуватися з поміщиком орендою землі, система відробітків замінюється грошовою оплатою. За найкращий приклад може служити до цього Катеринославщина: «Місцевості найбільшого поширення грошової оренди лежать в районах промисловости, найменшого — в чисто-

рільничих районах. Селяни взагалі не радо йдуть на чужу працю зокрема на дуже не вигідну і низько оплачувану в приватних економіях. Праця в шахтах та взагалі при промислах гірничих важка, але вона, все - таки краще оплачується та притягає до себе робітника перспективою щомісячної або щотижневої платні, якої він не бачить, працюючи в економії, бо там йому доводиться або відроблювати «землицю», «соломку», «хлібець», або він вже набрав гроші вперед на свої постійно пекучі потреби. Все це зневолює селянина оминати працю в економії, коли є можливість заробити гроші по мимо економії. Заробивши гроші на шахтах, селянин може орендувати тепер землю, не звязуючися працею на економії».

Итоги земской статистики, т. II, ст. 265.

д) Відробітна система з причини рухливості українського сільського робітника мало поширювалася й в непромислових районах. Про це, як про «деморалізуюче явище», згадує й Короленко, заявляючи, що «селяни, перебуваючи в поганому матеріальному становищі і не турбуючись за своє невеличке господарство, не виконують взятих на себе обов'язків та уходять в інші губернії навіть тоді, коли б могли найти заробіток в себе вдома. Вони мало привязані до свого дрібного наділу, не маючи рема-ненту, легко віддають свій дім та йдуть шукати щастя далеко від рідного села, не оглядаючись на заробітки в дома ані на при-няті на себе обов'язки».

С. Короленко, V, ст. 84. Пор. *Г. Тезяков*. Сельско хозяйственные рабочие в Херсонской губ., ст. 33.

е) В Херсонській губ. поміщики працювали на своїх господарствах виключно при допомозі наємної праці, та ще й захожої, не місцевої. «В Одеському повіті місцевих робітників в поміщицьких маєтках буває дуже мало, головна їх сила захожа з Полтавської, Київської, Подільської, Орловської та Курської губерній. Місцеві робітники навпаки де - коли ідуть на заробітки в Київську і Подільську губернії. В Тираспольському повіті, крім найму робітників, за плату в жнива виконуються робітниками із частини врожаю, розміром $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{6}$ на робітника, який отримує понадто харчі на час праці від господаря. Цей спосіб пристосовується головним чином в дрібних господарствах. Крім цього частина земель віддається місцевим селянам на $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{7}$ врожаю. Господарства поміщицькі ведуться виключно захожими робітниками

Полтавської, Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Тульської, Курської губерній. Багацько робітника приходить також із Галичини».

С. Короленко. V, ст. 16 — 17.

е) Ознакою відмирання відробітної системи та поширювання капіталістичної в першу чергу може служити ріст живого реманенту на поміщицьких господарствах, та зменшування кількості десятин, що припадала на кожну робочу силу худоби. Порівняймо дані за 1882 і 1888 рік в поміщицьких маєтках:

Губернія	Рік	Кільк. коней	На одного коня десяти-
Харків	1882	26.845	17,1
	1888	28.509	16,1
Полтава	1882	40.207	18,7
	1888	41.808	17,4
Київ	1882	89.682	7,5
	1888	102.534	6,5
Поділля	1882	108.902	5,0
	1888	137.222	4,0
Волинь	1882	26.015	18,0
	1888	27.555	17,0

С. Короленко. Сельско - хозяйственные статист. сведения вып. V, Приложения, ст. 82 — 83.

ж) «Не меншою ознакою переходу поміщицького господарства до капіталістичної системи за пореформної доби було вживання машин. Ще до реформи та зараз же після скасування панщини поміщики кинулися закуповувати закордонні машини, щоб обійтись без «даремної» праці кріпаків та оминати труднощі при наймі вільних робітників. З кінця 70-х років почався новий період що тягнувся до 1885 р. Цей період характерний незвичайно правильним і незвичайно швидким ростом привозу машин із закордону: внутрішня продукція росте також, але повільніше, аніж привіз. З 1884 по 1885 роки привіз сільсько - господарчих машин особливо ріс швидко, що пояснюється почасти скасуванням 1881 р. безмитного ввозу чавуну і заліза для потреб заводів, що заготовляли сільсько - господарчі машини».

Н. Ленин. Собр. соч., III, ст. 167.

з) Як швидко росло вживання сільсько - господарчих машин в сільському господарстві, досить порівняти статистику вартості

тих машин, так куплених, як і спроваджених із закордону за роки 1876 — 1894 :

Рік	В Польщі	В степових губерн. України	В Росії взагалі
1876	646.000 карб.	280.000 крб.	2.329.000 крб.
1879	1.088.000 »	557.000 »	3.830.000 »
1890	498.000 »	2.360.000 »	5.046.000 »
1894	381.000 »	6.183.000 »	9.445.000 »

Н. Ленин. Собр. соч. III, ст. 168.

7. Індустріялізація сільською господарства

а) Поміщицьке господарство не тільки рішуче йшло на Україні до капіталістичної системи, воно ще й даліше індустріялізувалося, організуючи в себе сільсько-господарчі промисли для перероблювання сільсько-господарчих продуктів. «Ріст сільсько-господарчих технічних підприємств має надзвичайно важливе значіння в питанні про розвиток капіталізму. По-перше, цей ріст являє собою одну із форм розвитку торгового хліборобства і при тому таку саме форму, яка особливо наочно показує переміну хліборобства в одну із ділянок промисловости капіталістичного суспільства. По-друге, розвиток технічного оброблювання сільсько-господарчих продуктів буває звичайно нерозривно звязаним з технічним прогресом сільського господарства».

Н. Ленин. Собр. соч., III, ст. 226.

б) Коли за дореформної епохи горілчаний промисел був іще основним явищем в сільсько-господарчій індустрії, то тепер першу увагу займають цукрові заводи і плантації буряків. Як далеко пішла ця ділянка сільсько-господарчої промисловости вперед, досить тільки поглянути на оці цифри з 1883 — 84 року :

Звичайні цукрові фабрики

Губернія	Кількість фабрик	Кількість робітників	Кількість цукру	Патоки
Київська	68	29.146	5.806.294	2.297.753
Волинська	12	3.965	1.054.400	436.505
Подільська	49	16.833	3.678.026	1.664.465
Катериносл.	1	750	67.779	66.100
Полтавська	2	508	162.310	70.342
Харківська	22	8.853	2.417.942	1.004.250
Чернігівська	14	5.204	435.973	2.208.670
Разом . .	167	65.250	13.622.774	5.748.103

Рафінадні заводи

Губернія	Кількість фабрик	Кількість робітників	Кількість цукру
Волинь	2	560	450.000
Катериносл.	1	750	232.000
Київ.	6	2.967	3.500.000
Поділля	5	2.332	757.400
Полтав.	1	330	319.800
Харків.	3	1.493	1.516.200
Херсон.	1	650	1.400.000
Чернігів.	2	871	1.035.000
Разом	21	9.953	9.500.400

Цеб - то всіх цукрових заводів було 188 з 75.212 робітниками.

П. А. Орлов. Указатель, ст. 596, 609.

б) Що торкається горілчаного промислу, то продукція його тепер ще більш зменшилася з тої причини, що була можливість широкого вивозу збіжжя закордон. Стан винокурного промислу р. 1883 — 84 був такий :

Губернія	Заводів	Робітників	Кількість відер на рік
Херсон.	19	265	315.846
Катеринослав.	9	218	236.207
Харків.	40	1.244	1.159.660
Полтав.	48	804	560.229
Київ.	81	1.275	1.365.707
Поділля	94	1.363	1.358.661
Волинь	89	928	746.411
Чернігів.	61	795	540.122
Разом	441	6.892	6.282.843

С. Короленко. V, ст. 60.

в) Крім цих технічних виробництв, що властиві були виключно поміщицьким господарствам, є за цієї доби ще інші, що їх однаково вели так великі поміщицькі господарства, як і селянські. В першу чергу сюди відносяться такі ділянки технічних виробництв в сільському господарстві, як картофельно - крохмальне виробництво, яке швидко росло наслідком розвитку текстильної промисловости, для якої крахмал був необхідним. Не меншу роль відігравала також переробка насіння в олію та тютюнництво. Тютюнництво давало велику рубрику в сільсько - господарчому бюджеті України. В самій Полтавській губернії було 25.089 селянських господарств, що займалися плантацією тютюну на 6.844 десятин землі.

Н. Ленин. Собр. соч. т. III, ст. 236 і слід. Пор. *В. Щербачев.* Обзор табаководства в России, вып. II и III.

Становище пореформної фабрики

ТЕЗА

На протязі майже всієї другої половини XIX ст., бодай в її третьому четверть-столітті, Україна, не зважаючи на несприятливі умови для розвитку хліборобського господарства, носила здебільша як не майже хліборобський і ремісничий характер, що впадає в вічі навіть при загально-російській індустріальній одсталості. Фабрична велика промисловість ніяк ще не змогла й тепер розвинутися, початкова акумуляція все ще продовжувала відігравати свою роль в системі капіталізму українського. Вона властиво аж тепер дійшла до свого зеніту, розвалювала дрібного виробника, дрібного власника засобів виробництва, одділивши його раніш від хліборобства, перемінивши його в крамового виробника, та нагороджувала в руках капіталістичного підприємця звільнені від їх кустарного характеру дрібні капіталики.

Цей саме процес як раз характерний для економічного життя на Україні в перших трьох десятиліттях пореформного періоду. По перше ми тепер зустрічаємо все ще продовження масового, але вже прискореного відділювання дрібної промисловости від хліборобства, і переміни її в крамове виробництво. Зв'язок сільського дрібного промисловця з хліборобством що раз більш вривається, з додаткового підприємства стає основним. По друге, в процесі цього відокремлювання промислового виробництва, й крамового надто, не ремісничого, спостерігаємо не зміцнювання дрібного крамового виробництва, як думали народники, не кооперування на артільних [началах, а як раз навпаки — постійний, невмолимий процес розвалу його та переміни власника цього підприємства в наємного робітника капіталістичної кооперації шляхом втягування дрібного виробника в сферу впливів скупщика — згодом самостійного підприємця — фабриканта.

Типом пореформної фабрики все ще являється мануфактурна фабрика, хоча й обслуговують її вже в части машини. Вона —

мануфактурна фабрика — це й є фокус процесу початкової акумуляції пореформної доби. Але поруч неї, поруч початкового нагромадження починає йти що раз ширшою хвилею капіталістичне нагромадження, починає з'являтися її основне явище — велика машинова індустрія з професіоналом—робітником. В першу чергу це спостерігаємо в металургійній та кам'яновугільній промисловості. Але все таки ці ділянки промислового капіталізму хоч і завоювали собі вже значну роль в хазяйстві України, все ще не вийшли із свого початкового стану, все ще губилися серед маси дрібних підприємств капіталістичних. Через те Україна в пореформну добу все ще далеко стояла позаді російської промисловості, все ще була ринком для російського фабрику.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІЯЛИ

1. Новий процес відокремлювання дрібної промисловості від хліборобства й дальший ріст крмової продукції

а) Процес відокремлювання дрібної промисловості од хліборобства, не зважаючи на пригідні для хліборобства умови на Україні, розвивався вже за дореформної доби у що раз більших розмірах, як це ми бачили вже. Тепер, коли звільнено від кріпацтва покріпачену до тепер більшу половину населення, що могла тепер розпоряджатися довільно своїм трудом, цей процес ще більших набрав розмірів, концентруючи з одного боку виходців з села в містах, як самостійних ремісників, з другого боку організуючи й по селах що раз то нові кадри ремісників-професіоналів, що одривалися поступово від свого дотеперішнього хліборобського заняття. Як швидко росло на Україні число ремісників взагалі, хоча й одставало од цього росту в Росії, досить як порівняти, пр., тільки цифри, взяті з Подільської губернії. Тоді, коли 1866 р. було у всій Подільській, і то хліборобській губернії, ремісників 42.022, то 1884 р. було їх вже 61.074, 1885 р. було їх вже 64.112, а 1886 р. було 67.893, причому на окремі повіти припадало їх:

повіти:	В 1884 р.	В 1885 р.	В 1886 р.
Кам'янецький	6.372	8.848	8.260
Проскурівський	6.093	5.029	5.424
Летичівський	3.202	3.448	3.651
Літинський	4.078	4.413	4.355
Виницький	3.990	4.714	5.735
Брацлавський	7.067	6.435	6.807
Гайсинський	6.883	6.562	6.896

повіти:	В 1884 р.	В 1885 р.	В 1886 р.
Ольгопільський	3.873	4.297	6.451
Балтський	5.455	6.163	5.963
Уманський	5.636	5.665	5.450
Могилівський	5.770	5.228	5.454
Ямпільський	3.656	3.320	3.417
Разом	61.074	61.112	67.893

В. Гульдман. Отчет Под. губ. стат. к-та за 1886 г., ст. 20.

б) Візьмім для приміру иншу хліборобську губернію, Полтавську, де, як здавалося б, ремесство не повинно було мати доброго ґрунту для свого поширення, тому, що населення забезпечене землею. Але й тут бачимо ріст ремесства. Візьмім ткацтво, що широко розповсюджене працювало на ринок, на замовлення та й для власного вжитку. З цієї ділянки ремесства особливе вславилася продукція узористих рушників і скатертів, та плахт, що своїм товаром наповнювали всю Україну. Як швидко росла ця ділянка ремесства, видно з того, що коли ще 1884 р. в одній Смілянській волості Роменського повіту було всього 99 ткачів, то 1898 р. зареєстровано вже 349 ткачів і ткачих, що з їх 169 працювало виключно на ринок, а 180 для власного вжитку та ще й для сусідів.

С. П. Лисенко. Очерки домашних промыслов Полт. губ. вып. II, ст. 66.

в) Великий процент ремісників, головне сільських, не покидав, однак, ще зовсім попереднього свого заняття — хліборобства. Особливо ткацьке ремесство все ще відограло додаткову ролю при хліборобському занятті. Візьмім знову для приміру Полтавську губернію, яка типична для цього звязку ремісництва з хліборобством. 1885 р. ми в Смілянському районі бачимо 15,7⁰/₀ ткачів, що виключно живуть з праці свого підприємства, 12,4⁰/₀ мають ще й по десятині землі, як додаток до свого ремесства, 30,1⁰/₀ мають до 3 десятин, віддаючи однаково уваги на своє ремесство як і хліборобство; 26,1⁰/₀ мають від 3 до 5 десятин, а 15,7⁰/₀ мають більш 5 десятин, ц. т. ще більш звязані у своєму ремісничому підприємстві з хліборобством. В селі Хоруживці на 824 дворів є 229 ткачів-ремісників, з них безземельних 2,6⁰/₀, до 1 десятини мають 3,5⁰/₀, до 3 десятин — 40,6⁰/₀, від 3 до 6 десятин 31,9⁰/₀, від 6 до 15 десятин 18,9⁰/₀ і більш 15 десятин 2,6⁰/₀.

С. П. Лисенко. Очерки домашних промыслов Полт. губ. II вып. Роменский уезд, ст. 70, 53 в.

г) Кравців в Смілянському районі було 1888 року 266, з того не займалося хліборобством 143; розподіл їх що до земельної власности був такий: 31,9⁰/₀ безземельних, 23,4⁰/₀ мало землі до одної десятини, 27,7⁰/₀ мало від одної до трьох десятин, 8,5⁰/₀ мало від 3 до 6 десятин і 8,5⁰/₀ мало понад 6 десятин. Шевців всіх було 485, з того на хліборобстві 258; що до посідання землі, то було таке процентне відношення до загального числа: безземельних 16,2⁰/₀, до 1 десят. 15,5⁰/₀, від 1 — 3 дес. — 26,1⁰/₀, від 3 — 6 дес. — 21,8⁰/₀, вище 6 дес. — 20,4⁰/₀. Кушнірів всіх було 276, з того на власному хліборобстві 116; що до посідання землі, то безземельних 12,5⁰/₀, до 1 дес. — 20,2, від 1 — 3 дес. — 28,8⁰/₀, від 3 — 6 дес. — 21,2⁰/₀. Більш. 6 дес. — 17,3⁰/₀.

С. П. Лисенко. Очерки, II прилож., ст. 219.

д) Причиною цього звязання ремесства з хліборобством та й потяг підприємця-ремісника забезпечити себе землею, що помічається навіть в таких ремісничих округах, як Чернигівщина та Харківщина, де земля втричі дешевша від полтавських цін, наслідком уходів селянства на промисловість, пояснюється тим, що кожен ремісник бажає у своєму підприємстві мати свій, некупований хліб, щоб почувати себе господарем власного існування, незалежного від риночної кон'юнктури, від доброї волі скупщика. Майже кожен ремісник каже, що коли б в його ще хоч з п'ять — шість десятин, то він би став «мужикувати», кинув би «промишляти».

«Всякий хоч би й швець цупко тримається за землю, а найкращий з них, що має постійно закази в місті на товар, цеб-то, що заробляє подостатком, нудьгуючи згадує про відсутність землі: хоч би десятинок три, то був би і хліб і корм для худібки і сяке-такє забезпечення, а то не дай бог нездоров'я, хоч помирай — помочі ні відкіля не буде... Воно й не дивно. Вчорашній хлібороб ще ніяк не може втягнутися в рямку ремісника».

Однак процес відокремлювання ремесства від хліборобства йшов неминуче вперед з процесом диференціації сільського господарства, що зростала раз-у-раз. Розміри землеволодіння не дозволяють, однак, таким ремісникам довго триматися хліборобського способу життя і не зважаючи на їх впертість, з якою вони хапаються за землю, вона поступово виходить їм з рук.

С. П. Лисенко. Очерки, II, ст. 69, 76, 456.

е) Незабезпечений достатно землею ремісник починає що раз, то більш працювати на скупщика, незначний навіть прибуток

приваблює і втягує його щораз більш до поширення своєї нової спеціалізації, і незабаром з хлібороба виростає «настоящий» продуцент товару на місцевий і сусідній ринок, хліборобство забувається, земля здається в оренду або цілком продається. «Настоящому» однак реміснику не вигідно працювати виключно власними руками, він шукає наймита одного, двох і тим самим перетворюється на підприємця - капіталіста.

«Найбільш виразною ознакою переходу від простого сільського майстрування до промислового підприємства, до маленької фабрики й вважається, звичайно, початок користування наємною робочою силою, при чому робітники заняті виключно продукцією товару, а на господаря припадає добувати сирівець та дбати про збут товару».

С. И. Лисенко. Очерки, II, ст. 72.

ж) Наймит, однак, не являється одинокою наємною робочою силою в ремісника. Ще частіш під замаскованим видом навчання ремесла вона має місце у формі учеництва, яке вигідніше для початкуючого підприємця - капіталіста, головне там, де він працює на заказ, не на «лавочника». Тільки там, де продукція на ринок вже виразно означена, там наймит чи наймичка — нормальне явище при організації піднесення й поширення підприємства.

С. И. Лисенко. Очерки, ст. 83.

з) Наймитство так явне, як і замасковане під учеництвом, поширювалося незвичайно швидко, головне серед міських підприємців - виробників товару, руйнуючи до решти дотеперішнє патріархальне ремесло. В Харкові, пр., 1873 р. було майстрів 2.547, в них учеників 3.075 і робітників - наймитів 5.208. На місцях було воно менше вживано, та все-таки набирало загального вигляду. В містах Харківської губ. маємо того ж року такий стан:

Місто	Число майстрів	Учнів	Наймитів
Валки	106	—	90
Богодухів	329	155	228
Краснокутськ	61	29	35
Ахтирка	307	95	162
Лебедин	461	86	104
Суми	321	175	260
Білополь	270	177	173
Ізюм	157	86	126
Слов'янськ	330	217	286
Змієв	219	32	60
Чугуїв	120	76	132

М і с т о	Число майстрів	Учнів	Наймитів
Куп'янськ	144	80	153
Волчанськ	125	67	161
Старобільськ	137	30	151

Харьковский календарь Губ. Стат. Комитета, 1876 г., ст. 307.

1) «Перехід ремісника в капіталістичне підприємство характерне ще й тим, що він що раз то більш почав працювати на купленім сирівці». Що торкається сирівця, то його переважну частину набувають шляхом закупки на місцевих і сусідніх базарах і ярмарках і тільки в незначних розмірах добувають його з власного господарства. «Ткачі на десять верств навколо об'їжджають ярмарки і базари, намагаються купити матеріал, головним чином, у сільських баб, з меншою охотою купуючи його в купців, що спеціально займаються перепродажом прядива на ярмарках. . . Своє прядиво має тільки де-хто з ткачів — ті, головне, що ведуть власне хліборобське господарство. Таких випадків, щоб ткач спеціально засівав коноплі для свого промислу, не буває: сіють тільки малі смужки коноплями для домашньої потреби. Ткачі говорили, що коли б навіть в них землі було більше, вони все-таки засівали б її збіжжям, або заводили б огородину замість сіяти льон або коноплю».

С. П. Лисенко. Очерки, вып. II, ст. 87.

2. Становище кустарної промисловости

а) Кустарна промисловість другої половини XIX ст. досить вже була на Україні поширена. В Подільській губ. 1886 р. було :

Рід промислу	Число кустарів	Заробіток в рік
Кушнірів	338	44.600 карб.
Шевців	469	48.315 »
Колодіїв	226	13.145 »
Бондарів	172	11.620 »
Столярів	129	11.235 »
Ковалів	17	1.630 »
Кравців	117	16.860 »
Ткачів	4.031	280.280 »
Гончарів	375	25.670 »
Камінярів	34	2.650 »
Ситярів	25	1.640 »
Гарбарів	90	9.000 »
Разом	6.025 чол.	446.645 карб.

В. Гульдман. Отчет Подольск. губ. стат. Комитета. 1888, ст. 21.

б) Кустарний промисел не тільки брався за перероблення сирівця, він втягався також і в гірниче діло. В одному Слов'яно-сербському повіті маємо 107 кустарних підприємств, що добувають вугілля, що в них працювало 541 кустарів, крім наємних робітників. Ці підприємства були організовані виключно на виорендованих землях селянами місцевих або сусідніх сел, крім них багацько находимо там ще таких дрібних підприємств, де здобича селян не ведеться кустарним способом, а тільки для власного та для економії вжитку. Характерно при тім, що ці кустарні промисли вугільні всі, крім трьох, організовано тільки р.р. 1870 — 1880.

Пор. Сборник статистических сведений Екатеринославской губ., вып. III, ст. 300, 402 — 404.

в) Та проте умов для розвитку кустарної промисловости на Україні в пореформній економіці не було. Не зважаючи на заходи уряду допомогти їй через організацію шкіл для удосконалення кустарної техніки, через улегшення кредиту, кустарна промисловість не находила для себе належного простору у своїй у рості. Відсутність широкого кредиту, конкуренція російської кустарної промисловости, конкуренція української і російської фабрики, коштовність продукції та дешевість збуту, ріст, нарешті, капіталістичної продукції промислової взагалі зупиняли без устанку у їх рості кустарні промисли. За особливу перешкоду для кустарної промисловости була відсутність звязків з джерелами сирівцю та власної організації збуту на сусідній та далекий ринок, яку цупко тримав у своїх руках торговий капітал, оддаючи кустаря на ласку й неласку скупщиків; кустарний промисел формально ніби-то ріс, з'являлися нові його підприємства, росло число кустарів, та одночасно ці підприємства забирав до своїх рук скупщик і провадив немилосердно процес розкладу кустарної промисловости, організуючи намість неї капіталістичну кооперацію або мануфактуру, перемінюючи кустаря в наємного робітника, тут і там організованого в трудові артілі.

Пор. С. Лисенко. Очерки, т. II, ст. 13 — 14. Пор. Рыбников. Кустарная промышленность, ст. 38 — 45 и Р. Попов. Кустарная промышленность в России. Отеч. Зап. 1875, № 3, ст. 30.

г) А умови для його існування ставали що дня гірші. «З розвитком продукції на широкий, віддалений ринок, перед оцим дрібним виробником виринали завдання, до вирішення яких він був цілком не підготованим своєю дотеперішньою господарською

піддіяльністю... Дрібний промисловець, знайомий тільки з технікою виробництва, не знав вимог і умов віддаленого ринку, не знав, нарешті, де їх шукати», а шукати їх йому було необхідно, щоб не згинув з голоду: «так само він не знав, де і за яку ціну можна дістати тепер сирий матеріал; він — кустар, не міг везти свій товар за сотні і тисячі верстов, не міг в таку далечину їздити за сирівцем; втрати дорогого часу і накладні видатки зробили б його підприємство до краю не вигідним; в його не було засобів продержати свій товар в руках, не було й засобів на продукцію, бо й на власне існування бодай на оден тиждень... З розширюванням ринку для кустаря послуги посередника ставали економічною необхідністю, але за ці послуги доводилося йому платити надто дорого».

С. Прокопович. Кооперативное движение, ст. 71.

д) Правда, кустар пробував рятуватися перед оцим посередником, що зводив його до ролі наємного робітника, організацією промислових товариств для спільного добування сирівцю, для утримання кредиту, для збуту свого товару. Таким товариством являлася вже за дореформної епохи ткацька кооперація в Коростишеві, такі ж організації зустрічаємо, пр., 1860 р. в Харкові, під видом кравецької артільної майстерні, 1880 р. там же столярських майстерень, в Лизаветграді кравців і шапочників, в Одесі кравців, організованих Левицьким, батьком української артілі, кравецьких і столярських майстерень на Київщині, Полтавщині. Та ці товариства кооперативно-промислові розвивалися швидче, аніж могли саяк-так стати на ноги, потерпівши окремо болючий удар з нагоди промислової кризи 1881 — 1887 р.

Пор. С. Прокопович. Кооперативное движение, ст. 72.

е) Ось як характеризує С. Короленко стан української кустарної промисловості за 1880-их років: «Київська губернія: кустарна промисловість слабо розвинена», як також слабо розвинені інші місцеві промисли. «Населення зневолене шукати для себе заробітків за межами губернії». «Подільська губ.: кустарна промисловість дуже слабо розвинена. Більшість робочих рук може находить для себе заробіток тільки за межами губернії, на вихідних промислах. Полтавська губ.: кустарна промисловість розвинена слабо. Кустарними промислами займаються біля 36.000 чол., більшість з них міщани. Харківська губ.: кустарні промисли розвинені слабо. Всі місцеві промисли взагалі дають

заняття малій кількості робочих рук, зате сильно розвинені вихідні промисли... Чернігівська губ.: кустарна промисловість досить сильно розвинена, переважають продукції з дерева і глини, ткацтво і чимбарство, зате постійну працю мало знаходить робітників... Волинська губ.: де-які ділянки кустарної промисловості досягають значного розвитку і промислового значіння, яких збут йде до Москви, Харкова, Петрограду ба й навіть закордон, як паркети, меблі, лайка, замша, рукавички».

Сельско-хозяйственные статистические сведения, вып. V.
Прилож., ст. 106 — 118.

3. Організація капіталістичної кооперації

а) Капіталістична кооперація росла на Україні двома шляхами: не тільки через виділювання з маси дрібних продуцентів краму — ремісників капіталістичного підприємця, що «кооперував» на своєму підприємстві дрібного виробника, а ще й через організацію торговим капіталом ремісничої промисловості на дому, на його рахунок та на його матеріал. «Дрібні промисли, заявляв Ленін, родять окремих скупщиків, спеціально зайнятих торговими операціями збуту продуктів і закупівлі сировцю, що і тим підбивають під свій вплив в тій чи іншій формі дрібних промисловців... Доки крамове виробництво кволо розвинене, дрібний промисловець обмежується збутом продуктів на дрібному місцевому ринкові. Це нижчий ступінь розвитку промислового господарства, що ледви що відділяється від ремесла. В міру поширювання ринку такий дрібний збут стає неможливим. На великому ринкові збут мусить бути великим, масовим. І ось дрібний характер продукції найшовся в непримиримім протиріччі з необхідністю великого, гуртового збуту. За даних суспільно-господарчих умов, коли дрібні виробники, ізольовані, розкладені, ця суперечка не могла инакше вирішитися, як тим, що представники заможньої меншости забрали збут в свої руки, концентруючи його. Друга форма торгового капіталу полягає в об'єднанні його з лихварством: виробники що постійно потребує грошей, позичає їх у скупщика і потім віддає за борг свій товар. Збут товару в цьому випадкові завжди проходить штучно пониженою ціною, що не залишає часто в руках кустаря й того, що міг би мати наємний робітник. Відносини довжника до вірителя ведуть неминуче до особистої залежності першого, до поневолення. Третью формою торгового капіталу являється розплата за продукти товарами, що має

звичайно місце в сільських скупщиків. Четвертою формою торгового капіталу являється розплата торговця тими саме товарами, що необхідні кустареві для продукції... Відрізавши таким чином дрібного промисловця від ринку готових продуктів, скупщик відрізує його тепер від ринку сирівцю і цим остаточно підбиває під свій вплив кустаря. Від цієї форми залишається тільки один крок до вищої форми торгового капіталу, коли скупщик просто роздає матеріял «кустарям» на роботу за означену платню. Кустар стає фактично наємним робітником, що працює в себе на капіталіста; торговий капітал скупщика переходить тут в промисловий капітал».

Н. Ленін. Собр. соч. III, ст. 290 і слід.

б) Примірів такого процесу складання організації капіталістичної кооперації находимо багацько хоч би в того ж С. Лисенка. Смілянські ткачі рядовини в двох третіх працюють для свого господаря «лавочника». Вони навіть не знають, куди йдуть їх товари — скупщики висилають гуртом рядовину до південних міст, звільняють ткачів від всяких клопотів збуту. Навіть, коли б хто з ткачів і забажав самостійно продати свою рядовину, то він не натрапить на місцевих ярмарках і базарах на перекупця крім знайомих йому вже, а пускатися самому в далеку дорогу для продажу товару йому не вигідно та ще й ризиковно: де ж шукати такого покупця. «Тож і не дивно, що скупівлею в Смілім займається Секало, що сам возить для гуртового продажу ткацький крам на Іллінський ярмарок, або висилає партії краму до фірм, з якими стоїть в тісних взаєминах. І число ткачів, що працюють на його, все росте, бо ткачі не знають ринку збуту, як самі кажуть, багацько самі продавати не можуть. Тільки де-які з них, заможніші, намагаються збувати свій продукт самостійно і то не на своїх базарах і ярмарках, бо тут той же сам перекупець, що з ним завжди доводиться мати діло».

С. Лисенко. Очерки II, ст. 101.

в) Оцей то скупщик і поневолював дрібного продуцента товарів, кустаря. Кустар, поки працює на місцевий ринок, переживає конкуренцію легко, та коли ринок поширюється і охоплює що раз ширші райони, ця конкуренція починає що раз сильніше відбиватися на його підприємстві, порушуючи патріархальний добробут промисловця, утворений його монопольним становищем. Кустар боїться тепер конкуренції, він вживає усяких засобів так

індивідуальних, як і колективних, щоб припинити цю конкуренцію, а одночасно що раз глибше входить в кишеню скупщика, що допомагає кустареві перейти в наємного робітника на чужім тепер підприємстві, згідно ускорює розклад кустарного об'єднання в напрямку утворення — трудової артілі, що працює з найму, як не на чужому підприємстві, то на рахунок чужого капіталу.

Пор. *Н. Ленін*. Собр. соч. III, ст. 269 і слід.

г) Елементи капіталістичної кооперації в трудових артілях останнього виду вже досить виразні, коли зважити, що в них «ми зустрічаємо нову соціальну фігуру — «хазяїна» — представника соціальної влади капіталу. В таких артільних організаціях перше місце належить капіталу, а не навпаки, артілі організуються на принципі найму, артільна організація являє собою колективно-поштучну форму заробітної платні, власники переходять до колективно-поштучного найму, замість індивідуально-часового... оплата артільної праці відбувається, що: а) або артіль одержує частину продукту своєї праці і може з ним зробити, що схоче, або б) артіль одержує частину продукту, але зобов'язана продати його підприємцю за раніш встановлену ціну, або в) праця артілі оплачується грошми. В таких артілях ініціатива організації промислового підприємства належить виключно власникові капіталу, він завідує всією торгово-підприємчою справою, тоді як члени артілі займаються виключно технічно-виробничою працею. Власник господар очевидно, як представник капіталу, стоїть поза артіллю».

С. Прокопович. «Кооперативное движение в России» ст. 36—38.

д) Такі капіталістичні підприємства на принципі артільної наємної праці поширилися дуже на Україні, випихаючи кустарні підприємства та трудові артілі на власних промислах, які «що найбільш тільки вперто могли ще сяк-так одстоювати своє існування і ждати від них протидії проти капіталістичних змагань, скерованих на виробництво і працю, само собою розуміється, ніяк не можна було. Капітал і капіталістичні тенденції тиснуть на них зовні і розвалюють їх з середини... «Не їм за нинішніх умов, писав 1881 р. Ф. Щербина, перти проти такого рожна, як капітал і проти всього того, що з ним зв'язано... В нинішньому своєму виді українські артілі і їх общинно-артільні форми, в дійсности, не мають і не можуть мати по суті значіння

в боротьбі з ростучим капіталістичним укладом, що раз-у-раз зростав, та його відносинами. Їм ледви чи в пору одстоювати своє власне існування».

Ф. Щербина. «Южно - русские артели», ст. 124—128.

е) На Україні, хоч в меншій мірі, як в Росії, в невеликих капіталістичних промислах трудова артіль відогравала головну роль колективно-поштучної наємної праці. Досить згадати тільки за українські чорноморські рибальські артілі, щоб переконатися про поширення такої форми наємної праці, і то на дрібних підприємствах, не на великих, де вимога була на сотні робочих рук та ще й на постійну працю.

Пор. Ф. Щербина. Южно - русские артели, ст. 333 і Сазонов, Южно - морские рыболовные артели, Сев. Вестник 1885, X, ст. 146 і слід.

ж) Характерно, що дрібне добування вугілля в Донбасі показує багацько примірів такої капіталістичної кооперації, де селяни-підприємці індивідуально, частіш колективно навіть на виоренованих шахтах, не тільки на власних, добувають вугілля в той спосіб, що наймають до добування вугілля артілі шахтарів, виплачуючи їм будь то натурою на правах паїв, будь то грішми плату за їх роботу. Так, пр., в селі Георгієвську працювало 8 артілів в селянській спілці, що наймала за 5.000 карб. в поміщиці Муравйової землю і від себе здавала право добування вугілля за різні ціни різним артілям. В економії Сабо, Михайловської волости, право здобичі вугілля виоренодував один селянин за 3.000 пудів на рік і від себе передавав це право артілям за половину їх продукту. В селі Успенському селяни наймаються артілями до роботи в шахтах в місцевих дрібних підприємців за ціну половини вугільної здобичи. Додати ще треба, що найом артілі обходиться підприємцеві далеко дешевше, аніж індивідуальна наємна праця.

Пор. Сборник стат. сведений Екатерин. губ. в. III, ст. 409, С. Русов. Донецкие углекопы. Вестник Европы 1888, VI, ст. 500.

4. Капіталістична мануфактура й машинова фабрика.

а) Статистика дореформних часів не менш не розділяла від себе обидва поняття властивої машинової фабрики і мануфактурної, аніж це було в дійсности, ще й по народженню промислового капіталізму. Типу машинової індустрії Україна дотепер ще не втворила була, його втворювала капіталістична промисловість

шойно тепер, виділяючи швидко з загальної маси дрібних капіталістичних підприємств машинову індустрію, а тим самим зневолюючи і статистику у своїх дослідях поневолі відокремлювати її від мануфактурної фабрики. Та це робилося ступеневим як ступеневим йшло це відокремлювання, через що навіть за перетворення доби точної офіційної статистики окремо що до мануфактурної і заводської промисловості майже до кінця 1880 р. не було і в поняття фабрики вкладувано однаково завод з сотнями робітників і машиною продукцією, як і сотні кустарів, що взагалі не мали характеру фабричного підприємства.

Пор. *Н. Ленин*. Собр. соч. III, ст. 373 і слід., пор. Ежегодник министерства финансов, I, ст. 140 і 306.

б) Загалом ріст українських фабрик і заводів за нашої доби в порівнянні з попередньою далеко пішов вперед, концентруючи одночасно що раз то більшу кількість робітників. Візьмим для приміру хоч би Подільську губ., що не могла мати претензію на промисловий район України. Там цей ріст представляється в таких цифрах:

Рік	Кількість фабрик	Кількість робітників	Вартість річної продукції
1862	657	6.469	4.147.553
1863	576	7.002	3.338.662
1864	620	7.453	3.440.697
1865	1.297	12.818	3.777.970
1866	776	14.437	5.334.400
1882	2.279	23.069	26.923.378
1883	3.437	25.274	31.513.172
1884	3.670	26.374	26.739.489
1885	3.604	26.333	27.003.260
1886	3.907	25.321	27.630.170

В. Гульдман. Отчет Подольской губ. стат. К - та за 1886 г., ст. 29.

в) Як видно з таблиці, цей ріст фабрично-заводської промисловості, так машинової, як і мануфактурної, виявився різко в кінці 1870-х років, після російсько-турецької війни. Про цей здвиг писав 1882 р. Безобразов: «Закипіли не тільки фабричні й заводські підприємства, але й вся дрібна й кустарна продукція, не встигаючи працювати на що раз то більший попит на товари... Нахил до поширення продукції поширювався, як зараза, і важко було всякому не злакомитися виглядом на бариші, які одержував конкурент, що збільшував своє підприємство, та не піти за його приміром — тим більш, що роздута конкуренція погрожувала

понижити ціни, і щоб не потерпіти на випадок зниження цін, треба було забезпечити прибуток кількістю проданого краму. Дуже багатьох підприємств різних ділянок подвоїли свою продукцію. Всюди будовано нові й нові фабрики... Прибутки капіталів показують в багатьох річних звітах 40%, 50% та й навіть 70% на основний капітал. Говорять, що 1878 і 1879 роками багатьох фабрикантів і заводчиків одержали з чистих прибутків вложені капітали. І всі ці прибутки або бодай більша частина з їх йшли на поширення підприємства та на заснування нових закладів».

В. Безобразов. Народное хозяйство России ч. I, ст. 289 — 290.

г) Цей хвиловий розквіт фабрично - заводської промисловости, як видно з таблиці, не був, однак, довгим і вернувся знову до попереднього повільного темпу, зглядно зупинився навіть по декуди і на кризі, що протягнулася до 1887 р. Після перших скоків в гору, ми бачимо знову застій, що призводить навіть тут і там до вкорочення числа фабрик, та навіть до вкорочення числа робітників, що працюють на них. В Клинцях, пр., Чернігівської губернії довелося на початку 1880-х років вкоротити число робітників до 40%, а заробітну платню понизити до 30—50%.

Пор. М. Туган - Барановский. Русская фабрика ст. 125 — 257.

д) Йшов вперед процес організації не тільки середньої, здебільша мануфактурної, а ще й великої машинової фабрично - заводської промисловости; він хоч і досить пиняво, та про те йшов вперед, так що до кількості нових фабрик, як і що до їх якості, як про це можна переконатися із таблиці Н. Леніна в його праці «Розвиток капіталізму в Росії», яка торкається виключно машинової фабрично - заводської промисловости:

Губернія	Повіт	Число фабрик		Вартість річної продукц.		Число робітників	
		1879 р.	1890 р.	1879 р.	1890 р.	1879 р.	1890 р.
Чернігівська	Сураж.	15	27	1.892	1.548	2.456	1.836
Київська	Київський . . .	76	125	3.279	16.186	1.858	5.901
»	Черкаський . . .	9	8	4.070	4.715	1.434	1.238
Харківська	Харківський . .	102	122	8.225	15.494	2.171	3.406
Херсонська	Одеський	159	306	13.750	29.407	3.763	8.834
Катеринослав.	Катеринослав. .	33	64	1.003	12.041	469	6.028
»	Бахмутський . .	1	3	2.000	8.988	1.300	6.332
Разом		405	655	36.219	98.379	13.451	33.675

Пор. Н. Ленин. Собр. соч. III, ст. 501 — 502.

е) Якого типу фабрики і заводи росли за пореформної доби, з якою кількістю робітників та вартістю річної продукції, може нам дати відповідь статистика фабрик і заводів Харківської губернії за 1874 рік:

Рід фабрики	Число фабрик	Число робітників постійних	Вартість продукції
Рафінадна	1	460	3.687.600
Цукрового піску	22	7.042	3.515.139
Винокурних	76	1.936	2.818.439
Шерстомойок	12	2.492	2.654.000
Горільчаних	36	201	1.321.003
Парових млинів	15	364	647.681
Плавлення чавуну	6	601	642.620
Тютюнових	13	262	371.574
Пивоварних	17	135	194.832
Механичних	3	152	121.639
Салітряних	16	534	92.877
Дзвонів	1	29	76.800
Фаянсова	1	100	50.000
Паровозних	2	—	—
Вагонних	2	—	—
Газових	1	18	—
Друкарень	10	200	160.000

Загалом всіх фабрик так машинових, як і мануфактурних було тоді 576 з 17.527 робітниками, з річною продукцією на 18.251.477, не рахуючи до цього 22 заводи цукрові, що тоді не працювали, та державних заводів, для яких немає відомостей, не зараховуючи сюди й тимчасових робітників, яких на самих шерстомойках бувало ще понад 2.000 одних жінок в одному Харкові.

Календар Харьк. губ. Стат. Комитета на 1876 г., ст. 300 — 304.

ж) Щоби мати, нарешті, повну картину типів великої машинової індустрії на Україні та її росту, розгляньмо залізну фабрично-заводську промисловість. 1885 р. її стан був такий: Волинська губ. 3 фабрики з 308 робітниками, в тому числі одна з 308 робітниками в Славуті, власність акційного Т-ва Ліль-польшт і К^о; в Київській губ. 15 фабрик з 2.047 робітниками, з них перше місце займали майстерні «О-ва Юго-Зап. жел. дорог» в Києві, засновані 1870 р. з 1.100 робітниками, друге завод Смирненка в Млієві з 220 робітниками; Подільська губ. 2 фабрики з 12 робітниками; Чернігівська губ. 2 фабрики з 36 робітниками;

Харківська губ.: 10 фабрик з 663 робітниками; Полтавська губ.: 7 фабрик з 386 робітниками; Катеринославська губ.: 18 фабрик з 1.564 робітниками, найбільша з них фабрика для заготовлення машин для пароплавів, власність «О-ва пароходства» з 519 робітниками, заснована 1850 р., нарешті, Херсонська губернія: 18 фабрик з 1.909 робітниками, з них на першому місці фабрика заводських і сільсько-господарчих машин в Одесі, власність фірми Белліно-Фендеріх.

Характерно при тому, що із всіх цих фабрик засновано: в Катеринославській губернії за дореформної доби — 4 фабрики, 1860-ми роками — 2, 1870-ми роками — 6, 1880-ми роками — 5 фабрик; в Київській губернії за дореформної доби — 4 фабрики, 1860-ми роками — 2, 1870-ми роками — 6, 1880-ми роками — 2 фабрики.

Пор. П. Орлов. Указатель фабрик и заводов Европ. России, II изд., ст. 334 — 351.

5. Становище металургійної і кам'яновугільної промисловости

а) Основною ознакою розвитку великої машинової індустрії являється становище металургійної і кам'яновугільної промисловости. Ця ділянка чисто капіталістичної промисловости, не знаючи ані традицій, ані сословности, ані національності, перебувала щойно в процесі формування, та вже тоді, тому, що їй допомагав закордонний капітал, ставала грізним суперником для дотеперішньої важкої індустрії російської, в першу чергу для Уралу. Ось таблиця порівняння росту тієї конкуренції:

Добуто чавуну в тисячах пудів

Роками	В Росії всього	На Уралі	На Україні
1867	17.028	65,1 ⁰ / ₀	0,3 ⁰ / ₀
1877	24.579	65,4 ⁰ / ₀	6,5 ⁰ / ₀
1887	37.389	63,3 ⁰ / ₀	11,1 ⁰ / ₀
1897	114.782	35,8 ⁰ / ₀	40,7 ⁰ / ₀

Н. Ленин. Собр. соч. III, ст. 396.

б) До тепер металургія на Україні була виключно в руках уряду. Організація металургійної індустрії на Україні з місцевих руд і на місцевому паливі з давен-давна, як знаємо, була бажанням уряду. Природні багатства Донецького басейну і Катеринославської губернії являють собою синтез всіх умов для розвитку великої металургійної промисловости. Теж не дивно, що 1866 р.

появився черговий царський приказ розвинути на Україні казённую металургію; з тією метою й почали будувати недалеко від Луганську в Лісичанську завод, що його скінчено 1870 р. . . його незабаром прийшлося закрити; ця невдача, як і інші з боку уряду, зневолили його звернутися за допомогою до приватних підприємців.

Б. Ф. Брандт. Иностранные капиталы, ч. II, ст. 44 — 45.

в) А становище з казённым підприємством було дуже погане. «Луганський завод, одинокі дотеперішні казённі підприємства працювало слабо і то на уральському чавуні і залізі з річною продукцією: 1862 р. — 8.000 пудів, 1863 р. — 3.395 пудів, 1865 р. — 4.318 пудів, 1871 р. — 30.972 п., 1872 р. — 12.057 пуд. Цілком зрозуміло, що це не могло мати ніякого промислового значіння».

П. Фомин. Горнозаводская промышленность юга России, I, ст. 401 — 402.

г) «Ще 1866 р. уряд видав кн. Кочубею концесію на влаштування на Україні заводу для заготовлювання залізних рельсів з місцевих матеріалів і на місцевому паливі з уплатою при тім протягом 5 літ державної премії по 50 коп. за кожний пуд залізних рельсів, але не на більше, як на 300.000 пудів щорічно. При всіх своїх стараннях Кочубею не вдалося ані в Росії, ані закордоном заснувати товариство з потрібним капіталом, щоб здійснити цю концесію. Кінець - кінцем, довелося Кочубею уступити свої права на концесію за 24.000 ф. ст. англичанинові Джону Юзові, що зорганізував в Лондоні товариство з капіталом в 300.000 ф. ст., назване «Новороссийское общество каменноугольного, железного и рельсового производства».

Б. Брандт. Иностранные капиталы, ч. II, ст. 46.

д) «Майже одночасно з будуванням на Катеринославщині заводу Юза, засновано в Донській області новий металургійний завод Пастухова для виплавлювання чавуну з місцевих руд на антрациті. Спроби однаке вийшли невдалими і збудована на заводі доменна піч працювала з постійними перешкодами. Тільки з 1887 р. після багатьох перерв діяльність заводу відновилася. . . Таким чином, з початку 70-х років до другої половини 80-х років на Україні існували всього тільки два приватних металургійних заводи Пастухова і Новоросійського Т-ва».

Б. Брандт. Иностранные капиталы, II, ст. 48 — 49.

е) Крім Луганського казюнного заводу та приватних Пастухова і Юза була ще ціла низка дрібних металургійних заводів, що їх заснування відноситься здебільше до нашої доби. Так, пр., у Волинській губернії було три малих заводи з 80 робітниками, в Подільській — 1 з 28 робітниками, в Херсонській — 3 з 38 робітниками, в Київській — 4 з 44 робітниками, в Чернігівській — 3 з 33 робітниками, в Катеринославській — 4 з 62 робітниками.

П. Орлов. Указатель фабрик и заводов, ст. 323.

ж) З розвитком металургії, з будуванням залізниць без впину росла продукція вугілля, випихаючи що раз більш з українського ринку англійський вугіль.

Ось числа привозу англійського вугілля до Чорноморських портів, зокрема до Одеси:

Роками	До Чорномор. портів	До Одеси
1866 . . .	5.229.485	4.719.674
1867 . . .	7.114.437	5.800.521
1869 . . .	6.877.693	5.538.818
1870 . . .	11.867.370	10.662.076
1873 . . .	7.157.276	7.019.326
1875 . . .	12.936.351	10.256.810
1877 . . .	4.907.719	4.803.641
1879 . . .	15.989.928	12.989.928

П. Фомін, I, ст. 208.

з) Як швидко росла продукція вугілля, наочно показує оця таблиця:

1855 р.	4.500.000 пуд.
1860 »	6.000.000 »
1865 »	9.829.014 »
1870 »	15.647.090 »
1875 »	51.436.763 »
1880 »	86.347.334 »
1885 »	114.946.038 »
1890 »	183.248.872 »

При загальній здобичі кам'яного вугілля в Росії 1894 р. 528.521.927 пудів, на Донецький басейн припадало вже 55¹/₂% всієї здобичі.

Н. Авдаков. Статистический обзор Донецкой каменно-угольной промышленности, ст. 10 — 11.

і) Продукція вугілля постачала паливо не тільки місцевим та поближким фабрикам, а ще й по всій Україні, ба ще й у російські промислові центри, стаючи з успіхом до конкуренції з англійським вугіллям. З одного Слов'яносербського повіту вивезено вугілля з призначенням для позамісцевого вжитку:

Р о к а м и	Кількість вагонів
1878—1880	21.318
1880—1881	26.803
1881—1882	51.916
1882—1883	46.678
1883—1884	46.302
1884—1885	42.539

Де-яке зменшення вивозу після 1882 року пояснюється промисловою кризою в Росії того часу,

Сборник стат. свед. Екатер., т. III, ст. 309.

к) Продукція вугілля виросла не тільки що до своєї кількості, але й привела до важливих здобутків у своїй техніці та до великих перемін в напрямку втворення великих підприємств. Коли ще в половині 1860-х років не було ні одного підприємства, що добувало б річно понад 1 мільйону пудів вугілля, то вже в кінці 1870-х років ми маємо кількість добичи тільки в вісьмох підприємствах річно на 24.380.000 пудів і то в підприємствах здебільша організованих на правах паєвих та акційних товариств. Такими великими підприємствами були: «Акционерное Новороссийское О-во», що одно-мало в рік 8.300.000 пудів, майже стільки пудів добувало «О-во южно-русской каменно-угольной промышленности», де-що менше шахти французького «горного промышленного О-ва».

Пор. *Н. Фолин*. I, ст. 186.

Організація ринку збуту

ТЕЗА

Капіталістичний спосіб продукції, захоплюючи собою що раз ширше окремі ділянки українського господарства, очевидно мусив поширяти й ринок збуту цього господарства. Торговий капітал, що керував до тепер цим ринком збуту, ріс на очах, втворюючи що раз то ширші рядки крамового обороту, не тільки внутрішнього, а ще й закордонного. Само собою розуміється, що дотеперішня організація цього ринку збуту, крамового обороту в її основних частях, в перевозі і в митній політиці втворена ще в умовах феодального способу продукції, не могла задовольнити нових потреб в нових умовах. Основою дотеперішньої організації ринку збуту в її головних частях було з одного боку чумакування, як виключний спосіб транспорту в крамовому внутрішньому обороті та уміркований тариф з 1857 р., що отворив широко двері для закордонного імпорту закордонних фабрикатів. Капіталістичне господарство не могло погодитися з такими умовами цього крамового обороту: молода його промисловість категорично домогалася більш рішуче протекційних тарифів митних, ростучий на очах крамовий оборот не задовольнявся більше примітивним транспортом. Це все й вплинуло на переміну в дотеперішній організації ринку збуту, що в свою чергу знова ще кращі втворило умови для розвитку капіталізму на Україні.

Не говорячи вже про нову широку організацію банків, торговельних фірм, домів, що мали улегшувати торговельний кредит, промисловий кредит, в першу чергу треба сказати, що починаючи від 1877 р. бачиться вже рішучий зворот в таможенній політиці влади в напрямок протекціонізму. Цей зворот, що почався з підвищення мита на закордонний крам, росте безвпину аж до 1891 р., переходячи в дійсно виродливу протекційну політику, яка щільно замкнула всі входи для закордонної великої індустрії на Україну

й у Росію, даючи таким чином змогу пишню розвинутися у 1880-х роках власній важкій індустрії за пазухою дбайливого уряду.

Ще раніш, аніж наступив зворот в тарифній політиці, почалося будівництво залізниць на Україні. Правда це будівництво, на думку російських підприємців, мало об'єднати Україну, в тім і Росію не з чорноморськими пристанями, а з центральною Росією і північними портами, але міжнароднє становище, в першу чергу вивіз збіжжя наказували придушити де що колонізаторські апетити російських підприємців і побудувати такі шляхи на Україні до морських пристанів. Будівництво залізниць 1860 — 1870-х років безперечно вплинуло на збільшення зросту крамового обороту на Україні, дало змогу на дешевий безпосередній довіз збіжжя до чорноморських пристанів, улегшуючи таким чином експорт, але й zarazом було вихідною точкою для цього нечуваного розвитку важкої індустрії на Україні, що почався у 1880-х роках і вже в 1890-х далеко перегнав всю Росію.

Одно тільки хліборобське хазяйство на Україні не виграло від перемін в транспорті і нової тарифної політики. Загранична кон'юнктура на збіжжовому ринкові зложилася так, що Україна переставала бути «житницею» Європи. Ціни на збіжжя почали падати, хліборобські підприємства знова опинилися в дефіцитних бюджетах. Поміщицьке господарство не виходило з безвихідного становища, не зважаючи на засновання для допомоги йому дворянського банку.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІЯЛИ

1. Ріст крамового ринку

а) Розвиток капіталістичного господарства обумовлював з одного боку ріст внутрішнього ринку, з другого сам ним обумовлювався, організуючи одночасно окремі центри для збуту своїх товарів для крайового вжитку, перед усім для сирих продуктів капіталістичного господарства. Такими центрами за пореформні доби були:

1) Крещенський ярмарок в Харкові з 6 по 27 січня, головним чином на збіжжя, оборот його річно виносив біля 40.000.000 карб.

2) Контрактовий Крещенський ярмарок в Києві з 15 січня по 1 лютого, на якому продавано галантерейні товари і цукор з оборотом до 38.000.000 карб.

3) Маслянський ярмарок в Ромнах на худобу, головню, з 1 лютого по 10 березня. Оборот її біля 5.000.000 карб.

4) Троїцький ярмарок в Харкові з 1 — 30 червня головним чином на вовну й коні. Привіз однієї вовни можна рахувати на 3½ мільон. карб.

5) Бердичівський ярмарок під час зелених свят на коні, худобу, вовну, полотно, шкури.

6) Вознесенський ярмарок в Ромнах від 20 — 30 травня з оборотом на 6.000.000 карб.

7) Іллінський ярмарок в Полтаві на коні і вівці з 10 — 20 липня з оборотом до 60.000.000 карб.

8) Петропавловський ярмарок в Катеринославі на вовну й худобу.

9) Успенський ярмарок в Харкові на коні з 4 — 16 серпня, оборот 12.000.000 карб.

10) Покровський ярмарок в Харкові на коні з 25 вересня до 9 жовтня, оборот біля 18.000.000 карб.

11) Покровський у Вознесенську з 28 вересня до 1 жовтня, на всячину, — оборот біля 3.000.000 карб.

12) Георгієвський в Лизаветграді на коні з 18 — 25 вересня, оборот біля 4.500.000 карб.

13) Введенський ярмарок в Сумах на худобу з 24 листопада до 6 грудня, з оборотом 2.500.000 карб. Його закрито 1874 року.

14) Петропавловський ярмарок в Ярмолинцях на суму біля 6.000.000 карб.

15) Троїцький ярмарок в Балті на суму біля 6.500.000 карб.

Календар на 1876 г. Харк. губ. стат.
К — та, ст. 328—329.

6) Щоб мати наочну картину розвитку внутрішнього ринку, треба взяти на увагу не тільки великі річні ярмарки контрактів, а ще й дрібні. Ілюстрацією до цього може нам служити статистика деяких повітів Подільської губернії тільки на торговельні договори писані, не на готівку.

Кількість торговельних документів і їх договірні вартості протягом 1884 — 1886 років:

	1 8 8 4		1 8 8 5		1 8 8 6	
Повіт	Число до- кументів	На суму	Число до- кументів	На суму	Число до- кументів	На суму
Кам'янецький . . .	3.612	36.857—64	2.804	44.009—50	2792	45.116—50
Проскурівський . .	2.727	14.938—	2.390	24.061—	2671	26.085—50
Летичівський . . .	1.139	7.738—81	1.096	14.444—	1131	14.108—

Повіт	1 8 8 4		1 8 8 5		1 8 8 6	
	Число до- кументів	На суму	Число до- кументів	На суму	Число до- кументів	На суму
Винницький . .	2.380	19.388—50	2.136	30.203—	1.951	35.021—50
Гайсинський . .	1.847	12.862—50	1.547	17.939—50	2.125	24.947—50
Брацлавський . .	2.610	20.475—40	1.583	21.224—	2.358	32.014—
Балтський . . .	3.462	29.511—75	2.339	34.869—	2.884	42.251—50

У всій губ. . 18.231 218.141—50 19.918 276.133—50 24.846 330.160—

В. Гульдман Отчет Под. губ. стат. к-та
за 1886 г., ст. 42.

в) Як виглядав оборот на великих ярмарках і торгах, зокрема, як великі були грошові обороти в центральних містах, досить буде тільки проглянути статистику міста Києва. «На Київській біржі 1892 р. на фондовому відділі було заключено договорів на 33.473.920 карб. На товарному відділі вчинено договорів на 203.000.000 карб. Головним предметом купівлі був цукор, його продано 22.293.000 пудів за 94.095.005 карб. За відомостями 1891 р. в чотирьох Київських банках раховано векселів на 22.096.000 к., соловекселів на 4.089.000 карб., видано самих позик на цінні папери на 71.388.000 карб.»

Энциклопедический словарь *Брокгауз и Эфрона*
т. XXIX, ст. 267—268.

г) Ріст капіталістичного господарства на Україні не тільки обумовлювався ростом поширюваного внутрішнього ринку, який в свою чергу залежав і від поширювання капіталістичних підприємств,—він ще й обумовлювався ростом вивозної торгівлі, що постійно на Україні росте та обумовлює собою тепер взагалі торговельний баланс Росії. Чорноморські порти відіграють тепер першорядну роль в торговельному балансі Росії, а вивіз починає далеко переважати над привозом з тієї причини, що для України була можливість постачати на західній ринок головні свої продукти: пшеницю, цукор і вовну. Щоб мати виразну картину росту з одного боку продукції на ринок, з другого боку вивозу українського краю закордон, досить, як порівняти статистичні дані продукції, пр., цукру і закордонного торговельного балансу.

1) Ріст державних доходів з продукції цукру протягом 1876—1885 років був такий:

1876 р.	4.992.997 крб.
1877 »	6.775.820 »
1878 »	5.094.819 »
1879 »	4.634.476 »
1880 »	4.257.301 »
1881 »	3.694.543 »
1882 »	8.055.047 »
1883 »	8.883.809 »
1884 »	12.395.765 »
1885 »	13.862.592 »

2) Закордонна торгівля на Україні в 1887 р. в порівнянні з Росією :

Кордони:	Вивезено	Привезено
Біломорські	6.100.000	1.100.000
Балтійські	174.800.000	161.800.000
Пруські	116.400.000	104.800.000
Австрійські	20.600.000	14.600.000
Румунські	2.500.000	1.900.000
Чорноморські	174.000.000	46.700.000
Азовські	74.000.000	2.300.000

3) Закордонна торгівля 1887 р. в порівнянні з попередніми роками :

	Вивезено		Привезено	
	В мільйонах			
Кордони	1883	1887	1883	1887
Біломорські	7	6,1	1	1,1
Балтійські	192,1	174,8	181,6	161,8
Пруські	117,9	116,6	153,8	104,8
Австрійські	21,8	20,6	25,6	14,6
Румунські	2,5	2,5	2,4	1,9
Чорноморські	118,9	174,0	72,1	46,7
Азовські	63,0	74,1	4,1	2,3

Значить, при загальному пониженні вивозу на всіх участках Російської імперії, тільки на Україні цей вивоз, бодай до кінця 1880 року, ріс безвпину вгору, вирішаючи тим самим становище торговельного балансу Росії в додатковому напрямку.

пор. Харьковский календарь на 1898 г., изд.
Харьк. стат. К-та, ст. 132 — 133.

д) Для ілюстрації нечувано швидкої концентрації закордонної торгівлі в Одесі, де експорт 1888 р. удвічі вищий від Петроградської, порівняймо цифри вивозу і привозу протягом 1822 — 1893 років :

Рік	Вивіз	Привіз
1822 . . .	3.745.000 крб.	•2.062.000 крб.
1832 . . .	6.478.000 »	3.668.000 »
1842 . . .	10.289.000 »	5.170.000 »
1862 . . .	27.330.000 »	10.595.000 »
1872 . . .	51.372.000 »	60.970.000 »
1882 . . .	85.688.000 »	60.095.000 »
1888 . . .	162.202.000 »	43.654.000 »
1891 . . .	124.782.000 »	55.735.000 »
1893 . . .	92.218.000 »	36.636.000 »

Энциклопедический словарь, *Брокгауз* —
Ефрон. т. XXI, А. ст. 727.

2. *Таможена (митна) політика уряду*

а) Ріст крамового господарства на Україні тісно був зв'язаний з протекційною політикою російського уряду, що «виявлялася в таможних зборах і вивозових преміях та приймала загалом утрирований, виродливий характер, через те, що опіка держави в більшій часті не була скерована на допомогу промисловости, а підприємцям, через те, що держава, яка провадила цей протекціонізм, була дальше виразом класового панування хижацьких суспільних елементів. Оцей-то протекціонізм, при тому скрайній, виродливий, і характеризує собою всю таможену політику уряду за другої половини XIX ст.».

Государственное хозяйство в России с 60-ых до 90-ых годов, История России в XIX ст. изд. Гранат т. 6 ст. 7.

б) «Шісдесяті роки унаслідили від попередньої доби уміркований тариф 1857 р. Тариф 1857 р. перш за все виділив ті продукти закордонної індустрії, що не були загрозою в конкуренції з російською промисловістю з тієї простої причини, що відповідних ділянок останньої ще не було. Ці продукти були обложені невисокими пошдинами, що мали характер чисто фіскальний. Крім цього уміркованим тарифом обложено було й засоби споживання й машини, необхідні для фабрично-заводської промисловости. Таможені традиції 50-х років було розвинено тарифом 1868 р., названим навіть фритредерським. Межа тарифу

1868 р. таки була здебільша фіскального характеру, мала завдання оживити зовнішню торгівлю та збільшити таможній дохід держави. До речі 1860-ми роками розвивався головним чином збіжжовий експорт, господарча енергія керувалася передусім на сільське господарство, епоха грюндерства щойно наближалася. Коли ж вона розцвіла пишною квіткою 1880-ми роками, нові економічні й соціальні умови розвалили основи тарифу 1868 р. і швидким кроком наблизили митну політику до виразного протекціонізму... Перший крок було зроблено 1877 р., коли таможені оплати стали рахувати не в кредитових білетах, а в золоті. А що курс кредитового карбованця був того часу низький, то це фактично означало піднесення таможеного мита на 30, 40 бо й на 50⁰/. На тому, однак, діло не стало. 1880 р. піднесено мито на продукти закордонної металургічної промисловости та скасовано безмитний привіз чавуну й заліза на потребу заводів, що виробляли машини. Того ж 1880 року оголошено додатковий десятипроцентовий збір на закордонні товари, 1884 р. піднесено мито на чувани та запроваджено мито на кам'яний вугіль і кокс». Дальше рік-річно запроваджувано нові й вищі тарифи, закінчуючи тарифом 1891 р., що провів до краю митне обложення. 1880 р. митний прибуток давав 96,4 міл. карб., 1886 р. вже 97,7 міл., 1890 — 138,3 міл., ц. т. за десять літ виріс на 43,5⁰/».

Госуд. хозяйство, История России в XIX в изд. Гранат., т. 6, ст. 72 — 73.

3. Організація шляхів крамовою збуту

а) Само собою розуміється, що за таких умов дотеперішня, дореформна організація збуту краєвої продукції мусила ставити нові вимоги перед підприємцями, незадовольняючись ані дотеперішніми засобами товарообороту. Ще 1847 р. відомий економіст Заблоцький - Десятівський підкреслював невиконаність чумацьких та водяних транспортів тому, що вони забирають багацько робочих рук для транспорту, та щей підносять ціну перевозу, доконуючи його, як дуже різко наслідком тієї повільности в перевоженні продуктів ростуть перемиї в цінах на збіжжя, та спричиняють кризи в підприємствах, в першу чергу в поміщицьких господарствах.

Заблоцкий - Десятовский. Причины колебания цен на хлеб, Отечеств. Записки 1847 № 3, ст. 33 — 36.

б) Але, оскільки невідгідними являлися можливості внутрішнього транспорту в часи існуючого крипацького режиму, то тепер, коли росло капіталістичне господарство, коли доводилося наймати перевізників за гроші, ці труднощі примітивного транспорту стали ще більші. Необхідність будування залізниць як раз після реформи мусила бути негайно вирішена, щоб не сталося катастрофи на підприємствах, в першу чергу на поміщицьких господарствах та їхньому вивозі збіжжя закордон. Будування залізниць на Україні й почалося зараз же після реформи 1861 р. з призначенням їх в першу чергу на транспорту збіжжя і транспорту кам'яного вугілля та криці. Перша залізниця, що її збудовано на Україні, це була Балто - Одеська, 1860 - го року. Але інтензивне будування залізниць починається 1870 - ми роками, коли були збудовані — Харково - Миколаївська, Курсько - Харково - Азовська, Лозово - Севастопольська, Київ - Берестейська, далі Катеринославська.

Д. Багалій. Кінцева стаття до історії українського народу. *О. Єфіменко.* II ст. 160.

в) Ще до збудування Балто - Одеської лінії було відкрито 1861 р. місцеву Грушівсько - Донську залізничну лінію, що мала завдання об'єднати Грушівські антрацитові копальні з Доном для зменшення вивозу антрациту. Збудував її підприємець С. Поляков ціною 2.921.408 карб.

пор. *Верховский.* Краткий истор. очерк начала и распространения железных дорог в России, ст. 99 і *Е. Могилевский.* Полвека взаимодействия горнозаводской промышленности и железных дорог в горнопромышленном районе Юга России, ст. 9.

г) Одночасно виникла необхідність збудування Курсько - Харково - Азовського шляху. Звільнення селян, — доводили харківські підприємці - хлібороби 1860 - х років, — цілковито змінило основи господарства землевласників так великих як і малих, що в першу чергу виявилось в упадку горільчаного промислу.

1862 р. було ще в Харківській губ. 188 винокурних заводів, а 1865 р. всього на всього тільки 100 заводів. З українською пшеницею почала конкуренцію угорська і придунайська пшениця, маючи залізничний шлях через Кюльнєнджі, через що почала падати ціна на українське збіжжя, орендна плата на землю. Збудування залізниць Азов - Харків - Курск не тільки що підняло б сільське

господарство, а ще й підняло б фабрично-заводську промисловість, в першу чергу металургійну і кам'яновугільну.

пор. Харьково - Азовская железная дорога и ее государственное значение, ст. 12.

д) Вже в березні 1865 р. Баранов, Кочубей і Марченко внесли проекта збудування такої залізниці від Орла через Харків до Таганрогу, їхньої концесії, однак, не затверджено. 1868 року рязанський купець Поляков одержав концесію на збудування тієї лінії до Таганрогу і Ростову, обіцяючи виконати своє зобов'язання на місцевому матеріалі, за що одержав позику в 9 мільйонів карб.

Будування цього залізничного шляху на кошти Полякова і Кюйшло незвичайно швидко і вже 1870 р. одкрито його до вжитку.

пор. *Верховский*. ст. 134 і *А. Головачов*. История железно - дорожного дела в России, ст. 190 — 192.

е) Другим, основним шляхом для підняття збуту продуктів, головню металургійної кам'яновугільної промисловости на Україні, було збудування 1870 - ми роками Донецької залізничної лінії. Заходи біля її збудування почав перший з'їзд гірничих промисловців України 1874 р. За будування її взявся був також Поляков, уряд не дав йому, одначе, концесії, а Мамонтову, що заснував з тією метою акційне товариство з основним капіталом на 22.806.625 карб. Будування її закінчилося 1879 р., докінчуючи таким чином собою будування залізно-дорожньої мережі на Лівобережжі за перший її стан, мережі, яка в порівнянні з ростом залізно-дорожного будівництва в Росії йшла дуже мляво, з причини суперництва з одного боку російських і польських підприємців з українськими, з другого боку суперництва правоберіжних підприємців з лівоберіжними за першенство необхідности.

Ось цифри цього росту:

Рік	В Росії	На Лівобережжі
1861 . . .	1.953 верст.	68 верст.
1869 . . .	7.643 »	366 »
1871 . . .	12.712 »	434 »
1873 . . .	15.193 »	562 »
1876 . . .	18.239 »	587 »
1879 . . .	21.101 »	1.067 »

П. Фомин. Горнозаводская пром. юж. России, ст. 230.

ж) Перейдім на правобічну Україну. Ще 1864 р. уряд запропонував був вносити оферти на будову залізниці Москва - Курск - Київ - Балта - Одеса, і Одеса - Балта - Кременчук - Харків. Мотиви для будування останньої лінії виразно виловив був тодішній новоросійський ген.-губ. Коцебу, що на його думку «хоча дорога від Харкова до Таганрогу корочча, аніж з Харкову до Одеси, але за те Одеський порт має величезну перевагу над неглибокою Таганрозькою пристанню, тим більше, що торгові обороти Харкова з Одесою далеко переважували обороти Харкова з Таганрогом, та що Азовське море покривається льодом на 4 — 5 місяців, тоді як Одеська пристань на яких 16 днів на рік. Будування мосту на Дніпрі необхідне, хоч і обійдеться біля 3 міл. карб., але цей видаток легко оплатиться там, де що дня мусить проходити 2 — 3 тисячі підвід».

А. Головачев, ст. 231.

з) «28 серпня 1868 р. було видано концесію на будування Харково - Кременчуцького шляху гофмейстеру Абазі і бар. Унгерн - Штернбергу, що заснували акційне товариство з капіталом 14.300.000 карб. Вся дорога завдовжки на 248 верстов одкрита була для руху вже 15 липня 1871 р.».

А. Головачев, ст. 236.

і) Ще раніш скінчено будувати залізничний шлях Курск — Київ. Згідно з вичисленням державних інженерів видатки на будування цього шляху, не рахуючи мосту через Дніпро, виносити мали кругло 59.139 карб. за верству. В січні 1866 року фон - Дервіз і фон - Мек внесли оферту на збудування цього шляху від Орла через Курск до Києву. В грудні 1866 р. комітет міністрів прийняв їх оферту. Залізничний шлях одкрито для руху вже 17 грудня 1868 року.

Пор. А. Головачев, ст. 68 — 69.

к) Для розвинення залізної - дорожнього будівництва на Україні мало значіння збудування Одесько - Балтського шляху. 28 грудня 1864 р. Новорос. ген.-губ. Коцебу зробив контракт з бар. Унгерн - Штернбергом ще й на будову шляху з Балти до Лизаветграду завдовжки на 234 верстви, ціною 9.634.061 карб., та Кременчуцько - Лизаветської на 130 верстов. 23 лютого 1866 р. приступлено до будування Києво - Балтського шляху, притягаючи до робіт навіть військові частини. За будову взялася спілка з де-Вріяром

на чолі, зобов'язуючись протягом чотирьох літ скінчити шлях з Києву до Балти на 428 верстов, від Козятина до Бердичева на 27 верстов і від Жмеринки до Волочиску на 167 верстов, всього на 622 верстви.

Пор. А. Головачев, ст. 80 — 84.

4. Вплив залізнично-дорожнього будівництва на торівлю й промисли України

а) Ріст капіталізму на Україні за епохи реформи хоч і пішов швидко вперед, та проте гальмувався відсутністю відповідних капіталістичному інтересові перевозових засобів і через те й обмежувався що до ринку збуту. Тим то й пояснюється ця обставина, що до початків будування залізниць на Україні Донецький басейн не відіграв належної йому ролі в промисловому господарстві не тільки Росії, ба навіть і України. Коли ж почато будування залізниць, розвиток витворчості Донецького басейну значно пішов в гору, переганяючи зразу Домбровський басейн, а далі, вже 1880 р. Донецький басейн що до розмірів добування вугілля займає перше місце в вугільній продукції Росії, даючи річно біля 43% загально-імперської здобичи мінерального палива.

Пор. Н. Фомин, ст. 170.

б) Особливо виявився вплив будування залізнично-дорожньої мережи на металургійну промисловість. Але тут були ще інші причини: тому, що існувало мито на закордонний вугіль, чавун залізо, тому, що будовано мережу залізничних шляхів, головню Катеринославську, що об'єднувала пласти Кривого Рогу з Донецькими кам'яновугільними копальнями, тому, що 1881 р. залізнично-дорожні тарифи перейшли в руки уряду при можливості будування приватних під'їзних шляхів, тому, що одкрито в Маріуполі кам'яновугільну пристань — через все те пішла не тільки продукція вугілля вперед, а ще й витворилися умови для будування нових металургійних заводів: в Катеринославі Олександрійського, Брянського т - ва 1886 р., в Кам'янському — Дніпровського металургійного т - ва 1887 р., в Кривому Розі — Гданцевського т - ва 1892 р., в Дружкові — Донецького т - ва, 1893 р.

Н. Авдинов Стат. обзор, ст. 11.

в) Правда, не обійшлося і без кризи на початку цієї кам'яновугільної гарячки, що охопила весь Донецький басейн у зв'язку

з будівництвом залізничної мережі. Ось що каже про це один із сучасників, Мевіус: «Спираючись на чисто наукові і не завжди певні вказівки, рідко керуючися попередніми дослідженнями, не знаючи місцевих особливостей краю, рахуючи виключно на майбутні казкові прибутки у зв'язку з проєктованим тоді Азовським шляхом, на південь налетіло багатьох метеликів підприємців, хто зі своїми, хто з чужими капіталами, і кинувшись з азартом в вугільну справу, спалили на ній свої легкі крильця, понесли величезні витрати та мусили припинити свої підприємства». Кам'яновугільна гарячка припинила, само собою розуміється, великий продаж палива, а тим самим упадок його ціни на ринку. Як швидко падала та ціна, видно із того, що коли 1870 року на Азовському шляху плачено за пуд вугілля по 18 коп., то 1871 р. вже по 16 коп., 1872 р. по 12 коп., 1874 р. по 9, 5 коп., а 1876 р. по 9 коп. за пуд. Пониження цін й було причиною закриття компаній Калинівської, Зелезневської, Голубовської, та багатьох інших підприємств».

Пор. *Н. Фомин*. I, ст. 175 — 176 і *Соболев* таможенная политика России, ст. 150.

г) За те зміцнилися інші підприємства та навіть пішли величезним кроком вперед, удосконалюючи себе технічно, через що загальна здобича кам'яного вугілля не то що не стояла на місці, а що річно йшла у своїй кількості вперед. Ось що каже з приводу цього очевидець Кеппен:» за останні роки (1871 — 1874) збудовано багатьох капітальних шахт, що в них працю виконується за всіма правилами гірничої техніки і з модерним пристосованням. Тепер в них замість ручних в загальному вжиткові є парові двигуни; дякуючи тому, що вдосконалено шахтарську техніку, поступово ліквідується дотеперішній хижацький, селянський спосіб добування вугілля в дрібних шахтах, добувається кращий вугіль, не той дрібний, землянистий, що псував репутацію Донбасу, підприємці не задовольняються більш випадковими, недосвідченими штейгерами, а примушені наймати гірничих інженерів, що вивчають кращої техніки своїх робітників».

Пор. *Н. Фомин*. I, ст. 185.

д) Розвиток залізничної мережі вплинув не тільки на підприємства важкої індустрії, він мав ще й велетенський вплив на полегшення експорту, на поширення внутрішнього ринку, даючи змогу легко перекидувати з одного місця на інше лишки

товару. Особливо в останньому випадкові відіграли залізниці на Україні велику роль. Обслуговуючи не тільки завдання експорту, а в першу чергу потреби власних ринків, вони спричинялися тим самим до швидкого росту капіталізму навіть в найглухіших закутках України. Особливо виросло це значіння залізнодорожної мережі, тоді, коли 1880 р. упорядковано остаточно залізнодорожні тарифи, переводячи одночасно викуп залізнодорожних підприємств державою. Само собою розуміється, що традиційне чумакування, яке відіграло до тепер так важну роль в обслуговуванні місцевого ринку і пристанів, починає на очах занепадати на Україні, неможучи вдержатися хоч би й через подешевління перевозових цін.

Пор. *Блох*. Влияние железных дорог на эконом. состояние Росси.

е) Як швидко зростає залізнодорожний транспорт, видно із перевозу цукру в Росії, з чого на самі правоберіжні дороги припадало 61,5⁰%, ось табличка цього росту.

Р о к у	Тисяч пудів
1876	18.200
1878	25.100
1880	27.200
1882	30.100
1884	30.700
1886	36.700
1888	43.600
1890	41.788
1892	41.911
1894	49.950

А. Билимович. Товарное движение, ст. 276.

ж) Який ріст загального обороту залізнодорожних перевозів, показує оця табличка:

	В и в е з е н о	
	1874 р.	1895 р.
Правоберіжжя	65.000 т. п.	152.866 т. п.
Новоросія	95.400 »	540.820 »
Лівоберіжжя	46.300 »	126.126 »
	П р и в е з е н о	
	1874 р.	1895 р.
Правоберіжжя	40.200 т. п.	103.110 т. п.
Новоросія	127.400 »	521.860 »
Лівоберіжжя	35.200 »	100.636 »

А. Билимович ст. 236.

з) Велику частину залізнодорожних товарів займає залізна руда Катеринославська, якої призначення не тільки для місцевого, а ще й для подальшого ринку, як це видно з таблички скільки тисяч пудів припадало 1895 р. на транспорти з ближчим і дальшим призначенням.

Призначення на верстов	Перевезено укр. руди	уральської руди
1 — 100 . . .	4.472 т.п.	1.608 т.п.
101 — 200 . . .	31.246 »	624 »
201 — 500 . . .	15.536 »	2.179 »
501 — 1000 . . .	4.098 »	187 »
більш 1000 . . .	7.121 »	— »

А. Билимович, ст. 198.

Та все таки на українських залізницях збіжжя залишалося головним крамом, що ним навантажувано транспорти. Ось табличка росту збіжжових транспортів трьох українських районів 1889 і 1895 роками так що до вивозу, як і що до привозу:

Р а й о н	В и в е з е н о		П р и в е з е н о	
	1884	1895	1884	1895
Правоберіжжя	24,9 м.п.	40,2 м.п.	11,8 м.п.	8,7 м.п.
Лівоберіжжя	24,2 »	54,3 »	4,7 »	11,1 »
Чорноморський	74,5 »	153,4 »	85,3 »	172 »

А. Билимович. Прил. табл. 12.

і) Будівання залізничних шляхів на Вкраїні мало ще одно важливе завдання — це уможливлення експорту збіжжя закордон з чорноморських портів. В цьому, однак, питанні українські підприємці глибоко розходилися з російськими, що вперто доводили на всі лади зайве затрачування грошових капіталів, до речі, не своїх, а закордонних, англійських, французьких та німецьких на будівання залізних шляхів до Чорномор'я, мовляв, «фрахти з чорноморських пристанів до Марселі або Лондону за високі в порівнянні з близькою балтійською мережею пристанів, а кількість закордонних товарів мала». «Зрештою кількість збіжжових транспортів, заявляли вони, приходить до чорноморських портів водою, Дніпром, Доном і Бугом, або на волах з поближких районів, тільки незначну частину можна возити залізничними шляхами, через те й ніколи на Вкраїні не стануть важливим засобом збіжжового транспорту, бо не видержать конкуренції з дешевим чумаком».

Пор. А. Головачев, ст. 233.

к) Жах перед американською та австрійською конкуренцією на європейському збіжжовому ринкові, що примушував російський уряд

прихильно ставитися до домагань українських поміщиків, ще був не обґрунтованим. Після сприятливої кон'юнктури на збіжжовому ринкові європейському в кінці 60 - х і першої половини 70 - х років, що спинили підприємницьку гарячку, в поміщицькому господарстві почався період понижування цін за кордоном на збіжжя, головне на пшеницю, з причини напливу його з Америки й Австрії. Особливо Америка ставала грозою для свого конкурента зі східної Європи, поширюючи нечувано швидко продукцію збіжжя. Ось табличка росту американської продукції збіжжя в порівнянні з російською :

З і б р а н о	М і л ь о н і в ч е т в е р т о к			
	1831—1840	1851—60	1874—1884	1895
В Америці (С. - Ш.) . .	93,6	182,6	403	617,6
В Росії	180	220	253	359,8

Пор. Гулишамбаров, ст. 39.

д) Це особливо відбивалося погано на Україні, де головним чином йшла продукція пшениці, ціна якої почала з половини 1870 - х років різко падати в порівнянні з понижуванням цін на жито, на яке зі свого боку впливала конкуренція з Росією з боку Німеччини.

Ось табличка цього понижування цін на європейському ринку:

Р о к и	Ц і н а п ш е н и ц і ж и т а		
	В Англії	В Прусах	В Прусах
	В марках за 1.000 кіло		
1871—75 . .	246,4	235,2	179,2
1876—80 . .	206,8	211,2	166,4
1881—85 . .	180,4	189,0	160,0
1886—90 . .	142,8	173,9	143,0
1890—95 . .	128,2	165,5	148,5

М. Покровский. Русская история. IV, ст. 230.

м) Правда, вивіз збіжжя з України продовжував далі рости, бодай до кінця 1880 - х років. Та ціна на завозений продукт, і то на пшеницю, падала що раз нижче, спричиняючи втрати поміщикам.

Ось табличка цього упадку закордонних цін на українське збіжжя:

Роками	Ц і н а з а	
	Пшениці	Жита
1871—75 . .	144 к.	7 ² к.
1876—80 . .	124 »	91 »
1881—85 . .	118 »	98 »
1886—90 . .	100 »	67,5
1891—95 . .	81 »	65 »
1896	74 »	54 »

М. Покровский. Русская история. IV, ст. 230.

н) Падали ціни не тільки закордоном на українське збіжжя, вони падали також і на Україні. Коли 1881—1885 р. середня ціна за пуд жита виносила в степовій Україні 72 коп. за пуд., а центральній 66 коп. за пуд., то 1886—1890 роками ціна понизилася на 51 к. в степовій і на 47 к. в центральній Україні за пуд. Коли за пшеницю плачено на Україні 1881—1885 роками пересічно по 82 коп. за пуд, то 1886—1890 роками вже тільки по 69 коп. за пуд.

Пор. Сельское хозяйство Украины, 1923, ст. 219—231.

5. *Занепад поміщицькою господарства*

а) Упадок цін, як видно, не йшов однаковим темпом на всенюк пшеницю і мужицьке жито; на жито ціни навіть до 1880-х років пішли вгору. Через те й конкуренція на збіжжзовому світовому ринкові вдарила виключно по поміщиках, спричиняючи занепад їхніх господарств, примушуючи їх до продажу своїх земель, або до здавання в оренду, або до продажу населенню, що потребувало землі, чи для свого вживання, чи для продукції на дрібний місцевий ринок.

Ось табличка пересічного річного продажу поміщиками землі по районах України за 1863—1897 рік.

Роками	Лівоб.	Правобер.	Південна
1863—68 . . .	89,2	60	236,9
1869—74 . . .	109,5	182,7	289,6
1875—80 . . .	119,5	95,2	308
1884—85 . . .	126,7	115,8	326,2
1886—92 . . .	107,4	138,2	253,7
1893—97 . . .	187,5	184	171,2

Н. Бытовский - Огановский. Борьба за землю. I, ст. 329.

б) «Дворяни зараз же після реформи селянської почали продавати свою землю иншим станам. Кількість продажно́ї землі постійно росте і досягає свого апогею — 1880-ми роками, після них на-декілька літ наступає деяке пониження тієї кількості та згодом розпродаж дворянської землі відновляється з подвійним темпом... 1860-ті і перша половина 1870-х років була розквітом викупної операції, що дала поміщикам з одного боку великі капітали в декількасот мільйонів карб., а з другого тримала селян в напруженім вичікуванні, припиняючи подекуди попит на куплю землі. В міру, однак, того, як вноси від викупної операції припинюються, росте і кількість продаваної землі. Десь біля

1875 р. починається новий період в житті дворянського землеволодіння: швидко вичерпавши й витративши викупні суми, дворяни починають відчувати нову потребу в грошах. Тодішні акційні банки низько оцінювали дворянські землі та брали на забезпечення своїх позичок високі відсотки, що примушувало дворян поневолі що раз частіше братися за продаж своїх земель. Одночасно й селяни починають з 1875 р. виявляти більший попит на землю, почасти з причини земельної тісноти, що росла раз - у - раз, почасти з причини появи земського кредиту, а згодом і засновання селянського банку 1882 р. Ціна на землю різко росте в 1870 р. Все це робить необхідним і можливим поширити розпродаж дворянської землі. І дійсно, за цього періоду поміщики продали біля $\frac{1}{3}$ своїх маєтків. Після половини 1880 - х років картина знову міняється. Дякуючи тому, що засновано дворянський банок (1885 роками), дворяни мають новий вихід із вічного безгрошів'я, нову точку підпори. Заведення земських начальників також тимчасово рятує обіднілих і напів розвалених дворян. Одночасно з цим і селяни мали час розвіяти свої надії на діяльність селянського банку та ще й швидке падання цін на збіжжя, починаючи з 1881 р. де що понизило орендні ціни і цим зробило те, що селяни воліли йти на оренду, аніж на купівлю землі. Процес земельної мобілізації, а з тим і кількість продаваної дворянами землі вкорочується. Та не на довго, як і треба було вичікувати. Позики дворянського банку були поганим лікуванням, бо не лікували, дворян, а тільки перенесли її в нутро організму. Хоч якими казково низкими були позики цього банку, але в такому розмірі, в якому ними користувалися дворяни, високо оцінюючи землі, вони зробилися за важкі для поміщицького землеволодіння, пожираючи біля 40% всього їхнього прибутку. Заплати росли швидче, аніж прибуток землі і вже на початку 90 - х років криза переходить в нову гарячку продажів».

Н. Быховский - Огановский. Борьба землею.
т. I, ст. 252 — 254.

Організація дворянсько - буржуазної влади

ТЕЗА

Не зважаючи на ріст капіталістичного способу продукції, влада на Україні, як і в Росії, взагалі залишилася на дальше в руках великого дворянства і поліцейського самодержавства. Нова експлуататорська класа — буржуазія — ще була дуже зв'язана з традиційними відносинами буржуазії до дворянства; будучи годованцем дворянської олігархії, не посміла ще виявити своїх прав на владу за всієї другої половини XIX ст. Вона задовольнялася тим, що їй надано право громадянства та ще й до-радчий голос в економічних справах, про своє виключне панування вона навіть ще не думала, воно їй і зайве було на разі при преможній опіці над нею з боку дворянської влади. Будучи в спілці з дворянською аристократією, вона і не дуже-то на-стоювала на проведенні реформи з 1861 р. до кінця та задоволь-нилася незначними новинами в обсязі судової реформи, організації земського самоврядування й міського самоврядування з 1864 р., якими більш зацікавлювалося саме дворянство — дрібне й серед-няцьке, зацікавлювалося дрібне купецтво з ремісництвом та по-почасти селянство.

Куці реформи 1864 р., що були ніби-то спробою консти-туції в Росії, не здійснили навіть цих надій, що їх можна було сподіватися. Нова криза в сільському господарстві, нова реакція дворянського самодержавства обмежили у виконанні й цю куцу конституцію. Одночасно сепаратистичні бажання передової частини українського громадянства, виявлені з нагоди польського повстання 1863 р. і в революційних рухах і в культурницьких спробах са-мовизначення української інтелігенції — революційне й культур-ницьке українофільство — поглибили й загострили цю реакцію на Україні, призводячи до терору над всім, що носило україно-фільський дух. Жах буржуазії й великого дворянства перед

можливою сепарацією України вкупі з Польшею призвів до законів з 1863 і 1876 р., що поклали край навіть українському культурництву, загнавши кращі його сили в підпілля або на еміграцію, іншим же поклавши герметичного намордника на голову. Скаженій від ударів революційного тероризму реакції не поклали краю навіть спроби перегляду куцої конституції 1881 р. за Лоріс - Мелікова. Атенат 1881 р. розвіяв «диктатуру серця» бюрократії, що, правда, тривала дуже короткий час і ще з більшою силою насів на всякий лібералізм, наляг на систему експлоатації.

Реакція обюрокраченої аристократії призвела, однак, до контрреакції не тільки з боку революційних шарів громадянства, а ще й з боку частини пануючої класи, з боку дрібного й середняцького дворянства. Земський рух, починаючи з 1870-их років, й був тією контрреакцією на бюрократичний терор. І що дуже скаженів білий терор, то дужче ріс на Україні земський опозиційний рух, шукаючи навіть умов і платформи для об'єднання себе з революціонерами з метою спільної боротьби за федеративну конституцію в Росії, за повне самоврядування на місцях. Вислідом цієї дворянсько - інтелігентської опозиції земської й була хвилева «диктатура серця» Лоріс - Мелікова, якої чар швидко, однак, розвіяв акт з 1 березня 1881 р.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІЯЛИ

1. *Спілка дворянська з буржуазією*

а) Дворянська класа, провівши скасування кріпацтва ціною велетенських викупів, що мали підняти захитане її хліборобське господарство, не могла зупинитися на половині шляху в здійснюванні буржуазного господарства, і мимохіть, не зважаючи на суб'єктивно-скрайне вороже становище земельної аристократії, пішла дальше на зустріч буржуазним течіям, проводячи ще й реформи управління та суду. Чи можна - ж було зупинитися «манчестерцям» на одній економіці — логіка процесу мусила вчинити дворянство ще й «манчестерцями» в політиці — хоч як і неприємно було це «вищим сферам», глибоко феодалним і ворожим взагалі усякій «буржуазності».

Пор. М. Покровский. Русская история, т. IV. ст. 116.

б) Обуржуазіння так українського, як і російського дворянства взагалі було такою ж історичною необхідністю, як і сама

реформа 1861 р. Дворянство, головним чином, службове—занадто глибоко сиділо в кишені нової класи, щоб бодай поверховно, як що не з переконання, виявляти свою згоду з нею, свою поступовість, тим більш, що в боротьбі селянства з поміщиком, буржуазія не двозначно стала 1860-ми роками на бік першого. «Ми, — писав ідеолог пореформного дворянства Атава, — із здивуванням та ще й з якимсь болючим чуттям в серці стали спостерігати, що всі, їх, купців, симпатії не на наших боці, а на мужицькій... А тут нам усім того часу до зарізу треба було грошей. Гроші ж були в купця й треба було їх просити в купця. Ми й зверталися до його і він давав. Однак, він вже не був той самий, що раніш, коли йому говорено «ти». Тепер його, коли він приїжджав, доводилося запрохувати до їдальні, слати в кабінеті на дивані та ще й суворо наказувати дітям, щоб не сміялися, коли він стане сморкатися в салфетку».

С. Атава. Оскудение, Отеч. Зап., ст. 210 и 249.

в) „Купець тепер, — писав кн. Мещерський, — це вираз інтересів внутрішнього ринку, це вже не той аршинник, що двома головами цукру для городничого відстоював своє право мірити і важити. Ні, за купцем тепер цілий світ різних потреб і інтересів народніх і державних, в ім'я яких він став тепер говорити без усяких обмежень, бо чув свою силу в солідарності своїх інтересів з народніми».

В. Мещерский. Очерк общ. жизни в России, ст. 363.

г) «Давні рямки давнього купця, — писав Достоевський, — нараз сильно розширилися в наші часи. З ним споріднився європейський спекулянт, мало до тепер в нас відомий грач. Сучасний купець братається тепер також і з нами на біржі, на акційнім зібранні, в спільно зложенім банку, він вже тепер сам особа, сам «лицо», що побачило себе остаточно на однім із найвищих місць в суспільстві, на тому самому місці, що по всій Європі давно вже й офіційально й на ділі широко одведено мільйону».

Ф. Достоевский. Дневник писателя, ст. 322.

Пор. *Берлин.* Русская буржуазия в старое и новое время, ст. 118 — 121.

д) Тепер буржуазія має тенденцію в першу чергу стати промисловою; на Україні в неї в руках всі важливіші підприємства промислові й фінансові, цукрові заводи й копальні вугілля, акційні

товариства й залізниці, тож не дивно, що Аксакову прийшло на думку запропонувати дворянству виявити перед урядом своє однодушне і докончене бажання: щоби дворянству було дозволено врочисто перед лицем всієї Росії довершити великий акт знищення себе, як сословія. «Така бо заява, — говорив він, — являється необхідним історичним ступенем громадянського розвитку, фундаментом для майбутнього суспільного устрою — вона й дала б російському дворянству почесне місце в історії, право на народню вдячність й славу морального історичного факту».

Пор. *Барсуков*, кн XI, ст. 36 — 37.

е) З другого боку до росту значіння буржуазії спричинялося мимохіть ще й саме дворянське самодержавство. «Силою обставин державна влада в Росії вже давно була зневолена в справах мілітаризму й організації апарату управління поспівати за сусідніми державами з високою капіталістичною культурою. Вже ця сама обставина, помимо росту витворчих сил внутрі краю, примушувала уряд сквапливо дбати про поширення технічної сили Росії і засобів фіску, про ускорення розвитку капіталістичного господарства, як основи цього поширення. Така політика почала особливо виявлятися у бюрократії після кримської згоди і турецької війни, що загостила потребу в грошах, в залізничних шляхах, в поліпшенні військового становища. Швидкий розвиток крамового господарства втворив для казни можливість, станувши на шляху між виробником і споживачем, впливати у власних інтересах на всю масу вимінних вартостей, що переходили з рук до рук. Ріст міських центрів вкупі з розвитком грошового господарства у великому краю значно збільшував джерела податків, головно посередніх. Розвиток крамового транспорту облегшував необхідне для держави інтенсивне будування залізнодорожної мережі. Надмірний ріст таможного протекціонізму, вкорочуючи привіз закордонних товарів, поліпшував розрахунковий баланс. Заведення цла в золоті від 1877 р. забезпечувало казні значні припаси золотої готівки — незвичайно високі таможенні ставки, зокрема трівко встановлені тарифом 1891 р., втворили нові значні джерела прибутків уряду. Змагаючи до мети власних інтересів, державна влада всіма цими заходами видвигала на перший план та підносила економічну силу класи капіталістів. До їх інтересів пристосовувалася таким чином діяльність уряду в ділянці організації кредиту, технічної освіти, залізнодорожної справи і т. д. Вишукувано навіть окремі

способи і засоби, щоби російські капітали шукали для себе вигідного вкладу в промислові підприємства. Для цього служили звичайно щедрі субсидії, казньонні замовлення, премії то - що. Коли, пр. Полякову 1860-ми роками було передано концесію на будування Озовського шляху, а Джону Юзу 1870-ми роками на будування Костянтинівської мережи, то їм щедрою рукою дали тисячі десятин з їх мінеральними багатствами, та ще й позику, премії. 1866 р. приказано, щоб всі заклади для залізничних шляхів виконувано унутрі Росії «несмотря ни на какие затруднения или неудобства»; 1874 р. заборонено привозити без мита рейки та видано окремі полегші для казньонних залізнодорожних замовлень з великими преміями. За словами Ballod -а, за час від 1884 до 1895 р. російський уряд заплатив заводчикам за одні тільки рейки на 200 мільйонів марок більше, ніж би їх можна було купити за кордоном... Вся ця політика втворила тісний зв'язок між капіталом, в першу чергу промисловим і державною владою в Росії».

А. Ерманский. Крупная буржуазия и обществ. движение в России, т. I, ст. 314 — 315.

2. Судова реформа

а) «Буржуазні настрої дворянства пояснюють нам перш за все, чому так дружно й легко проведено одну з більших реформ шістдесятих років — судову реформу. Здавалось - би скасування давнього сословного суду — сословного юридично, на практиці однак односословного, дворянського через те, що на голов палат вибрано тільки дворянами, а «заседателі», ц. т. члени не дворяни зовсім губилися серед своїх дворянських колег, — неминуче повинно було викликати сильні суперечки саме з боку поміщиків. Але в склад нових суспільних настроїв інтегральною частиною входило й негативне відношення до старого суду. Судовою реформою інтересувалися навіть більше, ніж земською, що так безпосередньо порушувала інтереси поміщиків: сучасник пояснює це тим, що «вже надто надоїла всім неправда старого суду». «Чорна неправда» старого суду була однак, перш за все, цілком не до об'єднання з буржуазним господарством: майже неможливо було уявити собі сьак-так розвиненого буржуазного укладу й обороту в громадянстві, де нема нотарів, — де для цього, щоби посвідчити навіть найбільш маловажний документ, треба було вистоявати в судових палатах цілими тижнями або платити

хабаря, що не раз дорожче обходилося ніж сам документ. Самому міністрові юстиції Паніну довелося з нагоди посвідчення запису на користь своєї дочки дати власними руками хабаря 100 карб. Не можна було й вести суперечок й справ цивільних там, де немає адвокатури, де «ходатай по делам» був наче-то в ролі шахрая, що його судове начальство може кожної хвилини вигнати з канцелярії суду, вислати цілком з міста або ще й посадити до тюрми».

М. Покровский. Русская история IV ст. 119 — 121.

б) Дворянство зневолене було піти в судовій реформі на політичні уступки буржуазії, та традиція все ще тримала його сильно в своїх обіймах. Досить пригадати записку Блудова 1858 р., що в ній вказувано на запровадження присяж. судів на західно-європейський лад як на передвчасне явище; подібну записку подав Олександр II галицький москвофіл Зубрицький, що за своєю групою жив на рахунок російського уряду, заявляючи, що «мрії про адвокатуру, присяжний суд, одкритий карний процес — все це західницькі вибрики», на що й погоджувався ще Олександр II, той самий, що згодом, через чотири роки видав указа, що судова реформа в Росії мусить бути переведена на основах, яких цінність визнала наука і досвід західно-європейських держав.

пор. *М. Покровский. Русская история, т. IV, ст. 124, пор. Гесен. Судебная реформа ст. 50.*

3. Судовий устав 1884 р. і його основні положення

1. Влада судова відокремлюється від виконавчої, адміністративної і законодавчої.

2. Судова влада належить мировим суддям, їхнім з'їздам, окружним судам, судовим палатам і правит. сенатові, що має характер верховного касаційного суду.

3. Мировий суддя являється владою одиночною; з'їзди мирових суддів, окружні суди, судові палати і сенат являються установами колегіальними.

4. Мирових суддів, так участкових як і почесних, вибирають всі стани разом на три роки, затверджує їх перший департамент правит. сенату.

5. Входячи до складу суддів, присяжні засідателі назначуються з місцевих обивателів всіх станів.

6. Для ведення слідства в справах провин і злочинів є судові слідчі.

7. Для означення вини або неповинности в карних справах до складу судів приєднуються ще присяжні засідателі.

8. Для прокурорського надзору при судах існують обер - прокурори і їхні товариші.

9. На мирових суддів вибирається тих із місцевих мешканців, що крім загальних умов і цензу освіти ще мають маєтковий ценз, ц. т. володіють нерухомим маєтком, ціною не нижче як на п'ятнадцять тисяч карб.

10. До загальних списків присяжних засідателів вносяться :

а) почесних мирових суддів ;

б) всіх урядовців, що стоять на державній службі, крім членів судових колегій, прокурорів, поліції, урядовців казни та віце-губернаторів ;

в) всіх урядовців, вибраних дворянськими і міськими громадами, крім міських голів.

г) селян, що входять у склад волосних судів, або що займали бодай протягом трьох років посади волосних старшин, сільських старост або церковних старост.

д) всіх інших осіб, що володіють землею в кількості не менше ста десятин або иншим нерухомим маєтком, або, що одержують платню або прибуток від свого капіталу не менше 200 карб. на рік.

11. В карному процесі касується принцип формального доказу та принцип сословної упривілейованости у підсудности.

12. В цивільному праві запроваджується принцип добровільного спору і явности.

пор. *М. Ковалевский*. Хрестоматия по русской истории т. V, ст. 303 — 310.

а) Судовою реформою 1864 р. не зліквідовано цілком сословности дотеперішних судів, — не говорячи вже про те, що впроваджено маєтковий ценз, що усував від участі в судівницькому ділі дев'ять десятих всього населення, — постанови судової реформи 1864 р. надаліше продовжували практику відокремлювання селянства і підбивання його під вплив поміщиків. Організація мирових суддів, що для них на Україні вимогою було посідати 400 — 500 десятин землі — в різних повітах різно — а в містах майно не меншої вартости, як три тисячі карб., говорила про це не двозначно. Принцип сословности продовжував існувати ще й

в тому, що хоча в загальних судах скасовано биття різками, та у волосному суді, що його впроваджено вкупі із земельною реформою 1861 р., кара на тіло продовжувала практикуватися.

пор. *М. Покровский*. Русская История, т. IV, ст. 131 — 133
М. Чубинский. Судебная реформа в истории России в XIX в. изд. Граната, т. 3, ст. 235 і слід.; *А. Головачов*. — Десять лет реформы, ст. 323 і слід.

4. Земська реформа

а) Необхідність ліквідувати поліцейсько - поміщицьку систему управління видвинула одночасно із проектом селянської реформи спробу втворення щось ніби на лад конституційного самоуправління на місцях під виглядом земського самоуправління, що мало бути основою нових взаємовідносин між поміщиком і селянином.

пор. *С. Пейтлин*. Земская реформа, История России в XIX в., изд. Гранат. т. 3, ст. 190 і слід.

б) Інститут земства існував ще до реформи 1864 р. і то тільки на Лівобічній Україні.

До 1864 р. земство не мало корпоративного устрою. Не маючи прав юридичної особи і прав на власність, воно існувало без якого будь означеного значіння, закон покладав на земство тільки обов'язки, що їх воно мусило виконувати пасивно в ім'я незначних йому потреб державного господарства. Обов'язки ті невлучно названо було земськими повинностями: грошовими і натуральними. Адміністрація, порядок і спосіб їх виконання намічено було в статтях уставу про земські повинності з 1851 р. Згідно з постановами цього уставу кошториси земських повинностей складано з початку в окремих «присутствиях» та остаточно ухвалювалися в губерських комітетах земських повинностей. Окремими для земських повинностей «присутствиями» головував губернатор, складалися вони із губерського предводителя дворян, председателя казенної палати, завідувача палатою державних маєтків, завідувача удільною конторою і голови губерського города; комітет земських повинностей складався з загального зібрання і окремих «присутствий». Окремі «присутствия» комітету складалися з повітового предводителя дворян, з депутатів повітового дворянства і повітових начальників державних і удільних маєтків. Змістом державних земельних повинностей було:

1. Поштова повинність.
2. Дорожня повинність.

3. Повинність оплачування органів місцевого управління, як поліції, суддів, приставів.

4. Етапна повинність, ц. т. удержування тюрем, постачання підвід для засланих при станах, для урядовців при засланнях.

5. Арештанська повинність.

6. Видатки на військові потреби, нарешті, на різні повинності місцеві, як школи, доми притулку, санітарні справи і т. д.

Гордієнко. Ст. 106 — 109.

в) «Положення про земство 1864 р. не дало, однак, сподіваної автономії місцям. По-перше: поліцейська служба зі справниками і становими не увійшла до відання земств, по друге, основи нового положення тільки в незначній мірі поширювали межі до-теперішнього земства в напрямку автономности; нове, що увійшло до положення, це вибори мирових суддів, відання народньою освітою, народнім харчуванням, страхуванням, місцевою торгівлею і промислом на принципі виборности земських установ та повітових, як і губерських. Виборність однак знову таки була загарантована так, щоб поміщики мали абсолютну перевагу в земських управах і зібраннях. Гарантія тієї сословної переваги була в праві вибору на членів земства. Коли у виборах особисто мали право голосу всі землевласники, що мали землі не меншої вартости, як п'ятнадцять тисяч карб., або промислове підприємство з річним оборотом не менше 6000 карб., то селянство брало участь в земських виборах посередньо, з тим же застереженням, щоб у виборах повітових «гласних» брали участь представники волостей в числі не більш одної третьої управнених до участі у волоснім сході».

С. Цейтлин. Земская реформа, ст. 220 — 226.

5. Нове положення про міста.

а) Одночасно майже із впровадженням земського положення— на Україні було заведено 1870 р. нове положення про міста, яке нормувало міське самоврядування на лад земського, організуючи для цього такі органи: міська дума і міська управа, при чому у міських виборчих зібраннях мав право голосу всякий міський обиватель, що провадив у місті своє підприємство, або володів нерухомим майном.

пор. *М. Коваленский.* Хрестоматия по русской истории V, ст. 287 — 299.

б) Але й положення про міста не дало сподіваного самоврядування. Головним гамульцем для його здійснення і так вже була обмеженість компетенції міської самоуправи, її позиції як господарського органу держави. Для бюрократії, однак, навіть ця обмежена самодіяльність міст не могла бути по серцю. Адміністрація робила все, щоб остаточно звести цю самодіяльність до нуля. Нагляд за законністю вчинків міського управління мав губернатор, в руках якого ще було право адміністративного зневолювання до послуху членів міської управи, через що губернатори володіли даліше в містах, абсолютно виконуючи свою владу при помочи приставів і поліцмейстрів.

Пор. Г. Шрейдер, Город и городовое положение 1870 г. Ист. России Граната, т. IV, ст. 24 — 26.

6. Поворот до реакції

а) Буржуазні реформи 1860 - х років були так само не реальні, як не реальним являвся дворянський лібералізм того часу. Лібералізм цей, що поженив дворянство з буржуазією, пристосувавши дещо одночасно на якийсь час дворянсько-феодалний режим до буржуазних течій конституційного демократизму, не в силах був, однак, ліквідувати своєї історичної природи інтегрально зрослої з принципами поліцейського самодержавства, не міг одмовитися при гегемонії торговельного капіталу од принципів сословно-дворянської диктатури, навіть там, де з неутаємним ентузіазмом брався за реформи з гори. Через те й продовжував в Росії фактично існувати дореформний режим в давній гостроті, хоч формально сильно пригладжений, кокетливо підтанцюючи до буржуазії, що набирала сили драматично демонструючи перед заходом свою поступовість; цей псевдолібералізм продовжував з жахом відноситися до усякої громадянської думки, висловленої не за шаблоном, продовжував командувати сотнею мільйонів населення при помочи III відділу, поліції, при помочи каторги й заслань, при помочи цензури і шпигунства. Поженивання з буржуазією тільки більш увиразнило місце кожної групи із пануючої класи в цій диктатурі над суспільністю. Запевнивши деяке самоврядування для буржуазії у містах, допустивши її до деякого режиму на місцях та до дорадчого голосу в центральних установах шляхом організації «ділової» преси, дворянська диктатура поділила тепер про між свої основні групи свої функції, оддаючи земельним зубрам в руки політичну владу, середнякам же місцеве самоврядування при помочи земства і мирових суддів.

б) Оскільки 1860 роки з їх реформами були компромісною відповіддю торговельного капіталу на промисловий ріст, на сприятливу кон'юнктуру збіжжового ринку, то само собою розуміється, що й цей голословний лібералізм мусив незабаром швидко погаснути, скоро тільки для пануючої класи, а таким все ще залишився поміщик, — економічна кон'юнктура пішла в занепад. Буржуазні настрої й минулися небаром, коли перед поміщиком знову стала загроза розвалу, коли почало падати його підприємство. При індиферентності буржуазії 1880-х років поворот назад до кріпацького режиму, формальна реставрація дореформної диктатури були вже очевидними і недвозначними.

Пор. М. Покровский, Русская история т. IV, ст. 228 — 229.

в) «Коли було повалено міністерство Ігнат'єва і перейшла влада в руки Толстого, 1882 р., починається остаточний різкий поворот до реакції, — поворот, що спирався на недвозначні реакційні настрої того часу пануючої групи російського суспільства. Відсвяткувавши щастливо коронацію 1883 р., захопивши у свої руки решту революційної організації «Народної Волі», Толстому було віддано в руки «всю полноту власти» яка й взялася за остаточну ліквідацію «диктатури серця», підбираючи собі за помічників окремих експертів із «общества» найреакційніше настроєних дворян, і із місцевих адміністраторів «крепкой руки», щось в роді чернігівського губернатора Анастас'єва».

А. Корнилов, Курс III, ст. 294 — 295.

г) До речі сказати, що «весну лібералізму» було ще раніш ліквідовано після польського повстання і вистрілу Каракозова в Олександра II 1863 р. Вже тоді реакція підняла під боком Валуєва голову, сказано цюкуючи на лібералів. Вже тоді Толстой виявив себе, як лідер реакції, за що одержав посаду обер-прокурора синоду. Вже тоді наступив ряд особових перемін, між иншим в міністерстві освіти і в третьому відділі, закрито тоді на завжди за поширювання шкідливих ідей низку журналів, а zarazом видано 1864 р. одночасно з положенням про реформи, окремого рескрипта на ім'я прем'єра Гагарина, в якому всі установи, стани і навіть приватні особи в приватному своєму житті запрошувалися до охоронної діяльності і до боротьби з шкідливими ідеями, скерованими проти релігії, власності і державного порядку. Вже тоді тупа і вперта реакція взяла трірко

у свої руки всю владу, тим самим і виконання буржуазних, так ненависних їй, реформ.

Пор. *Л. Корнилов*. Общественное движение при Александре II, Минувш. годы 1908 № 8 ст. 246 — 248.

д) Вбивство Олександра II дало нагоду до нового походу реакції, що почала свою реставрацію з міністерства освіти, випускаючи у світ новий університетський устав 1884 р., згідно з яким університети позбавлено всіх прав автономії, а студентів взято в цупкі рукавиці, знищивши всякі сліди корпоративних організацій, загрожучи при тому за найменшу провину віддачею в салдати. Одночасно з реформою вищої школи, Делянівська освітня система взялася чистити середню школу, проголошуючи циркуляра, відомого під назвою «циркуляра о кухаркиных детях», що мав завдання провести, кажучи нашою мовою, «чистку» гімназій від недворянських дітей.

Пор. *А. Корнилов*. Курс III ст. 295 — 296.

е) Реакція дворянська з нагоди 100-літнього ювілею дворянської жалувальної грамоти 1885 р. забезпечила себе й матеріально. Засновання дворянського банку 1885 р. й мало завдання захвати перед кризою «разумную и охранительную силу, заключающуюся в частном потомственном землевладении», чого так добивалася валуївська комісія 1879 р., захвати в той спосіб, що взято цю силу просто на казньонне утримання: дворянству стали позичати гроші на дешевших умовах, аніж їх одержувала сама казна, з метою, «чтобы впредь дворяне российские сохраняли первенствующее место в предводительстве ратном, в делах местного управления и суда, в распространении примером своим правил веры и верности и здравых начал народного образования».

А. Корнилов. Курс III ст. 298.

ж) «Але одним штучним закріплюванням за «потомственным землевладением» його маєтків не можна було обмежитися, доводилося йти далі цим шляхом, закріплюючи таким самим чином за новими державними пенсіонерами їхню владу на місцях, владу, що без помочи уряду стала би так само швидко переходити в руки інших суспільних шарів, як вже переходила земля.... Ми знаємо, що вже земське положення 1864 року забезпечувало панування поміщиків над «местным самоуправлением». Практика йшла ще далі, аніж закон. Призначені Лоріс-Меліковим

сенаторські ревізії відкрили цілком неймовірні факти із області селянського «представництва» в повітових земських зібраннях. В одному із повітів Чернігівської губернії неперемінний член повітового селянських справ «присутствія» — посада, що від 1874 р. замінила мирових посередників — що згідно з законом мав право тільки одкривати селянські виборчі зібрання, в дійсності, на виборах сидів на кріслі голови, приймав участь в нарадах виборців, сам пропонував осіб до голосування в гласних, сам себе записував першим до списку, сам голосував себе й вибирав. За такої «традиції» запроваджене положенням 1890 р. назначування гласних від селян де-юре губернатором, де-факто земським начальником, в суті не змінювало положення. Новиною в положенні доводиться визнати заміну земельного цензу цензом сословним: перший дав перевагу дворянам як землевласникам, другий забезпечував цю перевагу за особами дворянського походження як такими, незалежно від кількості землі, що ще залишилися в руках дворянського сословія».

М. Покровский. Русская история, IV, ст. 238.

з) «Поворот до сословного ладу був одною з головних ознак ліквідації буржуазної монархії; чей же в суті це був еквівалент заміни економічного силювання (в даному випадкові — панування економічної класи) позаекономічним пануванням сословія, що втратило економічну зверхність. Само собою розуміється, що головним полем для цієї ліквідації мусили стати не губернії й не повіт, а центр господарської діяльності дворянина — село. Відси й закон про земських начальників 1889 р. далеко глибше вривався в життя місцевого населення, аніж навіть нове земство». Закон 12 липня 1889 р., що наказував призначення земського начальника виключно із дворян, втворив на селі таке становище, що в йому «селяни були тільки виняті із числа об'єктів приватної власності і це було все, що залишилося від реформ 1860-х років». Вкупі з постановою закону з 1893 р., що забороняв селянам продавати свої наділи, ц. т. розпоряджатися своєю власністю, остаточно ліквідовано всі громадянські права сільського обивателя; земським начальникам прислугувувало право заарештувати селян без суду і, без пояснення причин, карати їх на тіло».

М. Покровский. Русская история, IV
ст. 238 — 241.

7. Боротьба реакції з «мазепинством»

а) На Україні доба реформ принесла спершу деякі полегшення для українського культурного руху, що виявлявся в оживленні публіцистичної діяльності. Українська література, дякуючи ліберально-реформаторським течіям того часу, перестала терпіти цензурні переслідування, українська мова одержує вільний доступ до шкіл, офіційно піддержувано навіть це, допомагаючи друкувати українські підручники, видаючи для України навіть закони українською мовою. Органом цього національно-культурницького оживлення став журнал «Основа» 1861—1862 років. Ожила й політична національна думка, що найшла свій вираз в федеративній декларації Костомарова на сторінках «Колокола» 1860 року, де він писав, що «наша Южна Русь мусить творити окрему горожанську цілість на всьому просторі, де говорить наш нарід южно-руською мовою, заховуючи однак єдність, що спирається не на мертвяцько-вбивчій централізації, а на ясній свідомості рівноправства та своїх власних вигод», та в декларації Житецького в «Основі» 1862 р., де він писав, що вся історична традиція «дає з одного боку українському народові право бути індивідуальним, а з другого, що вона впроваджує цю індивідуальність як самостійну силу до загальноруського світу для загальнолюдських змагань, яких успіх залежить від рівноваги й повноправности обидвох народностей».

пор. Украинский вопрос, Сборник статей изд. Укр. Жизнь, ст. 49 і «Основа» 1862, № 3, ст. 20.

б) Польське повстання 1863 р. на Правобережжі, втягнувши у свою підготовчу діяльність досить широкі кола України, явилось, однак, вихідною точкою для нової русифікаторської політики на Україні. Під вражінням останніх випадків український культурницький рух об'явлено плодом «польської інтриги», а українську мову — результатом впливів польської мови на російську. «Ніякої окремої малоросійської мови не було, немає й бути не може, а наріччя, що його вживає простолюття, це та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польши», — писав Валуєв, мін. внутр. справ, Головину, мін. освіти, 18 липня 1862 р. — «а український рух тим більш сумне явище і заслуговує на пильну увагу, бо він погоджується з політичними замислами поляків й чи не завдячує навіть їм своє походження». Від тепер й почався похід на українське «мазепинство» не тільки політично-

громадянське, а й навіть на культурно-громадянське. Перш над усе запропоновано Валувим 1863 р. цензурному відділові припинити дозвіл друкувати книжки українською мовою «духовного змісту, підручників та взагалі книжок, призначених для початкового читання народу», одночасно розпорядженням духовним інстанціям заборонялося друкувати будь-які українські книжки «духовного змісту».

Украинский вопрос, ст. 5 4.

в) 1870 - і роки принесли нове зміцнення адміністративних репресій. Цим разом в ролі інформатора уряду в українській справі виступив Юзефович, що спершу стояв близько до багатьох діячів українського руху. В своєму доносі Юзефович запевняв, що «українофільство, як явище занесене на Україну, не має ґрунту в народніх масах, останніми часами пропаганда українофілів маскує собою пропаганду ідей соціалізму і через те необхідно вжити енергійних заходів, щоби вирвати зло з корінням». На підставі цього доносу наказом 18 травня 1876 р. вчинено цілу низку суворих заходів: закрито було Київський відділ Географичного товариства, бо до його складу, за словами Юзефовича, входили підозрілі люди, яких і порозсилено на всі сторони з Києва, заборонено привозити на Вкраїну без дозволу книжки і брошури українською мовою, забороняючи одночасно друкувати їх в Росії, за виїмком історичних документів, заборонено сценичні вистави, вечори українською мовою, заборонено навіть друкувати український текст до музикальних нот.

Украинский вопрос ст. 55.

г) Репресії на «мазепинство» дійшли того, що заборонено вживати слово «Україна», «український», на концертах слова українських народніх пісень дозволялися тільки в російським або французьким перекладі. Проти цієї скаженої нагінки з центру стала навіть протестувати місцева влада, але намісць полегшення видано 1892 р. нові постанови що до заборони української мови в друку, пропонуючи нищити усяку українську книжку «при малейшем к этому поводе», «в целях чисто государственных». 1895 р. ще раз підтверджено не допускати до друку навіть книжок для дитячого читання «хотя бы по существу содержания они и представлялись благонамеренными». Коли 1897 р. один із київських філологів подав до цензури складений ним «Опыт грамматики малорусского языка», йому було одверто сказано: «нельзя

разрешать к печатанию грамматику языка, который обречен на небытие».

Украинский вопрос ст. 56 — 57.

8. *Підстави для політики обрусіння — продовжування колоніальної політики Росії на Україні*

а) Промисловий капітал Росії продовжував таким чином виконувати заповіт торгового капіталу що до політики обрусіння окраїн Росії, тим більш на Україні, проводячи даліше колонізацію степової смуги, з другого боку насильно змагаючи задержати у своїх руках український ринок, щоб мати змогу вже не так реалізувати на Україні збут продуктів власної продукції, як мати змогу безустанку повторяти і поширювати процеси виробництва, що виходили із своїх дотеперішніх вузьких господарських рямок.

Пор. Н. Ленин, Собр. соч., III, ст. 483.

б) Змагання за цю можливість та за їх забезпечення перед можливим відірванням України від Росії особливо різко стало виявлятися як раз тепер, коли запанувало капіталістичне господарство і коли під час польського повстання недвозначно виявилася можливість такого сепаратизму України, що загрожував Росії не тільки втратою ринку для її продукції, а ще й втратою експлоатації скарбів України. Надто оживлення національного руху вкупі з революційною пропагандою українофілів спричинило цілу низку доносів з боку російського дворянина й польського поміщика та ще й єврейського торговця, що їм ця пропаганда загрожувала повторенням уманської різни з боку селянства; єврейський національний орган «Сіон» пустив тоді 1863 р. в рух всю агітацію перед урядом проти українських пропагандистів висунувши вперше тоді назву «сепаратизму» українського, що небагом підхопили російські органи друку й поліції, використовуючи це модне словечко «сепаратизм» для здушування українського слова.

Пор. М. Драгоманов. Полит. соч. I, ст. 95.

в) Революційна діяльність українських гуртків 1860-х років нагнала чи мало страху російським славянофілам типу Аксакова, що писав 1863 р. з цієї нагоди в «Дні»; «Негарно мається в нас на Україні. Селянство незадоволене, і це вдвоє, вчетверо нас ображає, від цього кров кидається в голову. Як же це можливо?

Як же це сталося? Хто в цьому винен? Яким чином могло православне, вірне Руси і руському царю руське селянство бунтуватися? Що нам робити? На Волинь, — ось що нам треба. Треба всім, що мають крихітку вільного часу, в кого ще живе руське чуття і руський сором, спішити на Волинь, на Поділля, на Київщину, зайняти посади мирових посередників і відновити братерську спілку, воскресити віру в руське ім'я. Треба розбудити дрімаюче руське туземне, хоч і не многолюдне, громадянство, треба зберігти народ від поляків і від недостойних руських діячів, від їхньої облудної інтриги, тоді оживленому руському серцю не страшні будуть галицькі зграї, ані замисли ополячених туземців».

А. Герцен, т. XVII, ст. 107.

г) Наляканий подіями 1860-х років російський капітал 1864 р. поспішив чим скоріш організувати в Києві на казйонні гроші чорносотений часопис «Киевлянин» з редактором Шульгиним на чолі, який в першому номері закликав всіх і вся приєднатися до праці над ліквідацією сепаратизму і полонофільства в краї, що є «русский, русский, русский» і що визнає за аксіому історія в минулому, величезна більшість сучасників і необхідність — дійсність нинішнього дня».

Герцен, т. XVII, ст. 300.

д) «Бо що таке ці українофіли, що працюють у львівських журналах «Слові» і в «Меті»? Хто такі ці автори прокламацій, київських маніфестів? Хто такі видавці оцих - о журналів? Це ніхто інший, писали «Московские Ве омости» 9 липня 1864 р., як люди, що свідомо чи несвідомо танцюють під дудку Мирославських, Лелевелів (ц. т. польських лідерів націоналістичних).

Герцен. XVII, ст. 329.

е) Само собою розуміється, що тепер серед «загальних доносів, підлоти, натяків, підшептів, підмов на кару, грубої лайки, поліцеблудства», можна було сподіватися, що наступ російського капіталу подвоїть свою русификаторську політику під виглядом охорони «корінноруського населення України перед польськими інтригами».

Пор. Герцен. XVII, ст. 329.

ж) Придавлуючи національно-культурний рух, хоч би й ложального до самодержавства характеру, російський капіталізм

систематично ще й грабив Україну, стягаючи з неї величезні прибутки, з яких тільки незначну частину повертав на покриття культурних потреб України. Навіть, коли взяти під увагу ці величезні видатки на адміністрацію України, що мали держати «мазепинців» в цупких рукавицях, все таки видатки на українські губернії навіть і в цьому випадкові далеко були менші, аніж прибутки із цих губерній. Ось як представляється порівняння прибутків і витрат державних на Україні за 1890 рік: прибутків було з малоросійських губерній 41.937.000 карб., витрат всього 23.323.000 к., значить, на користь Росії залишалося 18.614.000 к., з Новоросійського краю прибутків всіх 92.992.000 карб., витрат 48.729.000 карб., чистого прибутку залишалося 44.163.000 карб., з Правобічних губерній прибутку 58.166.000 к., витрат 31.332.000 к., чистого прибутку залишалося таким чином і тут ще на 26.834.000 к. Значить, разом прибутків було тоді 193.089.000 карб., витрат 103.384.000 карб., залишалося для Росії 89.705.000 карб.

Н. Яснопольский. Приложение к географ. распредел. табл. № 2 и дополнение.

9. Буржуазія й реакція.

а) Буржуазія, над якою так щедро опікувався дворянський уряд, не могла бути невдоволеною дворянською реакцією. Остання четверть століття принесла їй нові матеріяльні вигоди, а русифікаторська політика уряду як раз була її улюбленим бажанням. Спілка буржуазії з дворянством на Україні як раз тепер в епоху найвищої реакції святкувала роковини свого пожевання. Як раз на 80-ті роки припадає час, коли метод закулісних подачок окремим одиницям переходить на систему ласк, що сипалися на голови цілих категорій промисловців. В першу чергу ця ласка спала з викупом залізниць, коли то зобов'язання казни збільшилися на 150.899.000 карб., а заплати на 3.268.000 карб., при чому переплачено було буржуазії 32.041.982 карб. без жодних основ та ще й додатково доплачено без усякої потреби 17.291.908 карб.

Пор. *П. Мигулин.* Наша новейшая железнодорожная политика, ст. 278.

б) Не місце тут описувати цю безконечну різнородність подачок промисловцям з казённой скрині в формі вивозних та інших премій, зворотів мит, нормировок, субсидій, гарантій,

позик, льготних залізнодорожних тарифів, замикання казньонних заводів для піддержання приватних. Ці заходи, як і вся економічна політика уряду, забезпечували промисловцям збільшення й без цього надмірно високих в порівнянні з іншими капіталістичними країнами відсотків зиску, а окремим промисловим групам і підприємствам майже дивовижні бариші.

А. Ерманский. Крупная буржуазия до 1905 г., ст. 316.

в) Характерне, однак, те *crescendo*, яке спостерігаємо в щедротях уряду і в нових домаганнях буржуазії, передусім з України. Українські гірничі промисловці, приміром, на 8 з'їзді 1883 р. просили мито на закордонний вугіль 3½ коп. золотом з пуда — одержали по 2 коп., а вже 11 з'їзд 1886 р. просить 4 коп. з пуда, 15 з'їзд 1890 р. аж 6 коп. з пуда — одержує 4 коп. Ще більш це видно на чавуні. 8 з'їзд просив 1883 р. встановити 15 коп. золотом з пуда на строк 15 років — одержав 9 коп. з пуда на 12 років. Але вже 1884 р. з'їзд просить нового мита на чавун по 25 коп. з пуда, що й одержує 1887 р.

Пор. История съездов горнопромышленников юга России, ст. 70 — 75.

г) Отже буржуазія, в першу чергу на Україні, росла в значній частині на готовім і її розвиток в значній мірі носив казньонно-коштный характер. Через те й вона, політично приручена владою, виросла в покорі перед урядом, ним вихована, не вступала на шлях політичної боротьби. Шлях дорадчого представництва, прохань, закулісних впливів на владу не мало допомагаль політичному умирненні, індиферентним настроєм великої буржуазії. Вона й не шукала через те політичної влади в західно-європейському змислі цього слова.

Пор. П. Берлин. Русская буржуазия, ст. 166.

д) Таким чином, старий бюрократичний режим, органічно звязавшись з силою капітала, що раз-у-раз зростав, ще більш збільшив свою життєздатність, а zarazом політично забезобразив буржуазію. Ця класа, що її традиції ще носили сліди гнилої атмосфери напівкріпацького сільського господарства й цілковитого політичного безправства — тепер, під кінець XIX в., при вказаних вище особливих відношеннях між капіталом і державною владою, стала наче б додатком до політичного апарату абсолютизму. І в той час, як ріс антагонізм між старим режимом

і потребами нових форм соціально-політичного життя і що раз більше революціонувавріжні шари населення—з іронії долі,забезпеченою від цього революціонування залишилася аж до 1905 р. тільки та суспільна класа, що об'єктивно являла собою втілення нових форм життя, що вимагали для свого розвитку ширшого простору.

А. Ерманский. Крупная буржуазия, ст. 321.

10. Начатки земської опозиції.

а) Тоді, як буржуазія невільничо служила дворянській реакції коштом економічного свого росту, серед самого дворянства назрівали супереки, що їх джерелом була земська реформа 1864 р. Від перших часів заснування земств, між обидвома дворянськими групами, аристократією, що в руках тримала центральну владу і весь бюрократичний апарат управління та дрібним і середнім дворянством, що творило склад земських установ, пішли непорозуміння із-за компетенції земської самоуправи. Тоді, як земства намагалися поширити рямки положення з 1864 р., бюрократичне управління систематично обмежувало навіть й цю куцу автономію. Особливо в знаки давався відчувати бюрократичний режим служилим, не виборним земцям, земській інтелігенції, що на її голову в першу чергу падав поліцейський режим реакції. Вже 1866 р. в циркулярі міністра внутр. справ виявляється страх перед земською інтелігенцією, перед «третім елементом»; земських службовців, як лікарів, учителів поставлено в повну залежність від адміністрації. 21 листопаду того ж року видано закони, що ними обмежено право земства накладати збори з торговельних і промислових підприємств. Заразом видано циркуляра про право губернатора не затверджувати обраних земців, наколи вони «неблагонадійні»... 1867 р. вийшов закон, що давав необмежену владу голові земському на зібраннях земства.

Сімдесятими роками бюрократична реакція виявила себе ще з більшою силою. До земства стала відноситися самодержавна бюрократія що раз більш підозріло і сипала як з мішка реакційними законами і циркулярами.

Само-собою розуміється, що це все мусило загострювати відносини між земствами і центральною владою, земська опозиція росла під гнітом репресії, об'єднувалася в боротьбі з самодержавним режимом.

Пор. II. Белокопский. Земское движение. Былое 1907. квітень, ст. 233 — 235.

б) З другого боку в земствах не згасли недавні суперечки ліберальної опозиції до аристократичної олігархії ще з часів дореформних. Оця - то ліберальна опозиція, перебуваючи в куцому земстві, й пробувала втворити собі підпору для боротьби з бюрократичною олігархією великих землевласників, тим самим неминуче повинна була шукати цієї підпори на «народі», 'щоби надати своєму опозиційному рухові більш або менш широкого «народнього» характеру. Само собою, однак, розуміється, що навіть найлівіші земці були далекі од думки діяти за одно з «народом», вони лише дбали про те, щоби надати своїй праці в земстві характеру праці «для народу», а всякий раз, коли перед ними вставала перспектива народнього руху, вони воліли шукати допомоги на верху і подавати руку бюрократії.

Б. Веселовский. Движение землевладельцев, «Обществ. движение в России», т. I, ст. 294.

в) Від самого початку заснування земських установ ліберальна опозиція леліяла в серці мрії про те, щоб видвинути на основі земства народньо-представницьку установу. Через довгий час, однак, ці елементи не мали можливості розвинути свою діяльність... В той час ліберальна опозиція не бачила ще біля себе сили, що на неї вона могла би спертися в боротьбі з бюрократією і вона обмежувалася тільки низкою дрібних сутичок, одстоюючи, і то не завжди, послідовно самодіяльність земських установ. Словом, опозиція займала тоді оборонне становище. Громадянське оживлення 70-их років, поширення незадоволення в низах та виявлення при цьому нерішучості бюрократії, дали причину лібералізму думати, що прийшла пора перейти в наступ і він вчинив це, використавши ситуацію 1880-их років. Політичне credo опозиції формулювалося коротко в цьому: воля думки й слова, особиста незайманість, суворе панування законности, поширення прав земства, давши йому можливість вільно без усяких обмежень висловлювати суспільні інтереси й бажання, тісніший зв'язок між земствами окремих губерній.

Б. Веселовский. Движение землевладельцев, ст. 308 — 309.

г) На чолі опозиції земської стають українські земства. Вже 1868 р. Херсонське земство протестує перед урядом на обмеження своєї діяльності, домагаючися zarazом зміни «временных правил» про найми на сільські роботи робітників з 1863 р. та запровадження обов'язкових робітничих книжок замість паспортів,

тоді як Харківське земство категорично домагається від уряду покласти край вічному переселюванню заробітчан. Оскільки тоді ці протести були ще зв'язані з економічним інтересом поміщиків, інтересом реакційним по суті, то 1870-ими роками змагання земців б'ють головно по самодержавній реакції бюрократії. З тією метою земці пробують навіть об'єднатися з народниками. Так, пр., 1878 р. відбувся нелегальний з'їзд Київського земства вкупі з українськими революціонерами й культурниками, як Житецький, Русов, Старицький, Ковалевський, Попко, Савич, Бернштам, Петрункевич, Осинський, Ковалевська, на якому земці пробували прийти до згоди з ними, пропонуючи їм понекати терор і спільно домагатися введення конституції. З'їзд цей, як і аналогічні нелегальні наради й переговори Харківського та Чернігівського земств, не дали жодних результатів. Невдача з переговорами призвела до того, що земці вирішили на власну руку заснувати нелегальний «Земський Союз» з осідком в Галичині, але організацію було викрито і весь актив її було заарештовано й захоплено програмну брошуру «Ближайшие задачи земства», що ставила домагання скликання установчих зборів.

И. Белокожский. Земское движение. Былое, 1907, квітень, ст. 236 — 238.

Д) Опозиція поширювалася на очах. Того ж року Чернігівське, Харківське, Полтавське земства ставлять перед урядом категоричне домагання скликання земського собору. В Чернігівській адресі, що його зладив Петрункевич, критикувалося гостро реакцію і прямо заявлено, що боротися з революційними течіями не буде. Коли ж Петрункевича було арештовано, земство знову зняло протеста і вибрало для демонстрації знову головою Петрункевича. З нагоди вбивства Олександра II на Харківському з'їзді земці склали програм, що в нім знову формулювали свої домагання: вирівнювання податків, повна децентралізація управління, скликання державної думи, як повноправного і єдиного законодавчого органу. Заразом «Земський Союз» знову робив заходи об'єднати себе з революціонерами. Між иншим Союз почав переговори з Драгомановим що до характеру редакції «Вольного Слова», що стало тепер під редакцією Драгоманова органом земським. Одночасно всі українські земства дуже різко протестують проти нового проекту куцого земства, що його виробляла 1881 р. кахановська комісія. Остаточою наслідком цього антагонізму між владою і земствами приходять до об'єднання драгоманівців

з земцями: Драгоманов випускає навіть окрему книжку з програмою домагань цього об'єднання: «Вільна Спілка — Вольный Союз», що в ній викладає принципи конституційного федералізму.

Пор. *И. Белокопский*. Земское движение. Былое, 1907, квітень, ст. 246 — 250 і *М. Грушевський*. З починів українського соціалістичного руху, ст. 92 — 94.

е) Причиною цього зближення земських лібералів з революціонерами був цей страшний білий терор над всією суспільністю, що бушував в кінці 70-их років, а ще більш після вбивства Олександра II. Після цього замаху всю Росію поділено було на шість генерал-губернаторств, генерал-губернаторам було передано надзвичайні повноваження. Настав дійсно жахливий час. Тотлебен в Одесі, Гурко в Петербурзі скаженіли в білому терорі. Це й зблизило одних і других до себе, бо мета одних і других була тепер одна: покінчити з диким самодержавством та оскаженілою бюрократією.

На революційний виступ не дозволив, однак, земському рухові його власний інстинкт самооборони перед соціалістичною пропагандою.

Становище селянства й формування робітничої класи

ТЕЗА

Під час, коли шаліла реакція — незаконний плід аристократично-бюрократичної женячки з великою буржуазією, на низах ріс класовий фермент, що його соками годувалася народницька ідеологія й народницьке бунтарство. Перед усім матеріалом для цього ферменту було що раз жажливіше становище селянства. Селянство, випущене з кріпацького ярма реформою 1861 р., опинилося в далеко гіршому матеріальному запезпеченні, аніж до реформи. Придушене малоземеллям, непосильними податками, передновками, воно у своїй масі не могло вдержатися навіть на дрібних своїх, неприбуткових господарствах і поволі пролетаризувалося, шукаючи в заробітках нового для себе прожитку. Заснування земельного банку селянського не могло йому допомогти, а тільки ще більші внесло суперечки в його життя в умовах спекуляції з землею орендою. Тож і не дивно, що воно, висмоктване ще й дрібним єврейським спекулянтом, знову почало виявляти свою непокірливість, свою сховану на глибині серця ненависть до всіх, хто забирав лишки його праці. Селянські заколоти вкупі з єврейськими погромами й були виявленням цієї помсти стихії, що протестувала перед експлоатацією, тоді як нова хвиля сектанства — штундизму була спробою шукати виходу із капіталістичного пресу до первісного комуністичного раю з його воскресінням братерської любови, що мала ліквідувати й економічну нерівність і бюрократичне панування людини над людиною.

Пролетаризація села за пореформної доби була родючим ґрунтом для росту нової класи — пролетаріату. Збільшуючи на очах свої кадри, пролетаріат ріс не тільки своєю кількістю, але й ставав поступово класом для себе, ріс своєю якістю. Боротьба за своє економічне становище, боротьба не так за його поліпшення, як проти погіршення, що йшло в парі з безробіттям

запасної армії праці, яка раз-у-раз зростала, зневолювала його освідомлятися в своєму класовому становищі, шукати засобів організованої боротьби з капіталом.— До цієї боротьби ми-мохить гнало робітництво його власне жажливе становище, що дуже погіршилося в порівнянні з попереднім, дореформним становищем — фабричне законодавство, що даремно пробувало урегулювати норми експлоатації, ще більш зневолювало пролетаріят шукати самооборони у власних силах, а це знову таки ще більш впливало на класове освідомлення пролетаріату. Робітнича, класа виростаючи одночасно із тимчасового заробітчанина й наймита напрофесіонала - робітника всупереч всім народницьким теоріям, ставала таким чином і на Україні новою революційною силою, що стала на поперек дороги й народницьким мріям про хліборобську революцію.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІЯЛИ

1. Росло знова селянське незадоволення

а) Селянська реформа 1861 р. передала селян з рук поміщиків до рук держави в таких умовах, що за них селяни зразу повинні були стати невинятними довжниками. Викупні операції та податки налягли так сильно на селянство, що навіть граф. Шувалов в Валувській комісії 1872 р., яка мала розслідувати селянське господарство, заявив, що для його «нема ніякого сумніву, що у всій своїй сукупності селянські податки з селянських наділів далеко перевищують їх прибутки, так що не можна навіть визнати їх земельними, бо наділ являється не дійсною власністю, а тільки способом прикріплення фіском податків до одного місця».

И. Страховский. Крестьянский вопрос, з збірника «Крестьянский строй», ст. 409.

б) Таке становище цілком ясно означувало економічну долю трудового селянства. Одержавши волю від кріпацького права, селянство лишилося прикріплене до землі і, в силу економічної необхідності, звязане по руках і ногах невинятним довгом державі, воно було примушене вести своє земельне господарство за найнесприятливіших умов і без всякої надії на яку будь можливість його поліпшення — бо весь прибуток з нього не покривав здебільша всіх тягарів, що лежали на землі. Починаючи з 1861 р. до кінця 1890 - х років державні прибутки в Росії вирости в шість разів в той час, як населення збільшилося тільки в два рази; а тимчасом державні тягарі падали за весь той час головним

чином на трудове селянство, яке жило систематично в недоборах, не вспіваючи покривати із своїх скупих земельних прибутків всіх тягарів. Це значить, що трудове селянство оброблювало за той час більш 140 міл. десятин своєї надільної землі виключно на користь автократичної держави. Зневолені безвихідністю свого становища, селяни з року в рік мусили оброблювати свою землю, передаючи державі весь прибуток з неї за винятком тієї частини, що відповідала мінімальній заробітній платні, під виглядом безпосередніх чи посередніх податків.

«Крестьянство и народническое движение» в «Истории России», *Граната*, т. VI ст. 163 — 164.

в) Брак реманенту, робочої худоби, низький рівень сільсько-господарської техніки робив господарство селянина ще більш неприбутковим. Тоді, коли на поміщицьких нивах Херсонської губ. середній врожай з десятини виносив: жито — 26,28 пуд, озима пшениця — 25,93, ярова пшениця — 21,12, то на селянських нивах жито — 18,78, озима пшениця 18,05, ярова пшениця — 16,41 пудів.

С. Короленко. Сел.-хоз. стат. V, ст. 14.

г) Взагалі селянські врожаї були нижчі. Ось порівнявча таблиця середніх врожаїв по губерніях України за 1880-ти роки в пудах з одної десятини:

Губерн.	У поміщиків	У селян
Херсонська	24,7 пуд.	19,8 пуд.
Катеринославська	24,8 »	19,0 »
Таврійська	24,9 »	19,4 »
Харківська	33,4 »	24,6 »
Полтавська	35,2 »	33,2 »
Київська	48,2 »	42,7 »
Подільська	38,1 »	33,2 »
Волинська	31,7 »	28,2 »
Чернігівська	27,9 »	24,6 »

С. Короленко. Сел.-хоз. стат. вип. V, прил. № 2.

д) Само собою розуміється, що за таких умов дрібне селянське господарство вдержатися не могло і пролетаризація села йшла на очах. Селянин, щоб не згинати з голоду, як що не пускався на заробітки, то шукав землі, хоч би й за високу орендну ціну, щоб себе сяк так прогодувати. Та це виходу йому не давало, бо тим самим він підносив високу орендну ціну, що ставило його в ще більш безвихідне становище. Очевидно, що

криза продовольчої оренди в першу чергу мусила торкатися менших і слабших господарств, що для них не було під рукою ані робочої сили тваринної, ані матеріалу до засіву. Відси й бачимо поступове вкорочування кількості посівної площі в селян, незабезпечених робочою худобою. Це вкорочування йшло наслідком необхідності покривати потреби свого мініатюрного господарства і свого споживання не на рахунок чистого прибутку із землі, а на рахунок вкорочування засобів продукції.

Пор. *Маслов*. Аграрный вопрос, т. II, ст. 7.

е) Стиснений безземеллям, малоземеллям, придушений величезними податками, придавлений нахабством земських начальників, висмоктуваний ще й на всі лади єврейським і глітайським спекулянтом, селянин на Україні в розпуці кидався на всі боки, шукаючи прожитку, і не находячи його, однак, починав бунтуватися. Після заколотів 1860-х років піднялася нова хвиля селянських бунтів 1880-ми роками. Так, в квітні 1880 р. прийшло до вибуху селян в Новгородсіверському повіті, в маєтку Голицина, де селяни побили урядовців і ледви заспокоїлися під загрозою війська. Такі ж заколоти з приводу розмежування трапилися в Пирятинському повіті; в травні 1880 р. знову маємо заколоти в Чернігівській губернії, 1884 і 1885 р. грізні заколоти повторюються в Чернігівській, Херсонській, Подільській, Київській губ., при чому заколоти що раз то більш ростуть, що раз то грізніші бувають, хоч що раз то гостріші наступають репресії, при помочи військових судів і масових екзекуцій.

Пор. *В. Невский*. Очерки по истории Р.К.П. I. ст. 295.

з) На ґрунті економічних злиднів вибухли грізні заворушення українського селянства 1881 р., при чому не тільки падали жертвою поміщицькі маєтки, а ще й єврейське населення. Єврейський торговець переніс тепер всю свою дрібну спекуляцію на село, де крім торгівлі став шукати баришів ще й орендуючи поміщицькі землі. Маючи сяку-таку готівку в кишені, він був в кращих умовах від безгрошового селянина і легше одержував землю від поміщика, оддаючи її відтак з власної руки селянам в оренду, звичайно, на сплату за великі відсотки. Селянин, зневолений брати в оренду землю з третьої руки і за високу ціну, ненавидів цього посередника, хоч і не міг розійтися з ним. На цьому ґрунті й почалися єврейські погроми 1881 р. під весну, спершу в Лизаветграді, згодом в Голті, Знаменці, Києві, Василькові, Білій Церкві, Жмеринці, Фастові, Николаєві, Одесі, Смілій, Лозовій, Ромнах,

Волочиську, Олександрівці, Переяславі, Ніжені, Боришполі, Лубнях, що тягнулися до осені. 1882 р. погроми повторялися з весни до літа в Дубосарах, Летичеві, Межибожу, Пирятині, 1883 р. вибухнули знову з великою силою в Катеринославщині і в Донецькому басейні.

Пор. Л. Мартов. Развитие крупной промышленности и рабочее движение в России, ст. 108 — 109.

2. Нове сектанство.

а) Одночасно знову обхопила селянство сектанська стихія. «Молоканство і духоборство були характерними виявами комуністичного сектанства в період розпаду кріпацького права, коли селянство жило межі кріпацькою неволею і звільненням від землі. Від «бігунства» ці організації ріжнилися тим, що вони старалися боротись не тільки пасивним відходом, але й активно, шляхом утворення серед капіталістичного суспільства комуністичних організацій. Але їх нові світи розвалились, як картонні будівлі за першої зустрічі з життям. Коли впало кріпацьке право, зникли і комуністичні змагання на релігійній основі: капіталістичне промислове виробництво і капіталізація сільського господарства були зовсім непригідною умовиною для релігійного комунізму, через що з'явилися нові комуністичні теорії, що не мали нічого спільного з релігією. Емансипація зробила великі зміни в сектанському русі. Ці зміни повстали не відразу; шестидесятими роками, коли йшов процес ліквідації кріпацького ладу, ще жили старі сектанські форми, або повставали нові, подібні до старих. Але вже і тоді з'явилися нові течії, що дали початок зовсім новим релігійним змаганням.

Головним мотивом до емансипації соціально-релігійної теорії серед селянства було скасування рабства. Рабство у поміщика і в держави перетворювало селянське життя на неволю, з якої не було іншого виходу, як стихійний бунт, або оп'яніння «духом». Емансипація вказала інший мотив селянського протесту. Вона не дала повного права і волі, та проте знищила ярмо рабства; за це вона була в значній мірі експропріацією селянських наділів. Раніше селянин стогнав під ярмом панщини і панської сваволі але був переконаний, що пан не дасть йому умерти з голоду як робочій худобі. Тепер селянське господарство повинно було стати на свої ноги, але при умовах, що змінилися на гірше, стало менш наділів, доводилося орендувати ліс і луг. Вже шістьдесятими роками малоземелля далося взнаки сильною голодовкою, першою нагородою селянству за його «вільну» працю.

З другого боку, новий напрямок селянської думки спричиняв розвиток міста і його вплив на село. Передовсім з містом зустрічався селянин, щоби одержати не йому самому, а на оплату податку і оренди потрібні гроші. Такої потреби він не мав, як був на панщині після емансипації, тепер гроші мусив добувати кожен селянин, що гнало його до міста, або змушувало шукати посередників — агентів між селом і містом. Мусив або продавати хліб, або йти на зіму на заробітки. Але не тільки селянинові доводилося йти до міста, місто ще скоріш вривалося в село. З кожною новою верствою залізниці, з кожним новим пароплавом, з кожною новою фабрикою селянин чув народження нової, йому чужої і страшної сили. Селянин думає поволі, але і він в кінці пізнав, що замість кінця світа і божого царства прийшов зовсім інший світ, що ворожий всьому патріархальному селянському буттю, але zarazом притягує як магніт і витягує з села всі найкращі соки. Зустріч з городом і з промисловим капіталізмом докінчила часткову експропріацію селянства. Диференціація пішла незвичайно швидким темпом; досить згадати за тридцять літ від шістьдесятих до перепису 1897 р. населення 808 найбільших міст виросло на 92%. Оживлення зносин з містом заражувало селян новими ідеями, котрі приносила їм молодь, або селяни, що відходили на промисли, з другого боку земська школа, хоч давала скупу і не все правильну науку, але все ж таки грала ролю фермента для здорової розумної думки, визволяючи її від пут анімістичної і церковної традиції».

Покровский. История России т. IV, ст. 313 — 315.

б) «В Херсонській і сумежних з нею трьох губерніях Київського генерал-губернаторства всі відношення були ще трудніші. Там швидко розвивався промисловий і сільсько-господарський капіталізм; фабрика і латифундія заїдали селянина, що не поспівав за життям і не умів справитися при безземеллі з голодом. Ціни на робітничі руки і в латифундіях і на заводах були низькі, про якісь права охорони праці і не згадувалось; безнадійно бився між заводом і економією селянин-батрак; він не міг прийти до тих уміркованих практичних висновків, до яких прийшло селянство центрального чорноземного району. Південно-західне селянство виробило через те іншу доктрину під іменем штунди; самі себе нові сектанти називали духовними християнами.

Духовні християни появились в тих місцевостях, де жили старі духовборські традиції і існували деякі молоканські «общини».

Не дивниця, що деякі основні елементи релігійної ідеології були взяті із цих старих двох доктрин, але ці елементи послужили тільки релігійною передумовою для нової соціальної доктрини, про яку ні духоборці, ні тим більше молокани й не думали. Пристосовуючи старий метод тлумачення святого письма, рекомендований духоборцями, духовні християни вибрали інший епізод із старо-завітної історії, як підвалину своєї доктрини. Бог є любов, що її отримали люди і з нею землю та її плоди. Але заповідь ця порушена і звідси все зло на землі. Алегорично теперішнє положення світу представлено в історії рабства євреїв у Єгипті. Євреї — це всі поневолені і обездолені, фараони — це сильні світу цього. Вони експлуатують селянську працю насильно, примушують інших жити так, як їм би не хотілось; вони проливають кров людську на війні і від них ідуть всі грабіжі і вбивства. Кари єгипетські — це алегоричний малюнок цілої низки нещасть, що хронічно падають на селян: епізоотії, епідемії, саранча, градобі, голод. Люди повинні змагатись того, щоби на землі воскресла любов. Наколи воскресне між людьми любов, тоді сповниться божя заповідь на землі. Тоді земля і всі інші засоби виробництва, тварини, води, нетра землі і т. д. перестануть бути предметом «нечестивої торгівлі», що тепер панує всюди, бо тепер торгують навіть совістю й людьми. Як дар божий, всі ці добра стануть загальними, право на користування продуктами землі одержить тільки той хто трудиться над нею, обробляючи її — «трудивийся да яст». Люди повинні будуть поділитися на комуні зі спеціалізацією праці і обміном в натурі, богопротивна торгівля погасне, торговці щезнуть, про гроші залишиться тільки спомин. Такими надіями відповіло південне селянство на стремління капіталізму в село, в дійсності, доктрина духовних християн жадала повернення до первісного комунізму. Але характерне те, що свою утопію південні штундисти і не гадали виводити в рамках теперішнього суспільства. Їх комунізм не практичний, а чисто тереотичний, виводження його відкладається до цього часу, як воскресне любов на світі. Як це здійсниться вони не цікавились, і проповідь Кіндрата Мальованого дев'ятьдесяти роками, що виглядала воскресіння любови з новим приходом Христа, не мала великого успіху. Месіанізм і есхатологія вже віджили свій вік».

(Покровский. Русская история т. IV, ст. 321 — 322).
пор. П. Козицкий. Вопрос о происхождении
южно-русского штундизма 1908, ст. 29.

13. Процес організації постійною робітника-пролетаря

а) Публіцистика 1870-х років заперечувала існування у нас безземельного фабричного робітника професіонала, не допускала навіть можливості розвитку його в майбутньому. Дворянська і радикально-соціалістична публіцистика за дореформних часів, коли заходила розмова про народження промислового капіталу, доводила, що таке народження неможливе, бо вся працююча маса трівко сидить на землі, а «община» зокрема охороняє країну від «язви» пролетаріату. Коли ж пролетаріят після реформи ріс проте на очах, вона стала доказувати, що це властиво не пролетаріят, а селянство, що шукає праці на фабриці для доповнення свого заробітку. Пролетаріату в правдивому розумінні слова в нас немає, мовляв, бо фабричний робітник, зв'язаний з землею, літом кидає фабрику, щоби зайнятися працею на полі. І цей зв'язок з землею виключає можливість розвитку пролетаріату в майбутньому.

М. Балабанов. Очерки по истории рабоч. класса в России ч. II, ст. 56.

б) Така легенда про відсутність кадру постійних робітників торкалася і Донецького басейну, підтримана навіть самими донецькими підприємцями. Шрейдер писав, напр., 1889 р.: «Які сто літ тому назад донецький селянин залишається й досі, як би на зло всім умовинам, що існують навколо його, упертим хліборобом; відірвати його від плугу та борони може тільки щось надзвичайне. В найтяжчі хвилі свого хліборобського життя, пригнічений всякими сільсько-господарчими недостатками, донецький селянин перш за все шукає порятунку не в постійних нехліборобських промислах, яких подостатком є навколо його, а все в тому рільництві, докладаючи всіх зусиль, щоб поширити посівну площу до меж можливого».

Г. Шрейдер. Очерки кустарной горной промышленности, Русс. Мысль, 1889 № 10, ст. 46.

в) Все це була тільки легенда. Сумна дійсність була настільки сильною, що примусила Шрейдера віднести до героїчних зусиль навіть ті випадки, коли селяни, з метою дістати грошей на землю, не зважаючи з височезними відсотками, що руйнували їх позики, практикують віддачу своєї надільної землі в оренду вугільним промисловцям з умовою такою важкою, що нарешті

зневолені попроситися і з надільною і з купленою землею та стати безземельними пролетаріями.

пор. Г. Шрейдер. Очерки ст. 48.

г) «Очевидно, справа не в «героїчних зусиллях» донецьких хліборобів вдержатися на своїй землі, а в результаті цих зусиль. Безумовно, в широких донецьких степах процес пролетаризації селянства, а зокрема втягнення його до дрібної промисловости, міг піти іншим темпом. На йому повинні були відбитися й умовини приватно-власницького великого господарства, які давали величезний попит на робочу силу. Але це не касує питання чергового, чи відбувалася пролетаризація донецьких хліборобів, чи досягала їхня тяжка доля шахтаря.

Що ж бачимо в середині 80-х років? В Бахмутському повіті з 5150 робочих, які були на 33 великих кам'яновугільних копальнях, 40,1% жили при копальнях постійно, а 59,9% приходили на роботу тимчасово,— місцевих робочих було 63,3% загального числа, 36,7% загожих, ц. т. значна більшість була місцевих. Серед всіх робочих більш за все було без ніякого господарства (52,4%), тих, що мали зв'язок з землею 47,6%. Але з місцевих робітників без господарства було менше (25,4%), аніж загожих (99,0%). Що до загального числа робітників, то було місцевих постійних 161,1, загожих постійних — 36,4%, цебто відсоток загожих постійних робітників був більший.

Всі оці дані вкупі показують, що копальні в більшості обслуговувалися місцевими робітниками, але характер цього обслуговування був ріжний. Місцеві робітники в більшості були тимчасовими—це пояснювалося тим, що у великій кількості вони не порвали ще зв'язку з землею,— а робота на копальнях була для них додатком. Навпаки загожі робітники майже всі були постійними, тому що значна кількість їх не мали ніякого зв'язку з землею, а робота в копальнях була для них єдиним заробітком для існування».

М. Балабанов. Очерки II, ст. 67.

д) В Славяносербському повіті ми маємо такі дані, що до робітників в копальнях: перший рік працювало 21%; від 1 до 5 років — 42%, від 5 до 10% р.— 22%, а понад 20 років 15%. Таким чином, 37% всіх робітників, що працювали на копальнях, були на роботах більш 5 років. «Ті, що займаються гірничою роботою 5—10 років,—пояснюють катеринославські статистики —

зв'язок з попереднім побутом майже порвали, наколи вони не належали до місцевих; але тут ще можна знайти й таких, що мають зносини з своїми дотеперішніми гніздами. Серед тих, що працюють на копальні більш 10 років, можна подібати таких, що не порвали зв'язку з «общинним» побутом, надільною землею, та більш менш осілим життям хліборобства».

пор. Сборник стат. свед. Екате. губ., вып. III, ст. 392.

е) «Словом, в Славяносербському повіті 37⁰/₀ всіх рудницьких робітників так або інакше вже не мали зв'язку з землею, в Бахмутському повіті таких робітників було до 40⁰/₀. А тому не буде гіперболично, коли скажемо, що в Донецькому басейні в середині 80-х років постійних горнозаводських робітників, відірваних від землі, було 35—40⁰/₀, у всякому разі не менш $\frac{1}{3}$ всього числа робочих.

Правда, частина їх належала до захожих, але для выяснення процесу, як складався пролетаріят, це не має значіння. Чи захожими, чи місцевими селянами, однаково капітал заповняв ряди потрібних для нього робітників незаможним елементом. Те, що місцевою робочою силою не можна було обійтися, примушувало лише промисловців виключну увагу звертати на захожих робітників».

М. Балабанов. Очерки II, ст. 68

ж) «Нарешті, той факт, що частина донецьких робітників, зв'язана із землею, наводить своє пояснення в окремих умовах закріплення донецького робітника на фабриці чи шахті. В Донецькому басейні місцевих робочих рук, як відомо, було замало, і їх доводилося вербувати з робочих далеких місцевостей. Найпростіший метод закріплення полягав в тому, щоб втворити для них обстановау «осілости», де б вони, раз попавши в копальні, не мали більш бажання, а то й можливості вернутися до дому. Оселення таке розуміли так, щоб дати захожому робітникові землю, і помешкання, але, що само собою розуміється, не такої якості, і не в такій кількості, щоб вони могли займатися сільським господарством, та менше часу віддавати гірничій праці зі злиднів, або й зовсім її покинути. Осілість мала тільки служити прикриттям фактичної підлеглості робітника гірничо-промислому підприємству, а сама повинна була бути джерелом поневолення робітника. Хатина й шматок землі в ніякому разі не творили з робітника власника, аще більш зміцнювали його підлеглість капіталу та ускладняли його експлоатацію».

М. Балабанов. Очерки II, ст. —

з) Що так, а не інакше треба розуміти цю осілість, цей зв'язок з землею донецького робітника, видно з того, що після довгих і даремних старань промисловців Донбасу забезпечити себе заможним робітником при допомозі уряду, XXII З'їзд гірничих промисловців України вирішив, що тільки спосіб «оселення» є радикальний спосіб забезпечити постійного робітника, а саме тільки надання заможному робітникові невеличкого шматка землі, на якому міг би він вести своє невеличке господарство, годувати корову, домашню дрібну худобу і домашню птицю, бо тоді та щей з сім'єю важко доведеться йому мандрувати з місця на місце.

Пор. Труды XXII Съезда горнопромышл.
Юга России I.

і) Метод оселювання фабрично-заводського робітника, що його передусім практикував на Україні закордонний капітал, і то не тільки при гірничій, а ще й при всякій іншій промисловості, як це ми бачили на цукрових заводах Київщини ще до реформи 1861 р., призводив появу й ріст фабрично-заводських посьолків. За даними «Руск. Вед.» за 1897 р. спостерігалось за останні десятиліття безпримірний ріст заводських посьолків. В Бахмутському повіті нараховувано їх тоді вже біля 30 і вони далі росли з американською швидкістю. У Гланцеві, де будується величезний металургійний завод, читаємо в «Рус. Вед.» за 21 листопаду, можна рахувати вже населення 5—6 тисяч чоловіка, що заселили недавно безлюдний степ. В Кривому Розі населення виросло з 1887 до 1895 р. з 6000 до 17000 чоловіка, на Камінському заводі Дніпровського Товариства з 2000 до 18000; біля станції Дружковки, де ще 1892 р. не було нікого, в 1895 р. жило біля 3500 чоловіка; біля станції Константиновки, де збудовано цілу низку заводів, утворилося ціле село; в Юзовці виросло готове місто з 29000 населення; в Нижнєдніпровську під Катеринославом, серед піскової пустелі виросло поселення з 6000 чоловіка. Завод в Маріуполі скупив біля себе посьолок 10000 чоловіка.

Пор. Ленин, Собр. соч. III, ст. 425.

4. Становище фабрично-заводською робітництва

а) Реформа 1861 р. утворила зовсім нові умови робітничого ринку. Першим результатом її був занепад всіх фабрик і заводів,

опертих на кріпацькій праці. Покріпачені фабричні робітники, одержавши волю, або кидали фабрики, або, коли вже залишалися, то тільки на умовах значного підвищення платні.

Такий стан був однак тільки коротким явищем і сприятливим для робітників умови швидко погіршали. Сільське населення, не забезпечене як слід землею, почало шукати масами заробітків, через що наступило де-яке пониження заробітної платні при одночаснім сильнім підвищенні цін на предмети споживання.

Пор. *М. Туган - Барановский*. Русская фабрика, ст. 330.

б) В Донецькому басейні пересічно виносила заробітна платня на рік постійного робітника на копальнях від 234 карб. до 327 карб., при чому найвище оплачувано машиністів — 386 карб., ковалів — 353 карб., слюсарів — 352 карб., забойщики — отримували річно по 251 карб., вагонщики — 227 карб., саночники — 159 кар. Таким чином місячна середня платня на великих копальнях виносила біля 27 карб. На малих шахтах заробітна платня була ще менша. Тут місячний заробіток робітника виносив пересічно 19 карб. (літом 18 — 26 карб., зимою, коли попит робітника був менший, 14 — 18 карб.) для підлітків 9 карб.

Пор. Сборник стат. свед. Екатерин. губ. вып. III, ст. 373.

в) «Заробітна патня дуже ускладнялася тут у своїй висоті через різні способи найму робітника. На кам'яновугільних підприємствах практиковано такі способи найму робочої сили: 1) контора наймає робітнику артіль, 2) контора наймає окремих робітників, 3) підприємець наймає сам робітника через підрядчика, 4) підприємець наймає через підрядчика робітнику артіль.

За безпосереднього найму індивідуальних робітників конторою кожен із них обходився в 21 р. на місяць пересічно, за найму конторою артілів — 22 карб., за найму окремих робітників через підрядчика — 23 карб., за найму ж артілі через підрядчика — 27 карб., рахуючи сюди вже й видатки на адміністрацію, зв'язані з наймом. Найдешевше для підприємства обходилися найми робітників артіллю через підрядчика, бо тоді підрядчик брав на себе всі видатки, зв'язані з доглядом робітника.

Скільки ж одержував в такому випадкові робітник? Само собою розуміється, що підрядчик платив менше своїм робітникам, аніж на них одержував. Тоді, коли пересічно підрядчик отримував,

пр., на кожного робітника по 27 карб., то на руки виплачував він забойщикам по 17 — 20 карб., вагонщикам 15 — 17 карб.»

М. Балабанов. Очерки II, ст. 139—140.

г) Порівняймо тепер заробітну платню сільського наймита того часу. Оплата за працю на поміщицьких маєтках була нужденна. В Херсонській губернії чоловіки отримували на своїх харчах за літо від травня до жовтня пересічно по 52 — 53 карб., жінки по 33 карб. Постійні робітники на поміщицьких маєтках, на хазяйських харчах одержували ще менше, бо на весь рік пересічно 80 карб., робітниці від 40 — 60 карб.

Пор. С. Короленко. Сел.-хоз., стат., V, ст. 16.

д) Коли так низька була заробітна платня в губернії, де брак був робітника, то по інших губерніях справа стояла ще гірше. В Харківській губернії одержував робітник за літо, ц. т. з місяця березня до листопаду, пересічно 46 карб., робітниця від 20 — 35 карб. На Полтавщині постійний робітник одержував на рік біля 60 карб., робітниця біля 36 карб. Робітники тимчасові, на літній сезон, за час від 1 квітня по 15 листопаду отримували пересічно на своїх харчах 45 карб., жінки біля 23 карб. На Поділлі постійний робітник на своїх харчах одержував за рік 76 карб., робітниця 57 карб. 60 коп., на хазяйських харчах 41 карб. 33 коп., робітниця 31 карб. на рік. На Київщині платня на цукрових заводах виносила на хазяйських харчах ріжно, по одних повитах від 80 — 90 карб., по інших від 30 — 40 карб. на рік. Пересічно плачено робітникові 51 карб., робітниці 35 — 40 карб. Сезонові робітники за час від 15 березня по листопад отримували 30 — 40 карб., робітниці від 25 — 40 карб.

Пор. С. Короленко. Сел.-хоз., стат., вип. V.

е) Експлоатація робочої сили фабрично-заводського робітника виявлялася, однак, не так в формальній висоті його заробітної платні, як в реальній, що він її одержував на руки. Тут чимало практиковано способів, щоб зароблений в поті гріш залишався в кішені підприємця підрядчика.

Підрядчики звичайно не виплачували всієї готівки на руки своїх робітників, а тільки дрібні аванси від 3 — 5 карб. на місяць, а решту зараховували за харчі, що їх робітник мусив купувати на кредит у підрядчика. Це призводило до такого грубого ви-зиску, що на з'їзді промисловців 1893 р. з метою оминути

заколоті робітників, визнано необхідним, щоби догляд всіх правил про найми робітників, утримання їх, розплату і т. и. було перенесено з підрядчиків на підприємців копалень і заводів.

Пор. *М. Балабанов*. Очерки, II, ст. 140.

з) Від цього, однак, полегші для робітників не сталося. Власники копалень не менш обдирали робітника, аніж підрядчики. «Вся система капіталістів місцевого кам'яновугільного виробництва у відношенні до робітників збудована так, щоб на всякий лад тримати їх в межах каторжної праці. Копальні ставлять першу умову, що робітник буде отримувати платню після скінчення місяця та залишатиме її бодай в розмірі півмісячного заробітку за конторою».

Сборник стат. свед. Екат. губ., вып. II, ст. 377

і) «Таким чином, робітник, що поступає на копальню, з першого дня мусить жити на борг і з кожним місяцем що раз більше влезить в ярмо копальняних контор, що на всілякі лади затримують виплату грошей. На Голубівській копальні, пр., багацько робітників не отримували платню за 4 — 5, бо навіть за 6 місяців, так, що кожному з них належало від контори по 125, і навіть 210 карб. Отримуючи не в час заробітну платню, робітники мусили ще брати продукти з копальняних лавок, що їх засновували так фабриканти, як і підрядчики, виснажуючи робітників безвиходним боргуванням, що являлося не менш насильним вкорочуванням заробітної платні, аніж штрафи та забракування добутого вугілля. В додаток решту заробітної платні забирали шинки («кабаки»), що їх в Донецькому басейні було далеко більше, аніж шахт. Кабаки давали підприємцям такі великі прибутки, що всякий підприємець вважав за необхідне мати їх біля свого підприємства, не зважаючи на ліцемірні нарікання тих же підприємців та поголовне п'янство робітників».

М. Балабанов. Очерки, II, ст. 141 — 142;
пор. Сборник стат. свед. Екат. губ., вып. II,
ст. 248 — 249.

к) Умови праці на шахтах були дуже тяжкі. Праця йшла двома змінами: від 6 час. ранку до 6 ч. вечора, при чому літом давали на обід 2 години і по півгодини на сніданок, зимою півгодини на обід і півгодини на сніданок. Працю треба було виконувати за поганих санітарних умов, так що нещасних випадків

було дуже багачко. Копальні буди поганенько влаштовані, так що небезпека постійно загрожувала життю. Погані були й мешкання шахтарів. Не тільки важка праця нищила здоровля робітників, нищила його ще й домівка, де жив робітник, задихаючися від духоти і смороду, втрачаючи очі від вічної темряви, як не в підземеллі, то в помешканні, набуваючи всіляких хвороб в сирих стінах землянок, куди втискала його жадня до наживи рука підприємця.

Пор. Сборник стат. свед. Екат. губ., II, ст. 183
и Фомин. Горнозаводская промышленность, I, ст. 346.

5. Фабрично - заводське законодавство

а) Положення фабрично - заводських робітників настільки було погане, що мусило викликати організовані виступи робітництва, в першу чергу страйки і заколоти. Грізні заворушення робітників вибухнули були вже 1875 р. на Юзовці з приводу невидачі конторою заробітної платні. Робітники розбивали тоді лавки, кабаки, трахтірі, ледви вдалося привернути спокій при помочи війська. Через місяць заколоти знову повторилися. 1878 р. в Одесі вибухнув страйк робітників товарної станції із - за неправильної розплати та страшенно бурхлива демонстрація з приводу арешту пропагандиста Ковальського. 1879 р. вибухнув грізний страйк у Києві робітників залізно - дорожних майстерень, що домогалися й вимогли таки вкорочення робочого дня, який піднесено, з 11 до 10 годин. 1879 р. грізні заколоти вибухнули в Ростові на Дону, де робітники розгромили всі поліційні учаски і протягом майже тижня були виключними панами в місті; 1880 - ті роки знову принесли хвилю страйків, що переконалися по промислових центрах України, як Київ, Одеса, Миколаїв, Катеринослав, Таганрог, Херсон.

Пор. М. Мартов. Развитие круп. промышл. и рабочее движение в России, ст. 14 і слід.

б) Боротьба робочої класи проти погіршення свого становища привести мусила до унормовання відносин найму і праці робітника, відданого дотепер виключно на волю підприємця. Коли дотеперішні спроби уряду унормувати умови праці натрапляли на рішучий опір з боку фабрикантів, головнo московських, то страйковий рух 1870 — 1880 - их років, примусив їх проте піти на уступки. Після невдалих спроб двох комісій протягом 1870 - их років (Ігнатієва 1870 р. ; Валуєва 1874 р.), що пробували обмежити

працю малолітніх і підростків, нарешті, було видано 1 червня 1882 р. закона, що забороняв взагалі працю дітей, що не мали 12 років, а нічну працю і недільну працю для дітей від 12 — 15 літ, встановлюючи крім цього для їх денної праці 8-ми-годинну норму. Одночасно утворена була фабрична інспекція, що мала слідувати за виконанням закона з 1882 р.

Пор. *Туган-Барановский*. Русская фабрика, ст. 308 і *В. Литвинов-Фалинский*. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России, ст. 22 і слід.

в) Характерно при цьому те, що ініціативу до закону 1882 і детальних обмежень дитячої праці на фабриці дали петербурзькі фабриканти, сподіваючися тим підірвати московських фабрикантів, які конкурували з ними, що як раз вживали головно дитячої праці. Вони - то після видання закона 1882 р. домагалися ще дальших обмежень, а саме: впровадження 8-ми-годинної праці для малолітніх, заборони нічної праці для жінок і малолітніх до 18 року життя, вкорочення робочого дня до 70 годин на тиждень.

Пор. *М. Туган-Барановский*. Русская фабрика, ст. 307 — 308.

г) За законом 1882 р. пішли інші. 12 червня 1884 р. видано закона про шкільне навчання малолітніх, що працюють на заводах, про фабричну інспекцію, що не увійшла зразу в життя, про заборону взагалі дитячої праці до 15 року. 3 червня 1885 р. видано ще одного закона, що забороняв для жінок і малолітніх, що не дійшли 17 року життя, нічну працю на бавовняних, полотняних і вовняних фабриках; нарешті 3 червня 1886 року було проголошено закона про найми робітників на фабрики і заводи.

Пор. *Туган-Барановский*. Русская фабрика, ст. 312

д) Закон 1886 р. мав величезне значіння, він вперше основно зміняв умови найму робітника й саме його становище на фабриці, ліквідував дотеперішню необмежену «свободу труда» і вчинив фабричного інспектора впливовою особою на фабриці. Основні постанови закону 1886 р. були такі: закон виразно означував порядок та умови найму робітників, а також і розплату з робітниками. Видання заробітної платні робітникам мусило відбуватися не рідше двох разів на місяць, розплата з робітниками замість грошей хлібом, купонами, крамом заборонялася; заборонялося фабрикантам брати відсотки за позики робітникам, брати

з них платню за лікарську поміч, за освітлення майстерні, за користування знаряддями праці.

Нарешті, виразно і докладно було вказано, в яких випадках можна звільнити робітника з праці, з другого боку, коли робітник сам може кинути проти згоди фабрикантам свою працю. Фабричні інспектори отримали дуже широкі уповноваження, що фабриканта усували зовсім на задній план.

Пор. *Туган-Барановский*. Русская фабрика, ст. 316
і *В. Литвинов-Фалинский*. Фабричное законодательство,
ст. 45 і слід.

е) Такі обмеження фабрикантів само-собою мусили спричинити боротьбу фабрикантів з фабричними інспекторами. Наслідком цієї боротьби, як і заходів перед урядом, було видання 1890 р. нового закону, що знову запроваджував нічну працю жінок і малолітніх, дозволяв для підлітків працю неділями і святами.

Пор. *Литвинов-Фалинский*. Фабричное законодательство, ст. 54 і слід.

Народницька революція

ТЕЗА

Невдача з реформами 1860 років була вихідною лінією для всього революційного руху другої половини, чи радше третьої четвертини XIX ст., руху, що ми його назвати можемо народницькою революцією, за його активність й масовість, за його соціально-політичні програми і гасла, що базувалися на двох основах: земля й воля, ц. т. на економічних інтересах селянства, як основної на погляд народників революційної класи, історично звязаної своєю «общиною» з майбутнім соціалізмом, та на політичних бажаннях революційної інелігенції, що усім своїм єством протестувала проти всякої державности, проти всякого правового організованого впорядкування, насильства людини над людиною. Зародившись ще 1850 - ми роками на Україні в ферменті київської козаччини, вихований традиціями кирило-методіївців, Шевченка й українофільства 1830 - их років з одного боку, а з другого соціалістичною пропагандою Герцена, Бакуніна, Чернишевського, рух цей виступив на арену вже під час реформи 1861 р., як українофільське народництво, яке то готувало себе до повстання у звязку з польським повстанням, то незалежно від польської пропаганди ставило взагалі питання боротьби з самодержавним режимом. Гайдамаччина давала цьому рухові готову формулу розв'язання шляхом бунту суперек, що існували тоді; незначність промислового пролетаріату, абсолютна перевага селянської бідноти й наймицтва наділяла його знову мріями про недалекий мужицький соціалізм, радістю, що Росії взагалі не доведеться пережити за приміром заходу. ще довгих мук капіталістичного укладу.

Ліквідація повстання 1863 р., нове затишшя серед селянства припинили на якийсь час цей революційний рух, в цілому українофільський, розколюючи його одночасно на дві течії, на аполітичну

угодовсько-культурницьку, що взялася за працю виключно на культурному фронті, та на мирних пропагандистів соціалізму мужицького. Політичні репресії роз'єднували що раз то більше обидві течії і з недавнім українофільством і самих проміж себе, призводячи будьто до цілковитого усунення себе від політики, будьто до ухилу в бік централізованої політичної боротьби проти самодержавства взагалі в Росії не тільки по українській лінії. 1870-ті роки приносять знову оживлення революційного руху. Невдала пропаганда мужицького соціалізму серед селян, що нею почався новий стан революційного руху, призводить наприкінці в умовах реакції до строю централізованого змовницького бунтарства, що швидко перекидається з України і в Росію, стаючи всеросійським революційно-бунтарським рухом і якого принцип—червоним терором проти влади й власним приміром підняти селянство до загального повстання проти того порядку, що існував. «Народня Воля» й стала оформленням цієї течії, що біля неї продовжувала ще жити давня течія мирної економічної пропаганди, втілена в організацію «Чорного Переділу», що вийшов вкупі з Народною Волею з народницької організації 70-их років «Земля й Воля».

Народницький яacobінізм мусив понести, однак, таку саму невдачу, як і народницька пропаганда соціалізму взагалі. Інтелегенський його характер робив його ще більш неприступним і незрозумілим для селянських мас, а ріст робітничої класи, як нової революційної сили, вперто доводив, що тільки на його можна покладати надії, як на силу, що може повалити існуючий порядок, який вперто розвивався у своєму капіталістичному характерові всупереч поглядам народників, що Росія піде окремим шляхом розвитку. Та цю силу треба було ще виховати і організувати, але це було вже завданням не народників, а нової течії, що виростала з їх нутра, що звязала революційний рух на Україні і в Росії з західним соціалізмом, згодом з революційним марксизмом. Трагедія 1 березня 1881 р. була й цим зворотом в революційному русі на Україні.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІЯЛИ

Революційні українські гуртки за часів реформи 1861 р.

а) Молоде українське покоління 60-х років, як і взагалі тодішня російська молодь перебувала під впливом Герцена, Бакуніна, Чернишевського, соціалістів ще з сорокових і п'ятидесятих років.

Із них зокрема величезний вплив мав Герцен, що зі своєю відозвою до молоді 1861 р. з нагоди студенських закатів, зі своїм кличем «в народ» дав товчок до цілого періоду в руху молоді: «Куди вам дітися,— кликав він у своїй відозві,— коли перед вами замкнули науку? Сказати вам куди? прислухайтесь тільки: зо всіх боків велетенської вашої вітчизни, з Дону, з Уралу, з Волги і Дніпра росте стогін — це початковий рев морської хвилі, що закипить страшними бурями після довгого, страшно втомлюючого штиля. В народ! В народ! — ось ваше місце, вигнанці науки, покажіть, що з вас вийдуть не піддячі, а вояки, але не безродні наємники, а вояки російського народу».

Колокол, з 1/хІ 1861 р.

б) З другого боку ще більший вплив на тодішню молодь мали поезії Т. Шевченка, традиції Кирило - Методієвського братства, нарешті впливи революційного руху польського, що готувався і на Україні до повстання 1863 р. Українська молодь була вже 1850 - ми роками зреволюціонізована, тепер ще більш вхопилася вона за революційну пропаганду, втворюючи революційне українофільство, яке не тільки критикувало сучасне становище переходової доби, а ще й готувалося до активної боротьби з політичним гнітом. Рух цей народився ще під час козачини київської, тепер продовжував розвиватися дякуючи зв'язкам М. Вовчок з Герценом та її пропаганді між молоддю, її вмільості організувати підпільні гуртки, поширювати прокламації. Як міцно мусив рости цей рух, видно хоч би з того, що М. Вовчок готувала навіть видання закордонного революційного органу, про що згадує Драгоманов в листі до Кониського 1888 р. На жаль дотепер матеріалів цих не опубліковано.

Пор. М. Драгоманов. Листи, до І. Франка й інших II, ст. 130 і М. Грушевський, З починів українського соціалістичного руху, ст. 49.

в) «В місті Києві студенти університету — доносив 5/хІ 1860 р. київський справник,— заснували товариство комуністів з головою товариства студентом Антоновичем. Товариство становить собою більше, як 100 студентів, що проживають в різних місцях. Хто саме ті студенти, я не міг ще одкрити, крім трьох співробітників Антоновича, двох братів Поплавських з Сквирського повіту та Т. Рильського з Київського повіту. Вся ця молодь особливо старається внести в простий народ ідею комунізму, вона при

кожній нагоді переконує селян, що дворяни і селяни не мають різниці у своєму становищі, що всі рівні, і все, що хто має, мусить бути спільне, що слуги не повинні називати своїх панів «пане», а просто «брате». Їх власна прислуга не зноситься з ними инакше, як такими іменами, їх лакеї, візники сплять з ними на одному ліжкові, їдять і п'ють чай разом зі своїми панами та допомагають їм поширювати ідею комунізму між рівними собі станами з деякими додатками від себе. Головна мета товариства в тім, щоби привязати до себе масу черні, що під впливом членів товариства могла б допомогти в загальному повстанні, яке на їхню думку буде, як не здійсниться відновлення автономности Польщі».

Червоний Шлях 1923, № 3 ст. 238.

г) З документів, що переховуються в Харківському Істпарті, довідуємося де що ближче ще про одно таємне товариство. Виходить, що в Києві був центр широко розгалуженої організації, яка мала свої громади по всіх значніших містах України, передусім в Харкові, що членами її були почасти нам вже відомі особи як браття Завадовські, Драгоманов, П. Ефіменко, В. Португалов, Левченко, Л. Марків, Митрофан Муравський, Яков Бекман, Орловський, Котляров, Ладовський, проф. Павлов, Кобленц, Спаський, браття Раєвські, Розен, Левченко, Зеленський, Вороний, Тишинський, та інші. Організація виступала на зверх як «Пасквільний комітет» в Харкові, та як «Товариство Андрея Первозваного» в Києві, маючи завдання підготувати політичний переворот на Україні. Вона через М. Вовчка стояла в тісному звязку з Герценом, видавала прокламації українською мовою до населення, розкидала пасквілі на урядові особи й установи, на пануючий дім.

Пор. В. Краснов. Пасквільний Комітет, Червоний Шлях, 1924 № 4.

д) Організацію обох гуртків, що за короткий час свого існування змогла поширити свою діяльність поза межі України на Дон, на Кубань, та навіть в Москву небаром, однак, викрито. Основні її кадри заарештовано було 1861 р. та вивезено до Петербурзької в'язниці. Інші члени, що залишалися на волі, провадили, однак, дальше революційну пропаганду, використовуючи селянські заколоти. Мабуть, вони видали 1862 р. «Відозву до селян», що її приписувано Чубинському: «Повставайте добрі люди,—

говорилося у відозві,—спитайте стародавніх людей, що робили панам гайдамаки. Робіть так, як діди ваші, то буде ваша сила, бо наша воля—ваша правда. Коли всі повстанете, то що вам хто зробить, вас багацько, вставайте тільки усі нараз, то ні пани, ні москалі вам нічого не зроблять, бо вас багацько і ваша правда. Пани не хочуть давати землі, а земля ваша, уся ваша, бо ваші прадіди кров'ю її поливали і купували».

В. Міяковський. Революційні відозви,
ст. 33 — 35.

2. Революційний рух на Україні у зв'язку з польським повстанням 1863 р.

а) Тоді, як на Україні народжувався новий революційний рух, в Польщі пахло національним повстанням, що його готували одночасно дві організації: радикально-демократична з федеративним програмом, звана також комітетом червоних, і поміщицько-міщанська, націоналістична, звана «комітетом білих». Обидві організації, що мали чи мало своїх прихильників і на Україні—Україна мала бути також втягнена в повстання для відновлення, польсько-українсько-литовської унії—стояли під зверхнім керуванням Центрального Національного Комітету зі своїм органом «Рух».

Пор. *Лимановский - Бульчицкий*, ст. 165 — 170.

б) На Україні до цього повстання ставилися спершу дуже прихильно революційні гуртки. Центральний повстанчий комітет варшавський стояв на принципі скасування кріпацтва, скасування станів, обіцяв повну автономію не польським націям в Польщі. Тож не дивно, що на Україні пропаганда повстання почала набирати широкого розмаху. В організаційний комітет втягнено між іншими Антоновича і Потебню, що договорювалися в імені українських груп з Центральним Повстанчим Комітетом відносно програму й завдання повстання на Україні. Перевага «білих» в центральному повстанчому комітеті, що призвела уступки поміщицькому консерватизмові в напрямку соціально-економічного програму повстання, вороже становище взагалі «білих» до радикальних планів червоних та до українофільських мрій українських революціонерів внесли розкол серед повстанчої організації на Україні. Антонович, Рильський та інші відійшли від праці підго-

товлювання польського повстання, за що на них посипалися тепер доноси до уряду з боку польських націоналістів.

Пор. *М. Драгоманов*. Политические сочинения т. I, ст 93; Украинская жизнь, 1913 № 5, Воспоминания Познанского; Józef Biatyn-Cholodecki, Pamiętnik Powstania Styczniowego ст. 78; *В. Антонович*. Моя исповедь. Основа 1862 № 1, ст. 94 — 95.

в) Відхід українських революціонерів від польського повстання почався з того часу, коли організований комітетом польський революційний «Rzgd Narodowy», йдучи цілком за програмом «білих» проголосив в «Колоколі» 1862 року свій земельний програм, згідно з яким землю мали отримати тільки ті селяна, що вже сиділи на ній, безземельні могли сподіватися наділу тільки в тім випадкові, коли візьмуть участь в повстанні.

Пор. *Giller*, Historya powstania narodu polskiego w 1861 — 1864 г., ст. 312 — 315; *Драгоманов*. Историческая Польша и великорусская демократия, ст. 36—37.

г) Ось що обіцьовано українським селянам в «Золотій Грамоті» повстанчого польського комітету, що її поширювано по Україні: «Бажаючи найбільше щастя для сільського люду, на вічні часи постановляємо: 1) Сільський народ в селах і хуторах панських і казньонних, однодвірці чиншовники і звільнені люди від сьогодні будуть воістину вільні, й рівні в правах з иншими обивателями нашого краю. 2) Можуть і мають право до вподоби пересуватися з місця на місце й ніхто їм в тім перешкоджати не буде. 3) Можуть і мають право навчатися у всяких школах і служити в народній сліжбі, так як і инші обивателі. 4) Всякий хазяїн дістає на вічне дідицтво той ґрунт, що до цеї пори держав, разом з садибою, городом і цілим обійстям без жодної за все це плати, повинности, панщини і чиншу. 6) Будники, бобилі, дворові люди, комірники, одставні салдати й всі ті, що з власного живуть заробітку, котрий тільки піде з нами, щоб увільнити край наш від московського панування, дістане на вічні часи три десятини землі на королівських землях».

В. Міяковський. Революційні відозви, ст. 36—37; пор. *Герцен*, собр. соч XVI, ст. 292 — 293.

д) Польські повстанці бачучи, недовірність до себе не тільки селян, та ще й активних революціонерів, пробували вирівняти ці непорозуміння. З цією метою видано в травні 1863 року

декларацію, що в ній обіцявано забезпечення українцям повної національної автономії в рамках польської федеративної республіки а разом кинено масою між селян прокламацію — підроблений «Лист Шевченка з Сибіру до братів українців», що в йому заохочувано селян до повстання проти Росії, покликаючи на козацькі традиції українського населення.

Пор. *Лимановский - Кульчицкий*, ст. 170
Giller, ст. 322 — 323. *Міжковський*, ст. 67.

е) Прокламації й декларації не мали однак вже успіху на Вкраїні. Селянство кинулося ловити повстанців, віддавати їх в руки влади або вбивати, як це було пр. на Київщині, де селяни вирізали до одного весь повстанчий відділ. Підбурюване по-пами й урядовцями против «панів» й «ляхів», легко пішло воно на чорносотенні провокації, тим більш, що в його уяві ніяк не могло погодитися те, чого вчорашній поміщик-експлоататор став нараз брататися з мужиком та ще й бунтувати проти царя, якому простолюддя все таки вірило до безкраю. Од повстання на Вкраїні, від активної частини в йому, відійшли ще раніш українські українофіли з Антоновичем на чолі. — З українофілів один тільки Потебня залишився з купкою однодумців вірним до кінця ідеї відновлення федеративної Польщі, проголошеної на решті Rząd'ом Narodowy'm декретом з 22 січня 1863 р. та згинув в нерівній боротьбі під Житомиром.

Пор. *Лимановский - Кульчицкий*, ст. 171;
Giller, ст. 354 — 356; *Józef Chłodecki*, ст. 129.

ж) Ще більш не вдалися спроби організувати повстання на Лівобережжі. Там засновувалися справді повстанчі українофільські «громади», що мали підтримати повстання на Правобережжі. Так, пр., у Полтавській губернії в маєтку Потоцьких організувалася «громада» заходами Синегуба, полк. Красовського, братів Потоцьких і Пилипенко, на Харківщині такі ж «громади» організували Бекман, Лобода, Стронін, їх пропаганда не вийшла, однак, поза свої вузькі межі, зрештою їх виловлено і посаджено у в'язницю.

Пор. *Герцен*, собр. соч. XVI, ст. 304; *Былое* 1907, кн. VII, ст. 218.

3. Затишшя в українофільському народництві

а) Як ліквідовано польське повстання 1863 р., затихло українофільське революційне життя на Вкраїні. Декрет Валуєва про

заборону української книжки та взагалі реакція уряду на Україні ще більш приспали розбуркану щойно молоду українофільську інтелігенцію, що тепер слідом старшого покоління стрімголов котилася в скрайню аполітичність, в бездушне культурництво типу Костомарова, що бажаючи одсунути від себе усяке підозріння сепаретизму, так наочно виявила в знаменитому «Отзыве из Киева» своє аполітичне *credo*, мовляв: «Ніхто від нас не тільки не говорить, але й не думає про політику, бо всяке політичне змагання за нинішнього становища громадянства до того смішне і по-дитячому наївне в наших очах, що ми вважаємо навіть зайвим серйозно відповідати на подібні закиди.

Пор. М Драгоманов. Австро-руські спомини, ч. III — IV, ст. 301 и Материалы к истории национального движения 60-х годов, Киевская старина, 1905, кн. VI, ст. 199.

б) Придушене реакцією уряду, доносами польської преси, що від часів невдалого польського повстання почала нагінку на українофілів, як, пр., донос публичний «Газети Народової» та «Тигодніка Познанського» на київських українофілів — Антоновича й Рильського, обвинувачуючи їх у бунтарстві серед селян, переслідуване ще й доносами і цькуванням єврейського журналу «Сіон», що злякавшись народницької пропаганди українофілів і можливого повторення гайдамаччини, посуджував їх перед урядом за сепаратизм, революційне недавнє українофільство, віддалося тепер виключно етнографичним дослідям та історичним екскурсіям, душилося у власному песимізмів типу Руданського, відомого автора співомовок, з покірливістю виносило на собі один удар за одним з усіх боків, що падали на його з боку «Киевлянина» і К^о.

Пор. Драгоманов. Полит. соч. I, ст. 93 — 95.

4. Нова доба в українському народництві.

а) Але вже 1870 роки принесли знову масову діяльність революційну. Вихідними моментами цієї діяльності для де-якої частини колишніх українофілів, що не потонула зовсім в аполітичнім культурництві, було засновання в Москві Нечаєвим за порозумінням з Бакуніним таємного товариства «Народная Расправа». Метою товариства була народня революція, що під нею розуміли згідно з поглядами Бакуніна не «регламентований рух на західно-європейський лад», що обмежувався до тепер поваленням одної політичної форми, щоб замінити її іншою, — а тільки таку революцію,

що нищить з корінням всяку державну владу, що нищить всі державні традиції, порядки й класи. «Тепер не час для сумирного поширювання знаття в народі, а треба дії — страшного, повсюдного й немилосердного нищення». «Ми хочемо народної мужицької революції. Для здійснення цієї мети не жаліючи ані життя і не зупиняючися перед ніякими погрозами, труднощами і небезпеками, ми повинні приміром власних вчинків і жертв, шляхом сміливих і не сподіваних спроб вдертися в народне життя, та збудивши в народі віру в нас і в себе, в його власну силу, розрухати його, об'єднати і рушити до закінчення його власної справи».

К. Пажитнов, ст. 132.

б) Ідейним батьком бунтарського народництва був Бакунін. Він з повною вірою в успіх бунту закликав молодь до знищення держави, до соціальної революції. «Єдина раціональна дорога — це **бойова**, бунтарська. В неї ми віримо і тільки від неї чекаємо порятунку. Нарід наш очевидно вимагатиме допомоги. Він в такому поганому становищі, що зовсім легко є зворохобити те **або** инше село. Але хоч всякий бунт, навіть невдалий, є користним, одначе, поодиноких вибухів не досить. Треба зворохобити всі села... Треба звязати ці села, волості і області між собою на загальний план з єдиною метою всенародного визволення, виховати себе і народ не тільки до опору, але і до спільного нападу, це завдання революційної молоді». «Революція все зарівно освячує в боротьбі. І так поле відкрите... Це назвуть тероризмом. Нехай, нам однаково. Нехай же всі здорові молоді голови беруться негайно за святу справу знищення зла, очищення й освічення руської землі огнем і мечем, по братерському об'єднуючися з тими, котрі будуть те саме робити в цілій Європі».

В иншій відозві «Постановка революционного вопроса», автор доводить, що «хто не розуміє розбою, той нічого не зрозуміє в російській народній історії... той належить до табору ворогів-державників... Припинення розбою означувало б, або закінчену смерть народу, або повне його визволення».

«Розбійник в Росії дійсний і одинокий революціонер. У важких хвилях, коли весь селянський робітничий світ спить сном непробудним, придавлений всім тягарем держави, розбійничий світ продовжує свою боротьбу і бореться доти, поки села знову не проснуться. А коли обидва бунти, розбійничий і селянський, зливаються — починається народна революція. Розбійники в лісах, в містах і селах, розкидані по всій Росії і розбійники замкнені в безчислених

в'язницях імперії, становлять один нероздільний кріпко зв'язаний світ — світ російської революції. В ньому, і тільки в ньому одному існує віддавна дійсна революційна конституція. Хто хоче конститувати в Росії не на жарт, хто бажає народної революції, той повинен іти в цей світ».

Бакунин. Речи и воззвания, ст. 240 — 250.

в) Поруч зі змовницьким бунтарством Бакуніна ще була одна течія серед народників 70-80-х років, течія народницької пропаганди, що виходила не із політичної основи, а із соціально-економічної. Батьком її був Лавров зі своїм органом «Вперед», що виходив поруч «Набат-у» Ткачова і «Общины» Бакуніна протягом 1873 — 1877 років. «Вперед» не заперечував необхідности капіталістичного розвитку Росії, навпаки підкреслював, що Росія перебуває в кращих умовах цього процесу, бо готовим його бере із заходу, але через особливості Росії, революційна класа в Росії є не пролетаріят, а селянство, з його традиціями «общинної» й артільної солідарности. «Для Росії спеціальний ґрунт, що на йому може розвинути майбутність російського населення, є селянство з «общинним» землеволодінням. Розвинути нашу общину в розумінні громадського оброблювання землі і громадського користування її продуктами, вчинити мирську сходку основним політичним моментом російського суспільного життя, втопити в громадській власности приватну, дати селянам таку освіту і таке розуміння суспільних потреб, без яких воно ніколи не зможе користуватися своїми легальними правами, як би там широкі вони не були — ось окремі російські завдання, що їм мусить кожен росіянин допомагати, коли бажає прогресу для вітчизни».

Вперед I (Збірник), ст. 11.

г) «Політичну революцію Лавров вважав за корисну для Росії тільки у тіснім звязку з переворотом соціальним, як революцію, що спирається на широкий народний рух. Політичний переворот, що не має економічних завдань, він вважав за шкідливий, бо він утворить ґрунт для нової класової експлоатації народу, що має місце на заході під формою ліберальних установ».

К. Пажитнов, ст. 198.

д) «Першою вимогою підготовлення соціальної революції в Росії мусить бути організація революційної меншости, що розуміє завдання робітничого соціалізму серед «общинних»

і артільних центрів російського народу. Освідомлені соціалісти інтелігентської класи повинні знайти собі товаришів серед працюючого народу в «общині» і в артілях і сами повинні стати членами «общин» і артілів, щоби пропаганда, що поширює завдання робітничого соціалізму, що збільшує число співчуваючих практичним вимогам соціальної революції, йшла не із зовні звичайних центрів народної солідарності життя, а із нутра їх, і щоби в ту хвилину, коли історичні випадки дозволять сказати: тепер час! — щоби в цей момент народ, підготований терпінням, злобою, що накопилася в ньому, почув заклик до революції не від чужих людей, що давно залишили свої «общинні», і артільні центри, а від людей, що їх голос він зник чути на мірських сходах, за артільним столом, від людей, що йому свої по буденній життєвій солідарності. Відтіл, в даний момент повинен одночасно в різних місцях, по городах і селах, прогріміти заклик, що підняв би маси біля освідомлених і співчуваючих, маси історично підготовані своїм лихоліттям. І під впливом цих своїх людей, давно їм знайомих, давно близьких, маси підуть на бій, що буде мати означену мету і революція буде мати можливість довершитися дійсно на початках робітничого соціалізму».

Вперед, № 18.

е) «З цього часу й починається нова хвиля революційного ферменту, що в йому існувало глибоке переконання не тільки в тому, що революція близько, але й те, що революція ця буде зовсім не подібна на ті, котрі переживала Західня Європа; була це широка популяризація і переводження в практичний програм того напрямку, що його основні риси почали виявлятися ще п'ятидесяти роками і котрі, під назвою народництва, панували пізніше через кілька десятків літ в головах нашої передової інтелігенції.

Те, що давніше мало характер випадкової пропаганди, тепер зачало набирати організовану форму боєвих питань дня; на місце різнородних, відділених від себе гуртків, зачав формуватися цілий напрямок, що різко виділявся з неоформленої, ліберально настроєної частини суспільства. Молоді люди, озброєні тільки силою переконання і силою волі, протягом четверти віку примусили зважати на себе й владу й державу та, складаючи в суспільності безперечну меншість, зуміли свою партійну думку висловити так твердо й сильно, що вона набирала ваги суспільної думки. Серед мовчання мас, паралельно з доволі в'ялим, або

обережним лібералізмом інтелігентських гуртків, в найближчому сусідстві з настороженою владою, гуділи ці вільні кружки на зборах, в пресі і навіть на вулиці, і всі розуміли, що, не зважаючи на багацько смішного і нерозумного, з чим ніяк неможна було погодитися, в тих людях була якась сила, якої не було в інших і яка була так на часі».

К. А. Пажитнов, ст. 110.

з) «Черпаючи свої головні сили з університетських міст, пропагандисти покрили у вказаному часі своїми гуртками майже всі губернії Великоросії й України. Більшість їх направились по селах, головним чином в низини Волги і береги Дніпра, так як думали, що завдяки Разіну і Пугачеву там задержалися традиції революційного руху».

К. А. Пажитнов, стр. 212.

ж) «Вихідним пунктом революційного руху 1873—74 р. — заявляє Аксельрод — було стремління заснувати вільну федерацію «общин», користуючись на колективних основах землею і всіми знаряддями до праці. Єдино раціональною дорогою, що веде до здійснення такого соціального порядку, признано було розворушення народної ініціативи і самодіяльності, так в боротьбі з нинішнім ладом, як і в справі втворення нового порядку на руїнах старого. Пропаганда соціялістичних ідей серед народу і організація його, для зрозумілої і однодушної боротьби з його гнобителями була оголошена головною справою соціялістів в Росії. Такий був наш прапор 1873—74 років».

Пор. Аксельрод. Община, 1878, № 19 і Дейч, 16 лет в Сибири, ст. 14.

5. Характер пропаганди на перших порах

а) «Гасло «в народ» було просякнене глибоким ентузіазмом, що черпав свої сили з одного боку в змаганні до подвигів, яке захопило собою в тому часі найбільше поступову часть молоді, а з другого в переконанні, що народ, з вродженим йому соціялістичним духом, дійсно й жде на своїх визволителів. Здавалося, що досить буде героїчної самовідданности з боку виконуючої свій обов'язок інтелігенції, досить буде одного сильного натиску, щоби збудити народ від сну — і ось-ось розвинеться соціяльна революція.

Ми, дійсно незначна купка молодих людей, відчували в собі якусь надзвичайну силу, і це переконання сили спиралося в нас на вірі в народ: кожний з нас почував за собою мільйони селян — так переказує свій настрій один з визначних учасників руху... Ми ігнорували суспільність, признаючи тільки себе, цеб-то революціонерів, а з другого боку мужиків, відкидаючи на бік, як невідповідне, все, що стояло поза нами, й поза цими мужиками».

А. К. Пажитнов, стр. 215, і Дебагорий-Мокриевич, Воспоминания, ст. 38.

б) «Хоч більшість осіб, що приймали участь в рухові, належала до бунтарів, однак, на практиці їх діяльність нічим не відрізнялася від пропагандистів, бо підготовленого ґрунту для бунтів не було і довелося задовольнятися роздачою брошур або розмовами у відповідному дусі. Але не довго продовжувалося це хождення: в-осени 1874 р. вже розпочалися поважні арешти, а до весни наступного року цей рух було розгромлено».

К. А. Пажитнов, стр. 215.

в) Два було способи пропаганди народників: летючий й осілий. Летюча пропаганда передусім притягала до себе молодь. Пропагандист був весь час в напруженім стані: з одного боку він весь час мусив настільки уважно відігравати свою роль, щоби селяни не пізнали в йому перевбраного барина, з другого боку він мусив у кожній, хоч би й дрібничковій розмові, найти принагідну тему для пропаганди. Летюча пропаганда своєю природою не мала завдання не тільки послідовної освіти народу, але й систематичного революціонізування його — вона змагала тільки внести елементи революційного заколоту в широкі шари населення. Осіла пропаганда велася обережніше і систематичніше. Пропагандист, осідаючи серед селян або робітників, як фельдшер, коваль, учитель, робив спершу знайомства серед ближчих селян та робітників, згодом починав з ними розмови на революційні теми. Давав їм до читання революційні книжки. Тоді як летюча пропаганда переважала на Подніпров'ю, на Одещині головним чином проваджено осілу пропаганду.

Пор. Б. Глинский. Революционный период русской истории, II, ст. 55 — 56.

г) Летюча пропаганда вже на початку 1870-х років звилася собі на Україні тривкі бази в таких центрах, як Київ, Одеса,

Харків. Особливої уваги заслуговувала київська організація «Комуна», де вже 1873 р. провадилося широку працю революційну бунтарів під керуванням Дебагорія - Мокрієвича, Брешковської, Аксельрода, Кабліца, Стефановича, Чернишова та інших. В Одесі працювали головно пропагандисти, групуючися біля Ковальського і Волховського, ведучи роботу виключно майже серед робітництва, тоді як київські бунтарі серед селянства. Видну роль відігравав тут ще й Желябов. Меншу роль відігравав харківський гурток, організований Коваликом і Калюжним.

Пор. *Б. Глинский*. Революционный период русской истории, II, ст. 18—20.

д) Політичне бунтарство, що працювало дотепер на перший лад серед селян, з великим трудом пробивало собі дорогу. Народ не довіряв передусім випадковим пропагандистам з міста, що говорили до його незрозумілою для його мовою, по друге ніяк не хотів вірити, що винуватцем їхнього поганого становища є царська влада. Селяни виглядали аграрного перевороту — переділу землі, але цей переворот уявлявся їм в легальній формі — царського указу, що мав докінчити те, що не зробила реформа 1861 р. Царизм уявлявся в найтіснішому звязку з земельним ідеалом селянина. Свої бажання, свої поняття про справедливість селяни переносили на царя, звязували з його бажаннями. Через те в народі можливим було викликати переворот тільки в імені царя, цеб-то не проти порядку що існував, а його обороняючи.

Пор. *Дебагорий-Мокрієвич*, ст. 205 і слід.

е) Політична невдача летючої народницької пропаганди початку 1870-х років йшла в парі з організаційною невдачею. Пропагандистські гуртки не вели праці організовано, а на власну руку, конспіративність не була завжди витримана, через що попадали до гуртків люди, що видавали пропагандистів в руки поліції, як, пр., Трудницький на Чернигівщині, що видав біля сотні товаришів в руки влади. Зрештою самі пропагандисти були дуже недосвідчені і попадали легко в руки влади. Через те перший процес пропаганди вже 1874 року був порушений чисельними арештами, що загнали у в'язницю тисячі молоді університетської, що закінчилися голосним процесом революціонерів того часу, процесом 193-х, який почався 1874 року і скінчився тільки 1878 року.

6. Перехід до осілої пропаганди

а) «Причини невдачі хождення «в народ» гаряче обмірковано протягом 1876 р. в гуртках молоді; результатом цих суперечок було те, що мирні лавристи, розпочавши недавно перед тим пропаганду серед робітників, чим раз далі відступали на задній план, а 1887 р. зовсім вже зійшли зі сцени. Навпаки революціонери-агітатори, що працювали до тепер виключно тільки на Україні, стали проникати на північ і задавати їй там тон. На місце мирної пропаганди стали тепер видвигати агітацію чином, бунтом, на місце хождення «в народ» — тривкі поселення, на місце простого ворохобництва — організацію в бойові дружини».

Пажитнов, ст. 225.

б) Одним із центрів нової пропаганди революції була Київщина. Вся київська група бунтарів, біля 25 людей, поділила проміж себе окремі райони: в одному місці орендовано сільську крамницю, в іншому одкривано трактир, де хто торгував кіньми, щоб мати в достаточній кількості на випадок повстання. Дебагорій-Мокрієвич, Фроленко, Дробязгин і інші працювали в Канівському повіті. Тут селянство радо йшло на пропаганду бунту за землю. Утворилася навіть сильна бойова організація серед його, яку, однак, через пів-року викрито через зраду. Селяни змогли, однак, вчасно знищити усякі сліди заговору. В другому повіті Київської губернії, Чигиринському, вдалося Стефановичу заснувати також сильну боєву організацію. Проміж селян йшло тоді незадоволення із за земельної справи; бідняки домагалися «общинного», багатії подвірного землеволодіння. Стефанович й використав цю обставину, як також те, що поліція не пускала делегатів від сіл до царя. Назвавши себе херсонським селянином, він симулював ходока до царя, що ніби то від його приніс 1876 р. підроблену грамоту. Бойова організація стала тепер рости, утворено спільну касу, назначено старшин, поділено селян на сотні і десятки, вибрано навіть гетьмана для зносин з царським комісаром, що за його видавав тепер себе Стефанович.

Пор. *А. Тун*, *История революционного движения*, ст. 134, 137.

в) Ось зміст цієї грамоти в цілості:

«Вірні наші селяни! Зі всіх кінців держави нашої чуємо ми скарги любого нам селянства на важкі пригнічення споконвіку

ворожих йому дворян. Між тим з самого вступу нашого на Престол Імперії Російської, старалися ми поліпшити становище ваше. Всупереч бажанню цілого дворянства, Височайшим Манифестом 19 лютого 1861 р. ми увільнили вас од кріпацтва й дарували вам усю землю без жодного за неї викупу, а також ліси та сінокоси, що до того часу несправедливо належали лише дворянам.

Ми звеліли залишити поміщикам тільки садиби та землі й лісу таку кількість, яка припадає й всякому колишньому їхньому кріпакові, після рівного подушного розподілу. Така була воля Наша, що проголосили Ми її в маніфесті 19 лютого 1861 р. Але, на превеликий жаль Наш, дворяни стали на заваді до виконання Нашого веління. Вони хитрощами й оманом лишили в себе більшу й кращу частину землі, всі ліси та сінокоси й тільки найгіршу й найменшу частину віддали вам, до того ще й наклали за неї надмірні викупні та оброчні виплати; багатьом з вас вони не дали зовсім наділу, оподатковували всі промисли, вигадали земські та інші повинності, крім того недостойний наслідник Наш, не зважаючи на опір з Нашого боку, в угоду дворян, обтяжив вас важкою рекрутчиною, щоб разом з ними мати проти вас силу й нею тримати вас, як бидло, в темноті й убогости. От що бажали Ми зробити для вас, проте, на жаль, Волю Нашу не було виконано.

Безперестання двадцятирічна боротьба Наша за вас проти дворянства довела Нам нарешті, що Ми своїми силами не маємо змоги допомогти вашому горю й що ви тільки самі зможете скинути з себе дворянську кормигу, та визволитись від тяжких пригнічень та непосильних поборів, коли одностайно зі зброєю в руках повстанете проти ненависних ворогів ваших та заволодієте всією землею. Керуючись цим пересвідченням, всім вам селянам, а також і міщанам, що вірні Нам: Об'єднуйтесь в таємні товариства під назвою «Таємні Дружини», щоб підготувитись до повстання проти дворян, чиновників та всіх вищих станів. Кожний, що є готовий покласти життя своє за величню справу, мусить запрягтися на вірність товариству Таємної Дружини. Ці товариства мусять додержувати найпильнішої тайни від дворянського начальства та попів, що побільшости суть шпигуни панські, а не достойні пастори стада Божого. Зрадників нема чого милувати, й кожний, хто віддасть на смерть зрадника, зробить добре та чесне діло.

Повеліваємо Таємним Дружинам виконувати Наші затверджені статuti; шанувати твердість та одностайність в своїй

справі й не довіряти ані попам, ані дворянам, що брехливими обіцянками та іншими ріжними способами дбатимуть посіяти поміж вас розбрат і тим зменшити ваші сили. На випадок смерти Нашої, або якогось іншого нещастя, заповідаємо Таємним Дружинам не покидати свого величного діла і безперестанно з мечем в руці боротися з віковичним ворогом свободи й благоденства вашого, поки язва ця з корінням не згине з лиця землі Руської.

А коли священна боротьба ваша з дворянами, цим хитрим, але немічним ворогом вашим, з Божою допомогою закінчиться для вас побідою, — тоді вся земля, з лісами й сінокосами, буде таким самим безплатним добром вашим, як вода, сонячне світло і вселякий інший дар Божий, що створений є для чоловіка: не буде ненависного вам дворянського начальства, яке не має милосердя до вас, і панує тоді свобода й благоденство на землі руській.

Осіни ж себе святим хрестом, православний народе, і призови милость божу на святу справу твою. Памятай, яко заповідь, ці слова, що сказав тобі Цар — Доброзичливець твій.

На первопису власна його імператорського величества печать та підпис «Олександр II» С.-Петербург р. 1875, лютого 19 дня.

Міяковський, Революційні відозви, ст. 67 — 68.

г) «На початку вересеня, однак, київську змову було викрито, при чому крім Стефановича, Дейча і Бахановського і ще вісімдесяти осіб з інтелігенської молоді, було арештовано одночасно біля тисячі селян. Останніх, однак, ні в якому разі не можна назвати освідомленими в справі бунтарями, бо як вони довідались про фальшивість маніфесту, зразу й покаялися.

Правда, в першому № газети «Земля и Воля» говорилося, що «справді цій довелось бути одним з поворотних пунктів в історії російської революції»; однак, кінець її в дійсности переконав вже тоді революційні організації, що для повороту історії на нову дорогу, такі средства не придатні. Як признається сам Дейч, «закінченням чигиринської справи ніхто з нас не був вдоволений і згинуті за цю саме справу нікому не усміхалося».

К. А. Пажитнов, стр., 224; пор. Документи к Чигиринскому делу, Былое 1906, № 12.

д) «Одночасно, в-осени 1876 р. із захованих від розгрому решток давніших гуртків організувалося в Росії нове товариство «Земля і Воля», зібравши в собі весь цвіт тодішньої революційної

сили. Правда, на Україні продовжували існувати необ'єднані навіть між собою групи «бунтарів», але й вони знаходилися в зв'язку з північною організацією через посередництво видатного своєю енергією його члена — Валеріяна Осинського. Ініціатива цього об'єднання всіх активних сил належала Маркові Натансонові, що його жартом називали «собирателем землі русской».

К. Пажитнов, ст. 225.

е) «У всякий час, де б і в яких розмірах не піднімався наш народ, — читаємо в програмній статті органу нового об'єднання — він жадав землі і волі. Землі, як загального добра тих, хто на ній працює, і волі, як загального права всіх людей розпоряджатися своїми справами. Забрання землі в поміщиків і бояр, прогнання, а інколи поголовне винищення всіх начальників, всіх представників в державі і встановлення «козацьких кругів», щоб-то вільних автономних «общин» з вибраними і відповідальними виконавцями народної волі, такий був увесь програм народних революціонерів-соціалістів: Пугачова, Разіна і їх помішників. Також вона безсумніву є й тепер для більшості нашого народу. Тому її приймаємо й ми революціонери-народники.

Цим програмом ми висуваємо на перше місце питання про землю. Питання фабричне ми залишаємо на боці і не тому, щоби ми не вважали експропріацію фабрик за необхідну, а тому, що історія, яка висовує на перший план в Західній Європі питання фабричне, в нас його не висунула зовсім, замінивши його питанням аграрним. А між тим революційний рух, піднявшись в ім'я землі, на другий же день прийде до пізнання експропріації фабрик і повного знищення всього капіталістичного виробництва, тому що, залишивши його, сам собі вирив би могилу. Так само й міський соціалістичний рух, як щоби він почався незалежно від села, неминуче наткнувся б із перших же кроків на питання аграрного соціалізму».

К. А. Пажитнов, ст. 227.

ж) «В цілому можна сказати, що товариство «Земля й Воля» виявляло собою синтезу двох попередніх напрямків, щоб-то лавристів і бакуністів. Безсумніву, що значна частина його членів займалась не чим іншим, як пропагандою, але разом з ним висувалося завдання, як можна більше розворушити селянина, штовхнути його до протесту, призиваювати до боротьби і спільного виступу. Потрібна активна боротьба, потрібна практична агітація. Признаючи безуспішність «ходження в народ» новий напрямок

головну причину цього бачив в тому, що пропагандисти дуже далеко стояли від селян і хотіли направити справу великою активністю своїх членів, придаючи їм агітаційного характеру. Вони не розуміли, що може самій зміст пропаганди далекий від тих мас, для котрих вона була назначена, як і не вияснили собі заздалегідь і другого питання, чи можна очікувати великих результатів від агітації там, де не найшла собі відповідного ґрунту пропаганда? Але раніш, ніж ця помилка була виправлена, в настроях радикальної інтелігенції наступив зворот у другий бік. Жорстокі репресії чим раз більш гонили більш палких членів організації на дорожжю терористичної боротьби і вже 1878 р. наступив цілий ряд відкритих сутичок: вистріл В. Засудіч в Трепова, спроба вбивства товариша прокурора Котляревського, вбивство жандарського офіцера Гейкінга, шефа жандармів Мезенцова, збройна спроба Войнаральського, озброєне супротивлення при арештах і т. д. В останньому числі журналу «Землі й Волі», котрий вийшов в квітні 1879 р., вже ясно видні сліди такого звороту. «Вся діяльність в народі — говорить тут — може або має велике значіння, або не має ніякого змісту, залежно від цього, як буде обставлене діло бойової організації. Всяка пропаганда повинна бути піддержана фактами, приміром, ділом і це особливо має значіння в такій ризиковій і небезпечній справі, як повстання. Проповідуючи повстання, революційна партія повинна перша підняти його прапора. Організуючи збройні банди, ми фактично виповнюємо революцію, протиставимо силі силу і даємо народові зразок способу ділання. Можливість сформування такої банди не може викликати сумніву. Нема також підстави думати, що сили державної організації відняли у нас можливість ділання: примір міських терористів в цьому відношенню незвичайно поучаючий. На ділі ми бачимо, що організація подібної бойової сили в селах зовсім необхідна».

Однак, не всі пішли на зустріч цій течії і в результаті непорозуміння між старим і новим напрямком. «Земля й воля» розпалася в-осени 1879 р. на дві організації «Чорний Переділ» і «Народна Воля».

К. А. Пажитнов, ст. 228 — 230.

7. Народовольці і їх тактика

а) «З розколом Землі й Волі 1879 р. остаточно збанкрутувало народництво, як масовий рух. Міфом показалася взагалі

«природня революційність» як міської, так і сільської бідноти — ця правда, котру повинні були признати агітатори-народники, після того, як примір з селом змусив їх признатися, що природній соціалізм селянства теж міф. «Желябов розповідав трагікомічну історію свого народництва. Він пішов в село і хотів освітити його, кинути найкраще сім'я в його душу, а щоби зблизитися з ним, він взявся за важку селянську працю. Він працював по 16 годин на полі, а вертаючись, він відчував потребу ростягнутися, випростувати руки, або спину і нічого більше; ні одна думка не йшла йому в голову. Він відчував, що переміняється в тварину, в автомата. І зрозумів в кінці консервативність села: що доки селянин мусить так вичерпуватися, перетомлятися ради здобування шматка хліба... доти нічого ждати від його іншого, як зоологічних інстинктів та погоні за наживою. Підозрілий й недовірливий селянин косо дивиться на прибуваючого в село і бачить в йому або конкурента, або нового агента з боку влади, агента для ще більш важкого обложення цього села. Про щирість і довір'я й думати не можна. Насильно милим не будеш. Майже в такому самому становищі й фабрика. Тут також важка праця і залізний закон винагородження держить робітника на становищі півголодного вовка. Спілка, артіль могли б дати робітникам більше сили. Але тут і там натрапляєш на поліцію; не вигідне таке становище: легше і догідніше гнобити поодинокі».

Семенюта. Воспоминания об А. Желябове.
Былое, 1906, № 4.

б) «1878 р. революційний рух пережив цілу низку глибоких перемін, що призвели 1879 р. до утворення нової революційної партії. Соціалістична мета відходить на задній план, уступаючи місце політичній боротьбі, при чому мирні засоби замінюються терором, а на місце давнішої, доволі невиразної організації, що складалася з майже незалежних одно від одного таємних товариств, виростає централізована організація, основана на суворій дисципліні. Подібні змагання появлялися й давніше, але тоді вони не виявляли ніякого ще впливу на хід випадків. Тільки тепер наступив час їхнього панування, хоч і не виключного, бо давніші напрямки, хоча й відокремлено, заховали ще свою самостійність. Беручи народницький рух в його цілому і залишаючи на боці де-які другорядні течії, ми з самого початку 70-х років можемо відмітити в ньому існування рівночасно трьох напрямків, з котрих на початку переважаючим була децентралізована мирна пропаганда

соціалізму, потому децентралізована революційно-соціалістична агітація, в кінці перевага переходить до політично - централізованого тероризму. Зародок останнього напрямку існував від самого початку, але тепер в процесі боротьби швидко дозрів. Надзвичайно швидко пройшов цей рух всі стадії свого розвитку, причому хід цього розвитку впливав з конкретних відносин і з початку зовсім не входив в плани більшості народників - соціалістів: централізований тероризм був натуральним продуктом безшадної боротьби деспотичного уряду з доведеною до одчаю революційною молоддю, при чому обидві сторони не відступали ні перед якими засобами».

Тун. История революц. движения в России, стр. 146.

в) «З того часу як завойовання політичної волі стало метою, а засобом терор, неминуче повинна була заснуватися централізована організація зі строгою дисципліною та яко мога строгими правилами конспірації. Перші вбивства виходили ще від невеличких товариств. Але раз революціонери пішли в цьому напрямку далше і рішилися зайнятися знищенням царя й його вищих чиновників, їм прийшлося подумати про систематичну діяльність з величезними матеріальними засобами. Таким чином вони були примушені відмовитися від федеративного принципу і знову вернутися до централізації якобинців 1792 і 98 р.р.

На Липецькому з'їзді й заснувалася терористична партія: керовниками її були Тихомирів, Фроленко й Олекса Михайлів. В розпорядженні комітету був цілий ряд агентів і підлеглих трьох ступнів довір'я: агенти третього ступеня, вищого ступеня, як Желябов, були очевидно рівночасно і членами Виконавчого Комітету; ці агенти притягали на свою особисту відповідальність помішників, котрими вони користувалися для своїх цілей. Така організація гарантувала поперше глибоку таємницю всіх підприємств, так що ні один замах на Олександра II не був виданий, а по друге строгу дисципліну, котрий з часом підлягали всі члени партії. Виконавчий Комітет зажив своєю діяльністю великої слави, притягнув на свій бік масу співчуваючих і зібрав багато грошей. Завдяки тому, він зумів провести найбільш послідовний розподіл праці із невеличкими в порівнянні товариствами, працював з виглядом великого підприємства».

Тун. История революц. движения в России, стор. 178.

г) «Друга організація «Чорний Переділ» — пробувала продовжувати давній програм «Землі й Волі» та посвятити себе далше

соціалістичній пропаганді серед селянства, хоч не заперечувала політичної боротьби. Само собою, що так одна як і друга організація однаково були прихильниками анархістичного народницького соціалізму, але вони основно ріжнилися між собою своїми тактичними засобами. Тоді, коли народовольці являлися прихильниками централістичної організації, чорнопередільці обстоювали утворювання невеличких, незалежних, звязаних з собою на принципі федерації, бойових груп; тоді, коли перші змагали втворити бойові партизанські відділи революціонерів, що мали тероризувати органи державної влади, другі бажали підняти народні маси, втворити рух зразу. Народовольці видвигали на перший план чисто політичне завдання—скликання установчого зібрання, а чорнопередільці мріяли про аграрну революцію, яка визволивши народ від економічної неволі, тим самим рішала б питання й політичного визволення. Але сприятливого ґрунту для яких будь великих рухів в селі не було і інтелігентська молодь пішла поневолі за другою течією. Дейч, Засуліч, Плеханов незабаром виїхали за кордон, Стефанович приєднався до терористів, інші чорнопередільці не проявляли ознак життя. Їм великі терористичні акти уявлялися тепер доцільнішими, як іскри, що запалюють революційний рух. Несподіваний удар зверху і низка систематичних нападів з низу розвалить стару економічну й політичну будівлю і на її руїнах збудується новий уклад. Терор заслуговує в них уваги тим, що він побуджує народ й собі розпочати активну боротьбу. Головні сили організації треба тому звертати на систематичний аграрний і фабричний терор. В народі треба утворити окремі відділи, що розпочали б партизанську війну з ворогом».

Пажитнов, ст. 232 — 233.

д) «Тепер тріумфувала змовницька тактика. «Виконання перевороту шляхом заговору — це мета партії Народної Волі, означена програмою Виконавчого Комітету. Строго централістичний тип організації, на весь період боротьби до першої стійкої перемоги революції ми вважаємо за найкращий, що один тільки провадить до мети». Це була перемога каракозівсько-нечаївської традиції над традицією чайківців і всіх інших соціалістів-народників 70-х років, «бунтарів», та «пропагандистів — лавристів, чи бакунистів без ріжниці».

М. Покровский. Русская История т. IV, стр. 205; пор. Народная Воля № 8 — 9, 5 — 11. 1882.

е) Тепер революція перемінилася в дуель Виконавчого Комітету з одного боку і російської влади з другого боку. Атенати, вбивства і смертні присуди зовсім виповнюють хроніку революційного руху з 1878 до 1881 року. При чому зразу кидається в вічі, що смертних засудів було більше, ніж убивств. Від серпня 1878 р. до грудня 1879-го страчено сімдесят революціонерів, а з боку влади упало за цей час тільки двоє: Харківський ген. губ. кн. Крапоткін, і шеф жандармів Мезенцев. Тут вже була не «смерть за смерть», а смерть за десять смертей. Желябов правильно оцінював становище, кажучи: «ми проживаємо капітал». Зосередження всіх атенатів на одній особі Олександра ІІ диктувалося об'єктивними умовами: треба було спішити, щоби зробити щось рішучого раніш ніж уряд всіх переловить і перевішає».

М. Покровский. Русская История т. IV, ст. 214.

ж) «Передусім треба було розправитися з деякими шпи-ками, щоб забезпечити себе від доносів. Так, 1-го лютого 1878 р. в Ростові н/Д. було вбито Никонова, в Одесі — Фетисова, в Москві — Розенцвейга, а відтак Рейнштейн, що видав багацько революціонерів. Деякі шпики, як зрадник Сембрандський в Київї, носили панцирі, від котрих відскакували кулі. Полікарпов, що стріляв в його, після такої невдачі, застрілювався 24-го березня 1879 р. Бажання помсти привело 25 лютого 1878 р. до атенату на товариша прокурора Котляревського. Після цього було заколено на вулиці київського жандарського полковника, барона Гейкінга, що його вбито тільки за те, що був жандарем, хоч ніяких жорстокостей за ним не рахувалося.

За атенат на Котляревського був арештований студент, товариші котрого жадали звільнення його за порукою. Наслідком цього були замішання, за котрі 150 студентів звільнено з університету, а 30 заслано в північні губернії. При від'їзді з Київї і при переїзді через Харків і Москву зробили їм студенти овації, при чому в Москві прийшло до бою зі студентами, при чому декілька людей заплатили за це життям.

На Україні на початку 1878 р. було багацько всяких демонстрацій. В Одесі Ковальський, великий знаток сектанства, і Віташевський з товаришами виявили збройний опір жандарям і не впустили їх, доки не спалили компромітуючих паперів і не викинули за вікно шрифт. В Одесі і Харкові було зроблено заходи звільнити арештованих С. Фомина і Ковальського при

перевозі їх з одного місця в інше. Коли 24 липня в Одесі був проголошений присуд над Ковальським, в товпі почулося ремство, а навіть вистріли».

Тун. История революц. движения в России, стор. 151.

з) «В літку 1879 р., зараз же після заснування партії було випрацювано цілого плана величезної кампанії проти царя. Було вирішено висадити в повітря поїзд, що в ньому Олександр II повинен був проїхати з Лівадії до Петербургу. Починаючи з вересня, було заложено цілих три міни: під Одесою, Олександрівськом і Москвою; до 50 людей було занято цією роботою. Підкоп під Одесою (14 верст від міста), не досяг своєї мети, тому, що цар не поїхав через це місто. Головні надії покладано на підкоп під Олександрівськом, тому що на випадок удачі поїзд у цьому місці полетів би в безодню. В жовтні Желябов купив тут, недалеко від залізничного шляху, шматок землі, наче б то для побудовання шкіряного заводу. Звідтіл під рейки було проведено дві міни, вони злучувалися електричним проводом, а апарат був поміщений на селянському возі. Одначе, з яких то технічних причин вибух не стався».

Тун., ст. 134.

і) Тільки 1 березня 1881 р. вдалося змовцям покінчити з Олександром II, не зважаючи на арест Желябова, керівника підготовки до атентату, діло довела щасливо до кінця Перовська. Катастрофа з Олександром II, що була вершком діяльності народної волі, була zarazом початком її кінця. На зміну її нестерпно йшов новий революційний рух, що підготовляв катастрофу не тільки російському самодержавству, а ще й всьому капіталістичному укладові в Росії.

Від народницького утопізму до наукового соціалізму

ТЕЗА

Криза народницької ідеології не залишала її без ніякого звязуючого кільця з новим революційним світоглядом, що свої принципи соціалізму будувати почав не на селянському, а на робітничому питанні. Її праве крило — економісти - пропагандисти з Чорного Переділу й були цим звязуючим кільцем в переході від народницького утопізму до наукового соціалізму, кільцем, що призвело появу групи «Визволення Праці» 1883 р. Та на разі, доки міг явитися сприяючий для тієї еволюції ґрунт, народницька ідеологія мусила пережити ще раніш свою критику, яка й підготувала цю еволюцію. Тією критикою та взагалі переходовим етапом від народницьких мрій про селянський комунізм до засвоєння наукового соціалізму К. Маркса й була драгоманівщина 1870 — 1880 - х років.

Драгоманівщина не могла не явитися нащадком народництва, хоч її батьками з другого боку були: українське аполітичне культурництво й західні соціалістичні течії, так марксизм як і прудонізм. Під впливом цих течій, під впливом оживлення робітничого руху на заході — заснування першого інтернаціоналу — на ґрунті політичних репресій на Вкраїні після 1876 р., на ґрунті нових капіталістичних класових суперек й виділило із себе українське аполітичне культурництво — стара «Громада» — нову «Громаду» з її ідеологом М. Драгомановим, з її своєрідним соціалізмом — «громадівством», що, приймаючи за основу намість народницького бунтарства довгу еволюцію капіталізму до майбутнього безвладного комунізму, опертого на вільній спільці вільних громад, орієнтуватися почав на робітничу класу, як на силу, що на ній мав вирости при селянській допомозі оцей прудонівсько - анархістичний лад. Синтез марксiзму з прудонiзмом плюс українська дійсність — оце й зміст

драгоманівщини як навчання економічно - соціально - політичного, вложеного в програмі «Громади» з 1880 р.

Між тим само життя силоміць пхало громадянську думку шукати нових шляхів для виходу із суперек капіталістичного укладу, що ріс на очах в супереч категоричним заперечуванням цього процесу з боку народників. Робітниче питання настільки стало життєвим, що неминуче призвело до організації робітництва не тільки на ґрунті економічної, але й політичної боротьби. «Південно - російський союз» 1875 р., поширювання драгоманівщини між пролетаріатом України 1870 — 1880-х років й було проявою цієї стихійної сили з низів, яка ще не мала сили ліквідувати в собі народницькі традиції, але яка вже далеко пішла від неї вперед. Але, щоб можна було цій стихійній новій революційній силі, що виросла і оформляла в напрямку марсизму, вийти остаточно на шлях марксизму, треба було ще одного рішучого кроку вперед; цим кроком й було засновання групи «Визволення Праці» 1883 р.

Група «Визволення Праці» виникла як раз тоді, коли драгоманівщина, обростаючи інтелігенськими та земськими лібералами, сама почала губитися в цьому лібералізмі і намісць програму з 1880 р. висовувати питання конституційних реформ в напрямку федералістично - автономних принципів. Занявши позицію наукового соціалізму в програмі 1885 р., група «Визволення Праці» й зробила ще один поворот в еволюції громадянської думки й на Вкраїні, даючи почин до еліміновання з драгоманівських «громад» нового типу пропагандистів нового соціалізму, даючи почин до засновування марксівських гуртків, що на разі ще губилися проміж драгоманівщиною та різко вже себе від неї відділяли своїм виключно пролетарським характером.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІЯЛИ

1. Вплив народницьких течій на робітничий рух

а) Робітничий рух третьої четверти XIX ст. стояв під сильним впливом ліберальної інтелігенції. З нею зустрівся пролетаріат ще 1860-ми роками, коли то широко розвинулася організація недільних шкіл. Одночасно з організацією недільних шкіл, йшла між робітництвом з боку інтелігенції пропаганда за споживчі кооперативи, за трудові артілі, за каси взаємодопомоги, за каси хворих. Останніх нараховувалося 1880-ми роками на Вкраїні

досить багачко, існували вони в Харкові, Одесі, Києві, Катеринославі. 1880 - ті роки взагалі характерні не менше 1860 - х років працею демократичної інтелігенції серед робітництва в культурно - просвітнім напрямку, в напрямку поліпшення економічного становища робітництва.

Пор. *Л. Мартов*. Развитие крупной промышленности и рабочее движение в России, ст. 34 — 38.

б) Одночасно з впливами ліберальної земської інтелігенції на робітництво йде й поширяється ще від 1850 - х років вплив українофільської, згодом народницької, інтелігенції на робітництво, головне з часів осілої її пропаганди. Починаючи з культурно - освітньої праці, українофіли й народники - пропагандисти переходили до пропаганди народницького соціалізму й народницької революції, сподіваючись серед робітників найти посередників між революційною інтелігенцією й селянством. Правда, народники ставилися негативно до заводських робітників, вважаючи їх за свого роду аристократію в робітничому світі, вважаючи їх відорваними міським життям від селянського життя, вони воліли працю серед артільних робітників, що ближче стояли до селянства, та все таки, коли 1874 р. перший період хождення в народ закінчився крахом, перед активними народниками вперто стояла необхідність звязати інтелігенцію з усім робітництвом в одну цілість для продовження дальшої революційної праці, поставити революційні гуртки до тепер чисто інтелігентські, «на ширший народний ґрунт».

Пор. *М. Є. Лемке*, Молодость „отца Митрофана“, Былое, 1907 № 1/13 ст. 188; *Балабанов*, Очерки по истории рабочего класса в России, II ст. 305 — 307 і *В. Краснов*, „Пасквильний комітет“, Червоний Шлях 1924, № 4 — 6.

в) Але навіть тоді народники - пропагандисти не могли собі уявити властивої ролі робітництва в майбутню революцію. «Переняті народницькими пережитками, — пише Плеханів, — всі ми бачили все ще найбільше нещастя для Росії в запануванні капіталізму і в розвитку пролетаріату. Через те й наше відношення до робітництва завжди було невиразним і цілком непослідовним. З одного боку ми в наших програмах не відводили пролетаріату ніякої самостійної політичної ролі і всю нашу надію покладали на селянські бунти, а з другого — ми все - таки вважали за потрібне працювати з робітниками і не могли одмовитися від цієї справи, вже хоч би через те, що вона при далеко меншій

затраті сил являлася далеко успішнішою, аніж наші улюблені «поселення в народі». Але йдучи до робітників, не то що проти нашої волі, а так би мовити, проти теорії, ми, розуміється, не могли гарно вияснити їм те, що Ласаль називав ідеєю робітничого стану. Ми проповідували їм не соціалізм і навіть не лібералізм — це було б ще півбіди — а саме той перероблений на російський лад бакунізм, що вчив робітників погорджувати «буржуазні» політичні права й «буржуазну» політичну свободу і ставив перед ними, як приману, допотопний селянський устрій. Слухаючи нас, робітник міг перенятися ненавистю до влади, бунтарським духом, міг навчитися співчувати «сірому мужичку», та бажати йому всього найкращого, але в ніякому разі не міг зрозуміти, в чому зміст його власного завдання, соціально - політичного завдання пролетаря. До цього йому треба було догадуватися власним розумом і коли він, нарешті, догадався, то перелякав всіх правовірних інтелігентів».

Плеханов. Русский рабочий в революционном движении, ст. 15.

г) Народницька діяльність все-таки мала й додаткові впливи на робітництво: вона поневолі знайомила його із проблемами західно-європейського соціалізму, вона навчала його негативно ставитись до сучасного устрою так соціально-економічного, як і політичного, познайомила його шляхом читання книжок з питаннями політичної економії, та що найважливіше, вона дивинула думку робітництва з застою вперед. Тодішній лектор-інтелігент був сам не сильний на знання, густо-часто й сам не розумів того, що знав. За те він відігравав прегарну роль пробудження й зацікавлення робітника до сучасних питань, він один міг дістати заборонену книжку, зробити паспорт, влаштувати квартиру для недозволеного зібрання, словом, він вчив всіх тонкощів конспірації, він будив, рухав і потягав за собою робітника своїм власним запереченням та безмежною здатністю заперечувати все, що існувало. І хоч багацько робітників, що були розвиненіші, скептично ставились до інтелігента-пропагандиста, та обійтися без цього знаменитого фактора конспірації не могли.

Пор. Плеханов. Русский рабочий, ст. 16 — 17.

д) «Таким чином зазнайомившись з подробицями цього руху, збираючи до купи порозкидані тут і там факти, доводиться признати, що як раз народництво 1870-х років дало ініціативу

організації робітників як класи, ініціативу, що виявилася в досить рішучих і повторюваних спробах організувати міських робітників у спілки. Теорія народництва не оцінювала й не розуміла нової сили, що зростала; ім'я цієї сили не було ще вписане на прапорі того часу, робітнича класа при відносній одсталості фабричної й заводської промисловості того часу, не могла бути тою силою, щоб на неї міг спиратися політичний програм, який мав би на меті довершити переворот в найближчий час. Але життя само видвигало нову теорію: діячі того часу, пірнувши в глибину життя тогочасного, осівши в ній і звязавшись з нею глибокими коріннями, правильно оцінювали цю нову громадянську силу, пішли їй на зустріч, дали їй гасла і поспішали її організувати». Такими першими організаціями робітництва, що виростили під впливом народників, але на власному життєвому ґрунті й були робітничі спілки, починаючи з 1870-х років.

М. Сквері. Первая рабочая социалистическая организация в Одессе, ст. 4 — 5.

е) «Северо-Русский Рабочий Союз» виник 1878 р., загинувши в боротьбі проти сильно озброєного ворога, він більш не відновлював своєї діяльності. «Южно-русские» організації повставали кілька разів то в одному, то в другому з великих центрів України, причому повставали без де-якої наступності. Назва «Южно-Российский, Южно-Русский, Южный» походили стихійно, а ці організації свідомо обмежували свою роботу містами України (Южно-Русским краєм). Цей факт треба продумати, освідомити всім тим, хто працює над історією України, хто цікавиться історією революційного руху. У всіх перелічених мною «союзах» безсумнівна очевидність українського елементу, що вносив певні напівсвідомі тенденції в робітничий рух «юга».

Равіч-Черкаський. Робітничі організації на Україні. Червоний Шлях № 8, 1923 р., ст. 111.

2. «Южно-Российский Рабочий Союз» в Одесі

а) З програму Союзу:

«1. Визнаючи, що існуючий економічний і політичний порядок не відповідає дійсним потребам справедливості, що цей порядок може бути змінений тільки насильним переворотом, котрий знищить всі привілеї й перемоги і зробить труд основою особистого і суспільного добробуту, що цей переворот може довершитися тільки після того, коли робітники зрозуміють

безвихідність свого становища й після їх повного об'єднання—ми робітники «Південно-Російського краю» об'єднуємося в спілку під назвою «Южно-Российский Союз Рабочих», ставлячи собі метою:

По - перше: пропагандувати ідеї звільнення робітників від пригноблення капіталізму й у привілейованих класів.

По - друге: об'єднувати робітників «Південно-Російського краю».

По - третє: підготовляти їх для майбутньої боротьби з економічним і політичним порядком.

2. При союзі є каса, суми якої на перший час призначаються на пропаганду ідеї звільнення робітників, а пізніше й на боротьбу за цю ідею.

3. Членом союзу може бути кожна трудяща людина, що має близькі стосунки з робітниками, а не з привілейованими класами і співчуває своїми вчинками головному бажанню робітників, боротьбі з привілейованими класами в ім'я своєї волі.

4. Обов'язки кожного члена до союзу й союзу до нього обумовлюються так: один за всіх і всі за одного.

5. Члена союзу, що виявить сторонній особі існування союзу або не виконає в точності своїх обов'язків до союзу, вважати за зрадника.

6. Кожний член мусить бути завжди готовий на все, коли це вимагається для врятування союзу.

7. Кожний член мусить поширювати між своїми товаришами основні ідеї нашого союзу й спонукати їх приєднатись до неї.

8. Кожний член мусить платити в касу щотижнево 25 коп. протягом року.

9. Член, що не зложив ніякої вкладки протягом п'ятих тижнів і не подав про це ні яких поважних причин, виключається з союзу.

10. Союз поділяється на товариства, яких тепер є два: Одеське й Ростовське, товариства на гуртки, кожний гурток має свого депутата (представника), якого обирається на один місяць. Обов'язки депутата: стежити за вкладками до каси, дбати про те, щоби всі правила союзу виконувалось точно в його гуртку, дбати про потреби союзу й бути присутнім що-тижня на зборах депутатів.

М. Равіч - Черкаський. Робітничі організації на Україні.
Червоний Шлях, № 8, 1923 р., ст. 101.

б) «Южно-Российский Союз» був перший не тільки на півдні, але й в цілій Росії. На його статуті можна бачити, як ідеологи

народництва вже при першій спробі підійти не до селянства, як до єдиної категорії, що мусить самопобутовим шляхом встановити соціалізм в Росії, а до робітників, одразу засвоїли марксистську мову і марксистську термінологію. Не знаючи «Комуністичного Маніфесту» Маркса й Енгельса, автори статуту говорять про «повне об'єднання» всіх робітників, говорять про те, щоб знищити «привилей» й зробити «труд підвалиною особистого і суспільного добробуту». Мета союзу пропаганда ідеї звільнення робітників з під гніту капіталу й привілейованих класів. Тут вже цілковите визнання класового поділу суспільства й протиставлення капіталу робітникам. Робітництво визнається за самостійну одиницю, що веде самостійну політичну й економічну боротьбу. І хоча в «статуті» ніде не згадується про солідарність «Союзу» з західньою соціал-демократією, але ця солідарність «Союзу» з західньою соціал-демократією, відчувається у вступній частині «статуту».

«Союз» не обмежував своєї роботи районом Одеси. Згідно з «статутом», «Союз» ставить собі за мету— об'єднати робітників «Південно-Російського краю». З цією метою до Ростovu було відряджено робітника Надачина, який, не встигши розвинути роботи, був заарештований. Окрім того «Південно-Російський Союз» хоча осередком його роботи й було місто, агітація серед робітництва фабрик, заводів й майстерень, не міг не розуміти, що не зможе вести успішно боротьбу з тодішнім економічним і політичним порядком без широкої підтримки українського селянства. У «Союзі» обговорювано не раз справу пропаганди на селі. На одних зборах, де мова йшла про те, один робітник українець говорив між іншим про таке: «На село, в народ треба йти по апостольському... з ціпком у руках, з торбиною за плечима і геть на село... і так із села на село. Книжок там не читають, бо не вміють, письменних нема. Одним словом проповідувати треба».

Проіснувавши вісім місяців в «Союзі» почалися арешти. Таких арештів було більше, як 60. До суду, проте, було при-тягнено 15 чоловіка: Е. Заславського, М. Сквери, Яна Рибицького, Кравченка, Луценка, Силенка, Мрочковського, Наумова, Короленка, Курганського, Надачина, Волошука, Ляховича, Тараненка, Соколова. Суд над ними відбувся тільки 1877 р. Учасників першого «Союзу» було присуджено: Заславського, як лідера і керівника союзу, на 10 років каторги, Рибицького і Кравченка на 5, Ляховича, Мрочковського, Наумова, Силенка й Сквери на «поселение

с лишением всех прав», Луценка в арештанські роти на 2 роки, Короленка й Курганського на 1 рік, Тараненка, Соколова, Волощука й Надачаина, того самого, якого було відряджено до Одеси для організації відділу «Союзу в Ростові» — на 3 місяці ув'язнення.

М. Равіч-Черкаський. Робітничі організації на Україні. Червоний Шлях № 8, з 1923 р., ст. 103.

3. Поширювання Союзної організації на Вкраїні

а) «Київський «Південно - Російський Союз» організовано 1880 р. На цей час, після розколу «Землі і Волі» на дві частини — на «Народню Волю» й «Чорний Переділ» 1879 р. останній швидко почав слабшати й з нього вийшли найактивніші члени, між якими були Лизавета Ковальська, Микола Щедрик, Олексій Преображенський й інші. Перші двоє були фундаторами «Союзу». Організація останнього майже цілком дезорганізувала «Чорний Переділ», який до того ж майже увесь був прибраний до рук поліції. Л. Ковальська й М. Щедрик, що вийшли з Чорного Переділу, склали власний анархістичний програм, який визнавав за необхідний спосіб боротьби економічний і політичний терор. Є вказівки на те, що цей програм і велику пояснюючу записку до його написав Павло Борисович Аксельрод, що тоді був членом «Чорного Переділу». В той час між частиною робітництва й фабричною адміністрацією в Києві виникли суперечки, що їх підхопила Л. Ковальська й М. Щедрик, як ґрунт для агітації. Оскільки агітацію провадили вони в надто влучний момент і надто уміло, то успіхи її були досить значні. До «Союзу» охоче стало приставати робітництво. До «Союзу» швидко приставали й інші інтелігенти, як, напр., Софія Богомолець, уродженка Присецька — українка з Полтавщини, слухачка на медичних курсах в Петербурзі, її старша сестра Марія Присецька — фельдшерця, Олексій Преображенський — син священика, що належав раніш до київських й харківських терористичних гуртків, Павло Іванів — вчитель і інші. Найдіяльніші члени «Союзу», окрім Ковальської й Щедрика, були Софія й Марія Присецькі — сестри відомого соціаліста Присецького, що втік 1880 р. до Румунії. 1883 р. його вислано до Східного Сибіру, 1901 р. його було притягнуто в справі Революційної Української Партії (РУП), а 1906 р. він був депутат до 1-ої Державної Думи.

Численні погрози, які робив «Союз» окремим фабрикантам, що вперто утискали своїх робітників, давали добрі наслідки і це

створило «Союзові» велику популярність серед робітництва, що охоче йшло до «Союзу». Усі члени «Союзу» поділялись на групи, де провадилось навчання, бесіди так чисто теоретичного характеру, як і на теми дня. Заняття, звичайно, провадилось на околицях Київа.

Крім того діячі «Союзу» вели енергійну агітацію через друк, видаючи відозви й листівки з власної таємної друкарні.

Під впливом пропаганди «Союзу» перебувало до 700 робітників. «Південно-Російський Робітничий Союз» проіснував щось біля 8 місяців.

Наприкінці 1880 р. Ковальську й Щедрика арештовано на вулиці, а пізніше цілу низку інших діячів «Союзу» затримано й віддано під суд. Крім, цих було притягнуто до суду Івана Кашинцева — студента Харківського університету, Венцеслава Кізера — саксонського підданця, слюсаря, Олександра Долера, французького підданця, столяра, майстерня якого була за центральну явку для членів «Союзу».

Військовий суд в Київі, що відбувся 26—29 травня 1881 р. над арештованими, присудив Ковальську, Щедрика й Преображенського на кару смерті, яку замінили на вічну каторгу, Іванова на 20 років, Кашинцева й Богомолець на 10 років, робітників Кізера і Долера на заслання до Східного Сибіру і Марію Присецьку на заслання в Томську губернію.

Негайно по арешті головних діячів «Союз» розпався.

М. Равіч - Черкаський. Робітничі організації на Україні.
Червоний Шлях № 8, 1923 р., ст. 104—105.

б) «Про Харківський «Союз» ми маємо надто мало даних. В «Хроніке соц. движ. в России 1887» є, що в листопаді 1881 р. і 31 січня 1882 р. харківський військовий суд розглядав 2 процеси, які відносилися до «Південного Робітничого Союзу», котрий, було організовано в Харкові; в цьому процесі головними обвинуваченими були Іван Гурмаженко, учень сумської реальної школи і Сигізмунд Обедзинський, учень харківської реальної школи. Першого засуджено на ув'язнення, а другого з трьома своїми товаришами на каторгу. Але на слід цього «Союзу» нас наводить також біографія Віктора Олександровича Данилова (див. «Большая Энциклопедия» т. 21). Там говориться: 1882 р. Данилова знову було арештовано в зв'язку зі справою «Південного Робітничого Союзу», організованого в Харкові, і на цей раз харківський військовий суд присудив його на 4 роки каторжних робіт

і відправить на кару. Однак у присуді харківського військового суду від 31 січня 1882 р. в справі про Данилова, Обедзинського, Макаренка, Овсяникова, Коронного, Забалуєва, Сиповича, Цимблера ніде ні єдиним словом не згадується про «Союз». У присуді просто говориться про дворян: Данилова, Сиповича й Макаренка, про купецьких синів Овсяникова, Коронного й Літягіна, про міщан Обедзинського, Забалуєва й єврея Цимблера, яких обвинувачується «в принадлежности к существующему в России тайному социально-революционному сообществу».

З «Производства дел» канцелярії харківського губернатора за 1881 р. справа є у такому вигляді. 22 квітня в Харкові мала б відбутися процесія з іконою. Багато околишніх мешканців через це йшло до міста. По дорозі з слободи Олексівки до Харкова два молодих чоловіка роздавали селянам прокламації і їх було затримано. Виявилось, що один з них був студент — Олександр Сипович, другий — учень Харківської реальної школи — Сигізмунд Обедзинський. Коли їх трусили, в обох найшли прокламації під заголовком: «Честным мирянам, православным крестьянам и всему народу русскому об'явление, а внизу підпис: дано в С.-Петербурзі березня 2 дня 1881 року».

24 квітня в цій справі арештовано студ. Цимблера. 11 червня арештовано в Курську з прокламаціями Овсяникова і Федоренка; на допиті показують, що прокламації їм дав для розповсюдження аптекарський помічник Виктор Олександрович Данилов і що він є головний діяч організації. Коли робили трус у Данилова, то найшли 5 чисел «Землі і Волі», літографовану брошуру «У гроба». Данилова арештовано. Суд над ним відбувся тільки в січні 1882 р. Данилова вислано на каторгу на 4 роки, Сиповича «на поселение в более отдаленные места Сибири». Обедзикову й Овсяникову «на поселение в местах Сибири, не столь отдаленных». Усіх інших суд виправдав, окрім Цимблера, що відбув два місяці ув'язнення.»

Равіч - Черкаський. Робітничі організації на Україні.
Черв. ний Шлях № 8, 1923 р., ст. 110 — 111.

4. Криза народницької ідеології

а) «Впередовці пропагандисти були перші, що підчиняли економічно-соціальному елементові політичний. Вже вони були того погляду, що підготовляти революцію це не діло революціонера, її підготовляють експлоататори, капіталісти, поміщики, попи,

поліція, чиновники, а революціонер мусить тільки це все використати, що витворює історія, економічний процес народу. Вони однак ще цілком були захоплені своєрідним характером економічного розвитку Росії і тим самим своєрідним, далеким від західних напрямків характером економічної соціальної революції. Їх тактика була, однак, уже першим ухилом в бік майбутнього марксизму, від якого не могли заховати себе й землевольці, а ще більше чорнопередільці. Чорнопередільці вийшли були із теї части «Землі й Волі», що або зовсім заперечувала політику, або ставила її на другий план і бажала всі свої сили посвятити соціалістичній пропаганді і агітації серед селянства. Те, що в першому номері «Землі й волі» було проголошено, приймали й чорнопередільці: «історичний досвід учить нас, що реорганізація суспільства на справедливіших основах можлива тільки при допомозі економічної, соціальної революції, що політичні перевороти ніде й ніколи не могли забезпечити народові економічну й політичну волю. Ідеал політичної волі — верховне право народу, загальне виборче право, в ім'я яких ще так недавно довершувано політичні перевороти, в нинішній час втратили всяку силу і значіння». Цей принцип засвоїли й чорнопередільці. Для них питання політичної революції грізне було своєю можливістю здійснення в Росії нового, буржуазного укладу, нового капіталістичного гніту. Дякуючи політичній революції, — заявляли вони, буржуазія діб'ється законодавчої охорони своїх інтересів, захопить у свої руки владу та, разом розвалить до решти російську «общину», одинокий завдаток майбутнього соціалізму. Цю соціально-економічну революцію вони розуміли ще в дусі народництва, для них селянин — не робітник — основна революційна сила й основна революційна класа, так як сільська «община» та артільна організація народньої промисловости — практичні завдатки соціалістичної доктрини.

Тимчасом практика доводила наочно, що основні положення своєрідности революції в Росії не обґрунтовані. Кількість фабрик і заводів, число фабричного пролетаріату росло, росло й його класове освідомлювання, між тим коли роля селянської громади виявлялася що раз яскравіше в тому, що вона нічого спільного не має з соціалізмом та з комунізмом. Перехід народувольців до терору, занепад чорнопередільців недвозначно доводили, що ідея селянського комунізму, селянської революції збанкрутувала остаточно. Одно, що залишалося здорове із народницької практики, це питання пропаганди економічної революції, це — протиставлення мирної пропаганди бунтарським ухилам. Збанкрутувала,

нарешті, й «Народня Воля» зі своїм програмом й практикою. Наша інтелігенція, писав орган народовольців 1885 р., переживає тепер дуже критичне становище. Політична реакція після 1 березня 1881 р. приходиться до жахливих розмірів і важко сказати, до яких меж вона дійде. І в таку епоху, коли критична думка мусить удвічі більш працювати, коли вогонь незадоволення повинен би рватися з кожних грудей з нестримною силою, в таку епоху панує цілковитий хаос в умах найбільш протилежних думок в найпростіших питаннях суспільного життя. Песимізм особистий і суспільний з одного, релігійно-соціальний містицизм з другого боку замінили свідомість так в суспільности, як і громадянстві. Навіть в революційній думці спостерігається безупинне хитання то в один, то в другий бік: то тенденції в бік німецької соціал-демократії, то сантиментальні мрії злиття з народом в той час, коли на всій країні лежала печать покайдання. Очевидно, що ми переживаємо один із цих переходових моментів, що довершуються кризами, які круто повертають річище народного життя і надовго рішають долю народу. В таку епоху теоретична думка, не находячи виходу і здійснення, кидається від одної доктрини до іншої, від одного ідеалу до іншого... до того часу доки припиниться на реальній вимозі розуму і історичного процесу життя».

К. Пажитнов, ст. 250.

б) Чи не типичним представником отаких тогочасних настроїв являється в українському громадянстві П. Куліш: «Ви знайдете в Кулішеві все по черзі: оборонця української автономії — і автора гімнів «єдиному цареві» та «єдиній цариці», що найдужче докладали заходів до знищення тієї автономії; найвизначнішого заступника українського письменства — і людину яка трохи не пишається тим, що «изломал украинское перо»; батька фонетичного правопису, що від його й зветься кулішівкою — і автора прокльонів на то правопис, бо він, бачте, «рвет нашу связь с первою русскою летописью». Без кінця й краю можна наводити прикладів про те, як трощить Куліш старих богів і виносить на п'єдестал колишніх ворогів — і все це з однаковим захватом, так само категорично й нетерпимо, як попередю доводив цілком супротилежне. Не знайдеться мабуть ні одного питання, для якого Куліш не дав би двох відповідей, що одна одну побивають і нищать, зводячи до абсурду. Куліш — це дві людини в одній подобі, якийсь ходячий контраст, дволикий Янус, не розгадана загадка для

сучасників, якась трагічна фігура, що борсається в життєвих суперечностях, плутається, падає, знову встає й знов падає».

С. Сфремов. Історія Українського письменства, ст. 265.

в) Криза народницької ідеології, що пробувала теоретичними висновками Коблицького - Юзова, Кривенка, висновками В. В. і Ник — она, то що, захищати себе перед марксизмом, доходила до свого кінця так, як доходили до кінця пережитки феодального способу продукції, що на йому та на його супереках, вирости народницькі теорії. Перехід від феодалізму до капіталізму й був причиною цього ідеологічного заклоту 70 — 80 років цього вічно протилежного собі шукання, констатовання й заперечування. Ріст, однак, капіталістичного способу виробництва на руїні феодального способу продукції ознаменувався вже тоді зароджуванням нових течій серед народників, що згодом викристалізувалися в марксистську теорію соціалізму. Долею народництва, що ще животіло випадковим політичним терором, було заперти вкупі з феодальними відносинами в економіці, виділивши тільки із себе в спадщині чи нові кадри аполітичного українського культурництва, чи ліберально-буржуазну течію, реакційну по суті течію, що згодом або злилася з російським лібералізмом та з каутською партією, вирости в дрібно-буржуазні націоналістичні течії українських самостійників.

5. Драгоманівщина

а) Револуційне українофільство ліквідувалося з упадком польського повстання 1863 р. Частина його, як В. Антонович, Житецький, перейшла в ряди аполітичних культурників, частина опинилася в народниках бунтарях, понехавши давні свої українофільські симпатії. Політичне оживлення 1870-х років не могло поминути українських культурників. Серед них одживає з одного боку давнє козакофільство під виглядом гарячкового розслідування козацької минувшини в історії, закрашеного тихими мріями про відновлення козацької республіки з козацькими традиціями, з другого росте етнографізм — замилювання до дослідів буття-життя українського селянина, його традиції, звичаїв, пісень.

Пробудження українського етнографізму й козакофільства, що залишили такий великий слід не тільки в історичній науці того часу, а ще й в письменстві, виявилось з одного боку в оживленні громадської освітньої пропаганди з центром у Києві, що в її гуртувалися тоді що кращі культурні сили українські на чолі

з Михальчуком, Антоновичем, Чубинським, Драгомановим, Житецьким, Русовим та іншими, а з другого боку в заснованні в Києві наукової асоціації «Юго-Западный Отдел Русского Географического Общества». Київська «Громада» в першому її складі була навіяна духом політичного русофільства та німцефобського слов'янофільства, як це видно із виступів Драгоманова в «Вестнике Европы» та з переписки його з Бучинським 1872 року. Послаблення русифікаторської політики з боку уряду 1870-ми роками поставило тоді не тільки молодого Драгоманова, але й всю «громаду» zarazом в різко вороже становище до всякої політики. Ось що писав 1874 р. Драгоманов, будучи уперше за кордоном, куди виїхав 1871 р.: «Нам тепер у всякому разі одкривається можливість працювати над основою народного розвитку мало-руського питання. Чи практично піднімати політичний бік цього питання? З досвіду недавніх годин бачимо, що усяка зачіпка політичного боку діла цього як передчасна по меншій мірі приносила тільки шкоду». «Головне наше діло — культурне і літературне, — пише Драгоманів в іншому листі, — в усіх питаннях потрібна нам тепер наука й детальна критика, а не загальні фрази з Цюриху (натяк на ліву групу революціонерів українських). Бо що нам скажуть з Цюриху? Проголосять нам права на самостійність? На яку самостійність?.. А я гадаю, що доки ми не виробимо собі лексикона і граматики, не видамо пам'ятників нашої мови з XI віку до пісень, не напишемо історії нашого народу і бібліотеки народніх наук, доти мусимо сидіти посипавши попелом голову, у політику не лізти і прокламацій не писати».

Пор. М. Грушевський. З починів українського соціалістичного руху, ст. 10 — 12, 24.

б) Не зважаючи на опортуністичну аполітичність «Громади» в цілому, на її німцефобство та на прихильне відношення до соціалістичної пропаганди, вже тоді в її складі формувалася молода «Громада» із лівих течій, що виростили під впливом західного соціалізму, пропагандованого професором Київського університету Миколою Зібером. В центрі цих лівих революційних течій був молодий С. Подолинський, учень М. Зібера, майбутній співробітник Драгоманова. Зіберові прийшлося першому знайомити українську молодь з наукою К. Маркса вже в перших часах 1880-х років. Під впливом Зібера й ріс С. Подолинський, в бік марксизму почали де що хилитися й інші члени «Громади», як Русов, Антонович, М. Ковалевський, Познанський, Вовк,

Чернишов, Мальований та інші. Особливо ним захоплювався С. Подолинський, що виїхавши 1872 р. за кордон, особисто став близьким знайомим Маркса і Енгельса, прийняв їх теорію класової боротьби, з захопленням пропагандував ідею утворення соціалістичної партії української, та одночасно ще й працював над масовою пропагандою марксизму, випускаючи за кордоном агітаційні брошури, як «Парова машина», «Про бідність» то що. Так почався розкол в «Громаді» на «старе» і «нове» покоління, розриваючи єдиний дотепер фронт українського культурництва і втворюючи паралельно з народницькою течією, нову, звязану із західно-європейським соціалізмом. До нової «Громади», що почала швидко оформлятися у велику, по всій Україні розгалужену організацію, пристає й Драгоманів, проголошуючи вже тоді «неминучість для України йти шляхом соціального прямування і приєднання до українства людей соціалістичного напрямку».

Пор. *М. Грушевський*. З починів, ст. 19 — 32 та Былое, 1907, № 6/18, ст. 129.

в) Остаточний перелом в світогляді молодії «Громади» й М. Драгоманова відбувся після закриття Київського відділу географ. товариства з причини його політичної пропаганди, що її вели молоді «громадяни» в гуртках, організованих в тому же відділі під виглядом наукової праці. Указ 1876 року, що дав почин новому русіфікаторському духові, політична еміграція киян з Драгомановим, Зібером, Подолинським, Чернишовим, втягнення їх в політичну на заході боротьбу марксизму з бакунізмом й були сприятливим ґрунтом для еволюції недавнього культурництва аполітичного в бік соціалізму й то західно-європейського. Особливо це вплинуло на Драгоманова, в якого зразу бачимо перелом. В цілій низці брошюр, листів, статів, періодичних видань, як, пр., «Громада», що виходила від 1878 р., друкованих за кордоном, здебільша в Швейцарії, Драгоманов розробляв, розвивав і пропагував тепер свій «громадівський соціалізм», що став політичним credo майже всієї тодішньої молодії генерації української. Основи цього «громадівського» соціалізму з виразним анархо-прудонівським характером та ще й спершу з деяким козако-фільським романтизмом виявилися в повній силі вже в «Передньому слові» до «Громади» 1878. Ось як формулював тоді Драгоманов свої політичні погляди на майбутній устрій, аргументуючи свою позицію все таки історичною екскурсією в січову козаччину, що ніби то носила в мініатюрі елементи цього майбутнього укладу. «Велика

купа людей не може бути одним товариством, інакше вона перестала би бути вільним товариством. Вона мусить бути товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах, інакше які небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хочуть і не там, де вони сидять... не буде і рівної волі й тоді, коли хто небудь буде справлятися в усьому за іншого, як це робиться у виборних державах. З цього ясно, що справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або ліпши сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто звертаються до інших товариств, з котрими їм найблище, найлегше, найпожиточніше бути спільними, за потрібними їм справами, оддаючи їм поміч за поміч... Громада тільки тоді може бути мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб. От і дійти до того, щоб спілки людські великі й малі, склалися з таких вільних людей, що по волі посходилися для спільної праці й помочи у вільні товариства,—це й є та мета, що до неї змагають люди, і яка зовсім не подібна до теперішних держав, виборних чи не виборних. Мета та називається безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей і товариств. Це діло не зовсім таки нечуване на нашій Україні. Наша Січ була подібною вільною спілкою: кожен міг прийти до неї й одійти коли хотів. Кожен приставав до такого куріня, до якого хотів, кожен курінь був спілкою вояцькою й господарською, що працювала спільно й вживала спільне своє добро в спільному будинку... Ніхто не може сказати докладно того, коли світ дійде до таких безначальних порядків, про які сказано вище, ні всіх доріг, якими він дійде до них. Такі порядки тільки тоді можуть бути і в одній країні, коли вони будуть по всьому світу, бо тільки тоді зовсім перестане потреба в вояках і купцях, з котрими скрізь заводиться панство й багатирство і за тим і начальство. Для таких порядків мусить також не бути ані попівства, ані віри, з якої виходить попівство, бо попівство теж панство і начальство, бо віра заводить незгоду між людьми. Замість віри мусить бути вільна наука, що мусить настільки полегшити людям чорну роботу, щоб люди не могли ділитися на чорноробів і білоробів, щоб кожен робив чорну роботу й мав час і для білої праці для вправи в громадських ділах, для науки, що тепер в руках тільки панства або доводить до панства вчених над невченими. А це все речі не легкі і не близькі».

Громада 1878, Передне слово.

г) «Ще більш розвинене формулювання «громадівського» соціалізму Драгоманова находимо в «Громаді» за 1880 р. Коли то Драгоманов зробив вже де який ухил в бік марксизму, дякуючи співробітництву з Подолинським. «Наші думки й бажання ось які,— писав він з Подолинським в новому своєму програмі :

I. В справах політичних ми бажаємо :

1) Рівного права для всякої особи, як чоловіків, так і жінок усякої породи ; 2) Неодмінної волі слова, друку й науки, зборів і товариств ; 3) Безперешкодної самоуправи для кожної громади в її справах ; 4) Повної самостійности для вільної спілки - федерації громад на всій Україні.

II. В справах господарських ми бажаємо :

5) Щоб усі сили природи й струменти, що потрібні для здобутку корисних людям речей, цеб-то : земля, вода з усім, що в них є, машини фабрики й т. и. було просто в руках товариства і громад хліборобських і робітницьких і щоб люди не мусили продавати свою працю в найми панам та багатилям, а робили просто на себе, бо спільна або гуртова власність і спільна гуртова праця доконче корисніша для людей, аніж осібна.

Яким способом перемінити осібну власність на гуртову, а далі, як упорядкувати спільну працю, і як ділити вжиток від неї, це мусить залежати від доброї волі кожного товариства й кожної громади. Певно, що розвага й практика над потребами господарськими навчать окремі громади не тільки спільности праці (кооперації) й розумному поділу вжитку од неї посеред самих громад, але й проміж громадами цілих країн і на цілому світі.

III. В справах освітніх ми бажаємо :

6) Зросту випробованої науки про речі природні й громадські, а також умілостів з тією наукою звязаних. Ми думаємо, що така наука й умілості замінять зовсім теперішні науки й віри, через котрі люди стільки ворогували й ворогують проміж себе. Поки ж це настане через вільну науку й пропаганду, то ми думаємо, що кожній людині, товариству треба залишити волю держатися такої віри, якої вони хочуть з тим тільки, щоб прихильні до кожної віри й до кожного братства утримували свої церкви й попів на свій кошт, щоб навіть на це не було й громадських податків, ані громадської праці, а кожний давав би на це від себе, коли сам забажає. Ми не можемо розказати детально способи, котрими треба доходити, щоб сповнилися всі оці наші бажання. Виступаючи з пропагандою, ми тим вже показуємо, що не відхиляємося від мирної праці для громадського поступу

наперед. Тим часом ми не маємо мирних надій. Ніде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робилися тільки мирним поступом. На Україні, ще може легше ніж де инде, можна сподіватися, щоб начальство й панство по волі зріклися свого панування й через те простому народу на Україні не обійтися без збройного бою й повстання революції. Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили природи й струменти, потрібні для здобуту. А щоб старі панські стани й начальства не змогли потім захопити у свої руки знов що з громадського добра й не поновили свого панування,— треба за першого випадку скасувати державне військо й позаводити громадське козацтво - міліцію, в котрому б кожний громадянин мав зброю і вмів її вживати».

М. Грушевський. З починів укр. соц. руху, ст. 150 — 153.

д) Таким чином остаточно наступив перелом в новій «Громаді», що її ідеологом став недавній ворог соціалізму й політики, тепер керовник соціалістичного руху на Україні і в Галичині, М. Драгоманов. Під впливом ідей драгоманівських на базі програму 1880 р. й почав ширитися соціалістичний рух на Україні. Між иншим вже 1883 р. серед української молоді в Петербурзі засновується «гурток тринадцяти», що звав себе «групою українських соціалістів». В програмі цього гуртка читаємо, що «поняття про визволення України неможливе без звільнення від підлеглости інших націй в Росії та без проголошення повного вивласнення всієї землі і всіх промислових та торговельних підприємств».

Пор. Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. 1912, кн. 11, ст. 147 — 157.

е) Одночасно драгоманівський соціалізм пробує спростувати у свій бік українських революціонерів - народників. Робиться заходи з боку Драгоманова приєднати до тієї справи передусім Одеську групу з Желябовим, на що той, як здекларований народник, поставився негативно в листі до Драгоманова 1880 р., мовляв, що хоч він в принципі погоджується з основами громадівського соціалізму, як з ідеалом майбутнього, та тепер такі реальні умови, що доводиться федералістичні мрії одкласти на потім, а братися за централізовану боротьбу; «таке вже положення, що виходиш від реальних інтересів селянства, признаєш його економічне звільнення за основну мету, — а ставиш безпосередньою метою домагання політичні; бачиш порятунок в розпаді імперії на автономні частини — і вимагаєш установчих зборів.

Не велика заслуга перед вітчизною — аскета - охоронця громадянського ідеалу. Ми в остаточному випадкові волієм бути світськими людьми».

М. Драгоманов. Великорусский интернационал и польско - украинский вопрос, ст. 82.

ж) Перелом ішов на всьому ідеологічному фронті тодішньої України. Тоді, коли на Подніпров'ю зароджувався ухил в бік західного соціалізму, поширюючися вкупі з драгоманівським «громадівським» соціалізмом, на Подністрянщині не менш жвава йшла праця в тому ж самому напрямку. Ще 1870 - ми роками з'являються там під впливом соціалістичних ідей Заходу «нові люди», як О. Терлецький, В. Навроцький, Ів. Франко, М. Павлик та інші; під впливом Драгоманова та Подолінського, при матеріальній допомозі М. Ковалевського, Антоновича й Русова галицькі соціалісти починають видавати 1878 р. за редакцією Павлика «Громадський Друг», якого незабаром закрито, і «Праця», що її редагував Данилюк. Одночасно зав'язується навіть окрема «Робітнича партія соціалістів східної Галичини», що незабаром, однак, впала під ударами австрійської жандармерії та й наслідком внутрішніх спорів між її членами - українцями й поляками.

Пор. В. Левицький. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині, ст. 18 — 19.

з) В зв'язку із цим переломом і треба в частині поставити заснування по Україні Південно - російських робітничих союзів, що робило великий крок вперед від народництва. Київські та одеські революційні й ліберальні організації від половини 1870 - их років мали тісні взаємини з С. Подолинським, Зібером та з Драгомановим, хоч і по - декуди розходилися з ними різко в основних питаннях, бо тоді, коли, пр., народники - соціалісти видвигали відомі нам положення, то нова течія «громадівського» соціалізму стояла на протилежному кінці, заявляючи, що по - перше, народницька ідеологія нехтує основним питанням соціальної революції, робітничим питанням, по - друге нехтує законом економічного розвитку, що сам мусить підготувати революцію, по - третє вона як централістично - яacobинська ігнорує принципи федеративності, які необхідно розвивати в пропаганді за революцію, по - четверте, вона зовсім ізолює себе від загально - людського розвитку, вважаючи себе за упривілейовану країну. «Народ — це не мужицька маса, мужик — не вроджений соціаліст, питання

соціалізму — це ще не питання одної «землі і волі», — писав Драгоманів, — таку наївну звичку треба змінити і признати те, що проголосив перший Інтернаціонал — всесвітня спілка робітників, а саме, що народ — робітники, та що воля робітників — соціальна революція — мусить бути ділом самих робітників».

Пор. Драгоманов. Шевченко, українофіли і соціалізм, ст. 126 і слід.

і) «Давати дуже велику вагу повстанням і до того вірити в те, що корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, може стати ділом одного повстання, навіть і в одній великій країні, це показує звичку думати більше про державні справи, аніж про громадські й господарські... Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків іншими способами, а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстання не може. Навіть повалені старі порядки громадські й господарські вернуться неминуче «на другий день повстання», коли їх нічим замінити таким, або господарські потреби задовольнялися, а з тими потребами люди не ждуть довго».

Листок Громади № 1, 1878, ст. 10.

к) Центром пропаганди драгоманівського громадівського соціалізму на Україні був безперечно Київ, відкіля вона поширювалася по провінції, зближаючися навіть до інших, народницьких течій, хоча й була з ними в різкій протилежності. Пропаганда ця була найбільш масовою із усіх дотеперішніх течій революційних і що найважливіше масового в першу чергу серед робітничих мас. Організація нової «Громади» являла собою вже наприкінці 1870-их років широку підпільну структуру з конспіративними ухилами, структуру оперту на трьохступеневім принципі: основною ячейкою були «цвітники» — дрібні групи, що ними керував один із активних «громадян», «цвітники» об'єднувалися в «куріні», останні в «коші», що на їх чолі стояла рада київської громади. Між активними робітниками-пропагандистами, що охоплювали своєю працею робітничі маси Києва, подибуємо вже тоді такі імена, як слюсар Лобанчук, що раніш працював в Одесі, палітурник Платон Горський, повішений незабаром в Києві, робітники з фабрики Разумова, Трюшковський і Баум, палітурники Хрушів і Предтеченський, що працювали згодом в Полтаві і Харкові. Предтеченський працював до Києва в Одесі в групі Заславського, відкіля втік

до Київ, де працював з Серпинським з Ростова і Долером серед залізничних робітників, серед арсенальських робітників працювали Трохлий, Терапольський, Снігур, Красовський, Шистов, Сура Гольдемерк. Від 1879 р. частина їх переїхала до Одеси (Шистов, Красовський), де їх скарано. Незвичайно широку пропаганду провадили Топчаєвський, близький знайомий В. Антоновича, Подолинського, що згодом працював у Петербурзі, слюсар Іваневич, що загинув від ран, які він дістав 1879 р., нарешті, наймичка Лукія, колишня селянка.

Пор. Былое, Свод указаний арестованных по делам о государственных преступлениях, 1907, № 6 — 18, ст. 128 — 132.

л) «Драгоманов і драгоманівщина, що панувала довгі роки над революційним рухом України, все-таки з марксизмом не зійшлася. Сам Драгоманов — центральна фігура нової течії, це еkleктицизм, що не дав власної соціально-політичної теорії, хоча протиставив себе дотеперішнім народницьким і українофільським течіям, це критицизм, опертий в своїй основі, не зважаючи на програм з 1880 р. на ідеалах Прудона, на федералістичному анархізмові, якому однаково протилежні були думки Бакуніна і Крапоткіна, як і Маркса, що його теорія видавалася Драгоманову доктринерською. Через те й Драгоманов не своїв собі наукового соціалізму Маркса і Енгельса, ані їх діалектичному світогляду».

Пор. М. Левитський, ст. 22 — 24.

м) Драгоманівщина цікава не тільки тим, що вона творить перехід від народництва до марксизму на Україні, вона перша в Росії поставила різко питання національної проблеми взагалі. Розвиваючи принцип автономно-громадянського федералістичного устрою для України, Драгоманов між иншим чи не одинокий за ХІХ ст. в Росії поставив правильно питання біля так замованої справи як єврейська. В окремих працях своїх, посвячених національній політиці, критикував він різко тодішніх російських соціалістів за їх одверту русофільську політику на Україні, зокрема, що торкається єврейського питання, за їхнє юдофобське по-декуди становище. Коли 1880 р. на конференції російсько-польсько-української еміграції в Женеві обмірковувалося національне питання Драгоманов з Подолинським і Зібером поставили перші питання, про євреїв, доказуючи, що «в сучасний момент тільки

третя частина євреїв української області може бути зарахована до експлоататорської класи, другу ж третину і частину третьої треба зараховувати до робітничої класи... Через що для соціалістів особливо важливою являється організація єврейської пропаганди, що мала б своїм завданням відділення робітників єврейських мас від єврейських капіталістів, а з другого об'єднання єврейських робітників з робітниками інших племен». Ця думка, однак, натрапила на кпини з боку учасників з'їзду, хоч найшла свій відгук на Вкраїні. В Херсонській губернії в Лизаветграді відбувся навіть з'їзд штундистів українських з єврейськими «братчиками», що обмірковував утворення спільних земельних комун-общин типу драгоманівських, опертих на колективній праці братчиків.

Пор. *Драгоманов*. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос, ст. 100 — 103 і його ж, Политические сочинения, т. I, ст. 222 — 224.

н) Ось як формулював вже тоді Драгоманов свої погляди на національну проблему взагалі:

«Ми говорили, — заявля Драгоманов Вартовому у своїй полеміці з ним з приводу напрямків в тодішньому громадянському рухові на Вкраїні, — що ми признаємо національності, як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин народного життя (хоч ще не досліджених науково і завжди перемінних); ми признаємо, що цей факт завжди треба мати на оці при громадській справі, а надто ми признаємо важливість найвиднішої національної ознаки, народньої мови, як способу зв'язку між людьми. Ми признаємо не тільки право живих груп людей, в тім числі й національних, на автономію, а й безмірні користи, які виносять люди від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці, культурної, політичної й соціальної, в почуттях і інтересах національних, бо инакше ми б заплуталися в усяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій и т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми одкидаємо не національності а націоналізм, а надто такий, котрий, себе сам виразно протиставляє людскости або космополітизмові; ми не признаємо примусових думок і почувань, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненавистів до інших національностей... Я всякий раз, коли була потреба, казав одно: космополітизм

в ідеях і цілях, національність в ґрунті й формах культурної праці. Я полемізував 30 років проти російських псевдокосмополітів, котрі не признавали української національності, і проти українських націоналістів, що виступаючи проти космополітизму, рвали єдину провідну нитку безпохибного людського поступу і саму підставу новішого відродження національностей і відкривань дороги до себе для всякого шовінізму, виключности й реакцій».

М. Драгоманов, Листи на наддніпрянську Україну, ст. 37 — 38.

о) Нова політична реакція після 1876 р. на Вкраїні дуже допомогла зрадикалізованню навіть ліберальних, до тепер опортуністичних шарів української інтелігенції. Вона скупчила соціялістів і несоціялістів біля драгомановщини, тим більш, що сам Драгоманов 1884 р. зробив крок назад від власного програму з 1880 р. і звязавши себе з опозиційним рухом земства, видав брошуру — «Вільна Спілка» — «Вільний Союз», що в ній на перше місце як програм мінімум, висовує питання широкої федералістичної конституції в Росії. Під прапор Драгоманова стали тепер єднатися навіть де-які свідоміші українські культурники, дотеперішні його противники, куди тягнула їх формула його: «космополітизм в цілях, націоналізм в шляхах і засобах», та проголошена ним в «Громаді» теза, що «українець який не став соціялістом, виявляє тільки, що він не додумав до кінця, так, як український соціяліст, що не приєднався до українського руху, також не довчився і не додумав до кінця».

Пор. С. Ефремов, Из общественной жизни на Украине, Русское Богатство, 1908, № 7, ст. 31—32.

п) Письменство українське 1870-х років і 80-х, що виросло в умовах соціальної реакції в додаток ще й політичної, найкраще ілюструє цей зворот в світогляді молодого покоління. Коли соціальні мотиви співомовок Руданського з його песимізмом, творчість Кониського з його критикою соціальних злиднів в оповіданнях, як «Наймичка», «Протестант», «В день святої волі», «Народня педагогія», — аналітична творчість М. Вовчка та меланхолійна зневіра Старицького в інтелігенцію були ще відгуком народництва в письменстві, то вже творчість Івана Тобілевича з його аналізом класових відношень на селі («Хазяїн», «Сто тисяч», «Бурлака», «Суєта», «Житейське море») чи не найкращий в українському письменстві малюнок драгоманівського колориту—

цього процесу капіталістичного нагромадження і його злиднів. Подекуди на тому самому шляхові стоїть і Нечуй Левицький з його повістями, як «Микола Джеря», «Рибачка», «Панас Круть», «Причепа», «Бурлачка», «Пропащі», «Живцем поховані», хоч його «Хмари» носять заразом відгук цього кулішівського шукання інтелігента, що вже втратив народницький міраж і ще до нового життя не вмів приєднатися, ще краще ілюструє нову добу Панас Мирний з його «Пропащою силою», та Іван Франко з своїми незрівняними картинами з робітничого життя, що довершують нову літературну школу, школу що жила безпосередньо драгоманівщиною і її добою у своїй творчості.

6. Група „Визволення Праці“

а) Тоді, як Драгоманівщина кристалізувала українську громадянську думку на соціально-політичних супереках свого часу, виростаючи її із народницьких і українофільських мрій до національного громадського соціалізму, на горизонті слідувала за нею нова течія, що годувалася на разі абстрактними міркуваннями, доки збудовала з них трівку основу для робітничого руху всієї Росії, використовуючи підготований драгоманівщиною ґрунт. Колискою нової течії, що дала основи для марксизму в Росії й на Україні, був властиво «Чорний Переділ», народницька організація соціалістів-федералістів, що вийшла вкупі з народовольцями з «Землі й Волі», «Чорний Переділ», що до його складу входили між іншими Плеханов, Стефанович, Дейч, Аксельрод, Засуліч, ніякого однак життя проявити не міг. Невеличкі українські переважно кружки його розвалювалися, а члени їх або переходили в народовольці, в драгоманівці, або єднатися стали з земським ліберальним рухом. Зв'язки їх з селом були цілком порвані, не зважаючи на нові селянські заколоти на Україні. Від'їзд 1880 р. за кордон Плеханова, Сімфановича, Дейча і Засуліч докінчив упадок «Чорного Переділу».

Памятники агитационной литературы, т. I, Черный Передел, ст. 91—96.

б) 1883 р. за кордоном в Женеві заснувалася із колишніх членів група «Чорного Переділу» нова група «Визволення Праці», що поставила собі завданням пропаганду соціал-демократичних ідей. Основоположниками були: Плеханов, Аксельрод, Засуліч, Дейч і Ігнатов. Група проголосила свій програм: Група «Визволення Праці» ставить собі метою пропаганду сучасного соціалізму

в Росії і підготовки робітничої класи до свідомого соціально-політичного руху. Здійснюючи цю мету всіма можливими засобами, група «Визволення Праці» заразом визнає необхідність терористичної боротьби проти абсолютної влади і розходиться з партією «Народної Волі» тільки в питаннях про так зване захоплення влади революційною партією і про завдання безпосередньої діяльності соціалістів серед робітничої класи».

Черный Передел, ст. 98.

в) Ось як оповідає Дейч про еволюцію колишніх чорнопередільців: «Незабаром після приїзду до Швейцарії—хоч ми й продовжували вважати себе за чорнопередільців — в наших поглядах почала робитися щілина: ми почули, що без завойовання політичної волі в Росії неможлива ніяка успішна праця на користь пригноблених, працюючих мас. Разом з тим під впливом приглядування до західно-європейських політичних установ, а головним чином дякуючи зазнайомленню нашому з наукою Маркса і Енгельса, ми почали орієнтуватися на німецьких соціал-демократів, ц. т. почали визнавати необхідним поруч з пропагандою соціалістичних поглядів передусім серед робітників, вести боротьбу з урядом за завойовання політичної влади».

В. Невский. Очерки по истории РКП, I, ст. 183.

г) Ось як формулював Плеханов вже тоді свої основи нового соціалізму, критикуючи народників:

1. «Комуністична революція робітничої класи ніяким чином не може вирости із того міщансько-селянського соціалізму, що його проповідниками являються зараз майже всі наші революціонери.

2. З огляду на внутрішній характер своєї організації сільська «община» перш за все змагає уступити місце буржуазним, не комуністичним формам співжиття.

3. При переході до останніх їй доведеться відігравати не активну, а пасивну роль; вона не в силі повернути Росію на шлях комунізму; вона може тільки менше протиставляти себе такому рухові, ніж дрібне подвірне землеволодіння.

4. Ініціативу комуністичного руху може взяти на себе тільки робітнича класа наших промислових центрів.

5. Класа, що її звільнення може здійснитися тільки шляхом її власних освідомлених зусиль».

Плеханов. Наши разногласия, ст. 279.

д) Таким чином тоді, як драгоманівщина, проголосивши 1880 р. принцип громадівського соціалізму, не порвавши однак цілковито з ліберальним ухилом, неминуче мусила потонути серед націоналістичної стихії, що чим раз зростала, що вхопилася за драгоманівську федералістичну основу, як за точку порятунку серед бушуючої реакції, і перейти згодом до радикалізму та до конституційного лібералізму, із колишніх народників, що їх велика частина належала до українських робітників, ріс на очах новий, марксівський, науковий соціалізм, який вже в програмі групи «Визволення Праці» 1885 р. формулював себе вже виразно як революційний соціалізм робітничої класи, хоч і зв'язував себе ще сильно з інтелігенцією. Програм групи складається з трьох частин: в першій виліжено зміст соціалістичних поглядів групи та кінцева мета боротьби пролетаріату: знищення класового суспільства шляхом експропріації експропріаторів через диктатуру пролетаріату, що засновує політичну владу, встановлення зв'язків російського робітничого руху з міжнародним на основі принципів проголошених першим інтернаціоналом. В другій частині вказувано на спеціальні завдання російської соціал-демократії і робітничої класи: боротьба з абсолютизмом за політичну волю, боротьба за програм мінімум, якого здійснення мусить домагатися в межах буржуазного укладу, що все зростає самостійна робітнича соціал-демократична партія в ділянці політичній конституції з всіма її демократичними установами, а саме і поліпшення життя робітників і селян шляхом робітничого законодавства, перегляду аграрного і податкового законодавства. В третій частині викладається критика народницьких поглядів на терор і на селянство.

Пор. *Н. Батурич*. Очерк истории социал-демократии в России, ст. 28 — 30.

е) Група «Визволення Праці» не розв'язувала й не ставила собі виразно питання розв'язання національної проблеми, що її вирішував драгоманівський програм. В неї продовжував жити ще той народницький централізм, від якого так важко було звільнитися колишнім змовцям як Стефанович, Дейч, Засуліч та іншим. Це й було причиною, що новий український революційний рух, зв'язавши себе з драгоманівщиною, почав наводняти себе інтелігентським лібералізмом, одсовуючи себе що раз дальше від наміченого шляху і від марксизму, від соціал-демократії тоді, як група «Визволення Праці» стала гуртувати біля себе виключно

нових революціонерів і через те мала змогу не тільки задержати непорушними свої принципи з програму 1885 р., а ще й розвивати їх, кристалізувати, що й запевнило згодом перевагу її впливів на робітничий рух на Україні другої половини XIX ст., тоді, як драгоманівщина почала поступово тратити цей свій масовий вплив, і обмежувати його виключно до інтелігентських, націоналістично настроєних гуртків радикальної молоді.

ж) Таким чином група «Визволення Праці» стає тепер одним осередком революційного марксизму не тільки в Росії, але й на Україні. Пропаганда марксизму що раз ширшого набирає розмаху і то перед усім на Україні, де драгоманівщина підготувала йому ґрунт. Тоді коли в Росії навіть в таких великих робітничих центрах, як Тула, справа соціал-демократичної пропаганди не виходила за межі первісних дрібненьких гуртків самоосвіти робітників в соціал-демократичному напрямкові, — то на Україні пропаганда в порівнювані менших центрах, як Одеса, Катеринослав, Ростов на Дону, Харків, Київ мала далеко ширший розмах, що захоплював собою широкі шари робітників. В цьому відношенні Одеса визначилася вже наприкінці 1880-х років, дякуючи енергійній праці Д. Рязанова, що дала для Одеси таких видатних соціал-демократів, як Ю. Стеклов, Г. Циперович і Павлович - Вельтман.

Пор. *Неевский*, Очерк по истории РКП, I, ст. 316.

ж) За Одесою пішов Катеринослав, де вже 1887 р. утворився гурток біля сестер Заславських; що в йому працювали М. Заславський, Е. Мундбліт, Л. Сталь, Павло Точинський і інші, виганяючи пережитки народництва із частини членів гуртка. Особливо широко поставлено пропаганду марксизму, коли приїхав 1889 р. в Катеринослав з Петербургу, П. Точинський і студент Тейтельбаум, який вернувся тоді із Швейцарії та студент Мундбліт, якого вислано з Одеси в Катеринослав.

Одночасно поставлено широко пропаганду марксизму в Києві, де 1888 р. заходами Абрамовича, після його приїзду з Мінська засновується гурток з 30 робітниками, 1890 р. поширюється праця в наслідок прибуття до київу Б. Ейдельмана та Ювеналія Мельника, що до тепер працював як драгоманівець в Харкові, засновувавши там 1887 р. робітничий гурток. Ю. Мельників стає на чолі київської організації, притягаючи до себе всіх своїм критичним світоглядом та шей поетичною полтавською вдачою. Щоб уможливити зближення з робітничими масами

Ю. Мельників організує школу-майстерню, що мала готувати пропагандистів-марксистів. Ось що писав з цієї нагоди Ейдельман: «Квартира Ювеналія Дмитровича Мельникова на Лук'янівці, де була школа, стала штабквартирою соціалдемократичних інтелігентів, клубом і університетом для багатьох робітників. Сюди приводили наші учні своїх знайомих. Інтелігенти пропагандисти прислали сюди для останньої вищої шліфовки своїх слухачів, сюди приходили інтелігенти всіх Київських груп. Тут де-які вчилися говорити і писати зрозумілою для маси мовою. Тут в тісному гуртку обмірковувалося плани організацій, намічалось найвидатніших з прихожих в члени робітничої організації. Тут обмірковувано новини з газет, ведено суперечки про пропаганду і агітацію і роздавано книжки. Душею Лук'янівського клубу був Ю. Мельників».

Летопись Революции 1923 г. №, 3 ст. 134.

5,55
(1986)

5708

Ціна 1 карб.

№ 17501

М. ЯВОРСЬКИЙ

УКРАЇНА В ЕПОХУ КАПІТАЛІЗМУ

ВИПУСК ДРУГИЙ

НА ШЛЯХУ
КАПІТАЛІСТИЧНОЇ АКУМУЛЯЦІЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ